

INSTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

R dp
ZGODOVINSKI čas.
1999

941/949

120000042,3

COBISS •

ZGODOVINSKI ČASOPIS

HISTORICAL REVIEW

leto 1999 3 letnik 53

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Uredniški odbor: dr. Rajko Bratož
dr. Ernst Bruckmüller
dr. Vasilij Melik (glavni in odgovorni urednik)
dr. Franc Rozman
Janez Stergar (namestnik glavnega urednika)
Nataša Stergar (tehnični urednik)
dr. Miro Štiplovsšek
dr. Peter Štih

Za znanstveno vsebino prispevkov so odgovorni avtorji. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 30. 11. 1999.

Prevodi: Nives Sulič Dular (angleščina), mag. Niko Hudelja (nemščina), Milan Pahor (italijanščina)

Zunanja oprema: Neta Zwitter

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2/I, tel.: (061) 241-1200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si; <http://www.ff.uni-lj.si/zgcasopis/>

Letna naročnina: **za leto/letnik 1999:** za nečlane in ustanove 6400 SIT, za društvene člane 4600 SIT, za društvene člane-upokojenece 3450 SIT, za društvene člane-študente 2300 SIT.
za leto/letnik 2000: za nečlane in ustanove 6600 SIT, za društvene člane 4800 SIT, za društvene člane-upokojenece 3600 SIT, za društvene člane-študente 2400 SIT.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je **1680 SIT** (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 75 DEM (46 USD), za posameznike 55 DEM (34 USD) in za študente 35 DEM (22 USD) oziroma ekvivalent v nacionalni valuti.
Plačuje se na račun Zveze zgodovinskih društev Slovenije pri Novi Ljubljanski banki: 50100-620-133-27620-10295/4.

Tekoči račun: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 50101-678-49040

Sofinancirajo: Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije
Ministrstvo za kulturo Republike Slovenije
Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije
Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani
Znanstveno-raziskovalni center SAZU

Tisk: Littera picta, d.o.o., Ljubljana, april 2000

Naklada: 1900 izvodov

KAZALO – CONTENTS

RAZPRAVE – STUDIES

- Stanislav Južnič, Kostel do konca 15. stoletja 295–323
Kostel up to the End of the 15th Century
- Milan Pahor, »Zrno do zrna, pogača, kamen do kamna, palača!« : Društvo
»Narodni dom v Trstu« 1900–2000 325–350
»Grain onto Grain Makes a Cake, Stone onto Stone a Palace« : The *Narodni dom*
Society in Trieste 1900–2000
- Igor Grdina, Nekaj opazk o Šušteršičevi politiki pred in med prvo svetovno vojno 351–365
Several Observations about the Politics of I. Šušteršič before and during World
War I
- Mateja Režek, »Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od
Vatikana« : Odnosi med državo in katoliško cerkvijo v letih 1949–1953 367–390
»The Question of the Freedom of Religion is the Question of the Liberation of the
Church from the Vatican« : Relation between the State and the Catholic Church
between 1949–1953

INSTITUCIJE

- »Slovensko znanstveno središče na Dunaju« : Kratka zgodovina uresničevanja ideje ali
prispevek k slovenskemu zgodovinskemu spominu (Dušan Nećak) 391–412
»The Slovene Scientific Centre in Vienna« : A Brief History of Realising an Idea,
or: a Contribution to Slovene Historic Memory

JUBILEJI – ANNIVERSARIES

- Akademik prof.dddr. Jože Maček – sedemdesetletnik (Stane Granda) 413–414
Academician Prof. DDDr Jože Maček – Septuagenarian
- Bibliografija zgodovinskih prispevkov akad. prof.dddr. Jožeta Mačka 415–419
Bibliography of Historical Articles of Academician Prof. DDDr Jože Maček
- Slavica Pavlič – sedemdesetletnica (Andrej Volkó) 420–422
Slavica Pavlič – Septuagenarian

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE – CONGRESSES, SYMPOSIA,
SOCIETY EVENTS

14. mednarodni kongres krščanske arheologije, *Dunaj, 19.–26. september 1999*
(Alenka Cedilnik) 423–428
14th International Congress of Christian Archaeology, *Vienna, September 19–26,*
1999
18. zborovanje Arhivskega društva Slovenije, *Postojna, 29.9.–1.10.1999* (Metka
Gombáč) 428–431
18th Conference of Archives Society of Slovenia, *Postojna, September 29 –*
October 1, 1999

OCENE IN POROČILA – REVIEWS AND REPORTS

Hansjörg Küster, Geschichte des Waldes. Von der Urzeit bis zur Gegenwart (Jože Maček)	433–434
Ludwig Steindorff, Das Speisungsbuch von Volokolamsk. Eine Quelle zur Sozialgeschichte russischer Klöster im 16. Jahrhundert (Janez Mlinar)	434–436
Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes (Maja Illich)	436–439
Paul G. Halpern, Anton Haus : Österreich-Ungarns Großadmiral (Andrej Rahten)	439–441
Arnold Suppan, Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken (Arnold Suppan)	441–443
Bojan Godeša, Ervin Dolenc, Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina (Tadeja Tomišek Rihtar)	443–446
Josip Agneletto – slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu (Branko Marušič)	446–447
Luce sulla storia, n. 27. La questione giuliana (Sandi Volk)	447–449
Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 13–14 (Jože Maček)	449–451

OBVESTILA – INFORMATIONS

Obvestila o izhajanju Zgodovinskega časopisa (Janez Stergar)	451–452
Information on the Issuing of Zgodovinski časopis – Historical Review	

IZVLEČKI – ABSTRACTS

Izvečki razprav in člankov v Zgodovinskem časopisu 53, 1999, 3 (116)	IX–XII
Abstracts from Papers and Articles in Zgodovinski časopis – Historical Review, 53, 1999, 3 (116)	

Stanislav Južnič

Kostel do konca 15. stoletja

Uvod

Kostel leži na jugu osrednje Slovenije v skoraj pravilnem pravokotniku, dolgem okoli 8 km in širokem okoli 6 km, ki ga s treh strani omejuje desni ovinek reke Kolpe. Enako ime Kostel zadeva različne enote: prebivalce, kraj oziroma gospostvo, grad sam in še posebej trg pod njim. Leta 1494 so tudi vas Kuželj zapisali kot »Kossel das Darf«.

Kostel zajema skupno 5.627 ha površine ob levem rokavu reke Kolpe. Proti Hrvaški ga omejuje reka Kolpa, proti notranjskemu jezikovnemu področju pa na zahodu vasica Srobotnik, ki je cerkveno zunaj kostelske fare, upravno pa je del Kostela. Zadnja kostelska vasica v smeri Kočevja je danes Kaptol. Kostelska meja sega še do ceste proti Ograji na desni strani. Etnično mešana je bila tako pred vojno kot danes vas Morava,¹ ki je bila upravno in cerkveno vseskozi zunaj Kostela.

Južna kostelska meja je v globokem kanjonu Kolpe za vasico Grgelj. Tu meja ni ostro začrtana, saj v Bilpi živi tudi nekaj Kostelcev. V tej smeri tudi ni ostre spremembe narečja, saj Poljanci (oziroma Belokranjci) govorijo narečje, sorodno kostelskemu. Tudi etnično so jim močno sorodni, vključno z uskoškimi prvinami. Tako je meja med Kostelom in Poljanami prej posledica slabe prehodnosti ozkega kanjona kot etničnih razlik. Podobno je s kranjsko-hrvaško mejo na Kolpi pri Kostelu. Tja do Brod Moravic, Delnic in hrvaškega Kužlja je narečje enako kostelskemu. Jezikovna meja na Kolpi nastaja predvsem zaradi različnih uradnih jezikov v medijih, šoli in cerkvi.²

Hrvaška inačica porazdelitve narečij v Gorskem kotarju ni prilagojena slovenski strani Kolpe. Tako spada govor med Kolpo in Delnicami med goranska narečja. Razširjenost goranskega govornega področja hrvaški raziskovalci pojasnjujejo z zgodovinskimi dogodki. Nekdanji Delničani so bili naseljeni predvsem okoli današnje cerkve v smeri Broda. V 16. stoletju naj bi se pred turško nevarnostjo za več desetletij umaknili na Kočevsko. Pred vrnitvijo naj bi sprejeli veliko kranjskih, predvsem kostelskih narečnih posebnosti.

Dolina Kolpe je pri Kostelu globoko vrezana v 500–800 m visoko planotasto kraško površje iz triasnih dolomitov in iz jurskih ter delno tudi krednih apnencev. Dolina na nadmorski višini 200 m razkriva neprepustne permske kamnine (glinastega skrilavca in peščenjaka).³ Tok reke Kolpe se je v stoletjih spreminjal, zato ima mnogo mrtvih rokavov. Pred sto leti je bil sredi Kolpe pri hrvaškem Grbajelu 200 m dolg in 60 m širok otok z

¹Kostelsko »Omrava«.

²Priimki, gastronomske (npr. priljubljenost ovčje pečenke »janjca«), ženitovanjske in druge navade ne poznajo meje na Kolpi. Meja na Kolpi je obstajala pod Avstro-Ogrsko (1865–1918), povsem ločeni pa smo od leta 1991. Vendar se (še) ni posrečilo začrtati globjih etničnih meja na Kolpi.

³Anton Velušček, Kostel, prazgodovinska naselbina, Arh.vest. 47 (1996), str. 55. V Enciklopediji Slovenije, 5. zv., Ljubljana 1991, je krajše geslo o Kostelskem objavil Andrej Kranjc, o Kostelu pa Milček Komelej. Geslo Kostel v Krajevnem leksikonu Slovenije, Ljubljana 1995, ne po obsegu ne po vsebini ne dosega gesla o Kostelu, ki ga je Ivan Simonič pripravil za Krajevni leksikon Slovenije, II. knj., Ljubljana 1971.

njivami in hišo, za njim pod brodskim mostom drugi in za Faro tretji.⁴ Danes ima reka Kolpa otoke drugje.

Naselitev Kostela pred srednjim vekom

Starejša zgodovina Kostela je slabo raziskana.⁵ Začetnik arheoloških raziskav na Kostelskem je bil Pečnik, ki je leta 1900 pisal o verjetnih lokacijah prazgodovinskih naselbin in gomil na območju Kostela. Dvanajst let pozneje je Pečnik opisal številna predzgodovinska bivališča med Kostelom in Banja Loko, ne da bi podatke preveril na kraju samem.⁶

V strugi Kolpe pri Gorenji Žagi je bila leta 1906 najdena sekira iz časov mlajše kamene dobe okoli leta 2000 pr.n.š. Sekiro iz serpentina je naslednje leto veleposestnik Jožef Kajfež (1835–1923) iz Novih sel št. 2 podaril Narodnemu muzeju v Ljubljani.⁷

Poskusno izkopavanje v dolini Kolpe visoko nad Žurgami v Polični jami leta 1961 ni odkrilo sledov človeka iz ledene dobe. V Ciganski jami pri Željnah na Kočevskem so leta 1976 in 1977 odkrili okoli 1400 predmetov, predvsem kamnitega orodja iz paleolitika, starih okoli 20.000 let.⁸ Gotovo je skozi Kostel že v zgodnji dobi tekla pomembna povezava med celino in Kvarnerskim zalivom, čeravno so ozemlje med Čušperkom in Ribniško dolino do Kolpe prekrivali velikanski gozdovi.

Domnevno naj bi poselitve Kostela potekala iz vzhodne in južne smeri, ko naj bi se od Zakarpatja do Volge vzdignili rodovi in udarili proti Indiji, Mali Aziji in v Podonavje. Skupaj z domačimi poljedelci iz Podonavja in Posavja so nadaljevali pohod do Jadrana in Vzhodnih Alp. Prvine prišlekov je obogatila prek Like in Obkolpja pronicajoča hvarska kultura, oprta na udomačeno drobnico in motično-kopaško poljedelstvo. Najdišča iz mlajše kamene dobe (pred letom 2000 pr.n.š.), bronaste dobe 2000–1000 pr.n.š.) pri Vinomeru v Beli krajini in pri Žlebiču v Ribniški dolini, mlajše bronaste dobe (od 1250–1150 do 775–725 pr.n.š.) na Debelem vrhu nad Predgradom,⁹ na Spahi in pod spodnjim kostelskim gradom kažejo, da so bili ti kraji naseljeni že v zgodnji in pozni bronasti dobi.

Leta 1979 je ekipa Pokrajinskega muzeja Kočevje opravila topografski obhod Kostela in okolice ter našla veliko fragmentov prazgodovinske keramike na terasah južnega pobočja pod grajskim obzidjem na vrtičku in vkopih. Gomile, ki jih je omenjal Pečnik, so našli severno od grajskega griča na levi strani ceste proti Žagi. Naslednje leto je kustosinja Hirschbäck-Merhar brez uspeha raziskala eno izmed domnevnih gomil. Ugotovila je, da so terase na južnem delu grajskega hriba delo človeških rok v srednjem veku za potrebe poljedelstva in vrtnarjenja. Leta 1982 in 1983 je vodila izkopavanja na prvi terasi, široki 15 m, z ledinskim imenom Pod gradom. Ugotovljene so bile tri ne nujno povezane faze prazgodovinske poselitve grajskega griča. Iz zgodnjega in srednjega neolitika je ohranjena keramika in zajemalka s tulcem, podobna najdbi v bližnji Lukovi jami. Druga faza naselitve sega od konca srednje bronaste dobe do začetka Ha A stopnje. Datacijo potrjuje tudi najdba jantarnih jagod v sočasnem depoju na Debelem vrhu. Tretja faza naselitve sega do konca Ha B z značilno keramiko poševno žlebljenih koničastih in vodoravnih dvojnih ročajev.

⁴ Dragutin Hirc, Gorski kotar: slike, opisi i putopisi, Zagreb 1898, pretisak 1993, str. 88.

⁵ Branko Reisp, Grad Kostel, Obzorja, Maribor 1990, str. 4.

⁶ Pismi Jerneja Pečnika J. Szombathyju 3.6.1900 in 23.7.1900 ter Pečnikova Vojvodina Kranjska, 1912.

⁷ Najdba je danes shranjena pod inv. št. P 6391 (Poročila Rudolfinum 1907; Velušček, n.d., 1996, str. 56).

⁸ Mitja Brodar, Odkritje iz stare kamene dobe na Kočevskem, Kočevski razgledi 3 (8.2.1977), str. 15–17.

⁹ Odkrito 8.4.1977 (Margareta Hirschbäck-Merhar, Depo Debeli vrh nad Predgradom, Kočevski razgledi 4 (1.7.1978), str. 16).

Konec prazgodovinske naselbine v Kostelu sovpađa s koncem kulture Źarnih grobišč (z značilno keramiko) v jugozahodnih Alpah. Med ostanki prazgodovinskih kosti v Kostelu prevladujejo domače Źivali, med njimi drobnica, ni pa perutnine. Čeprav raziskovanja Hirschbäck-Merharjeve v Beli krajini, predvsem na Spahi, še niso bila objavljena, je verjetna sočasnost in tudi povezanost teh naselbin, med katerimi je bil Kostel pomembna kontrolna točka v zgornjem toku Kolpe.¹⁰

Najdišča iz mlajše Źelezne dobe so pri Gorenju na Kočevskem polju. Na Kočevskem so opravili tudi več izkopavanj, ki zadevajo halštatsko kulturo od 7. do 4. stoletja pred Kristusom.¹¹

V kraški pokrajini Kostela in okolici je veliko kraških jam. V Hajdovi hiži nad Grbajelom so leta 1885 našli lobanjo z rogovi kozoroga, čeprav je okolica bolj gozdna kot alpska.¹² V osemdesetih letih 20. stoletja so našli kosti jamskega medveda v jami nad Grglji v Kostelu.¹³ Leta 1983 je ekipa Inštituta za arheologijo pri ZRC SAZU opravila manjše sondažno izkopavanje v jami Bilpa 4 in našla prazgodovinsko keramiko, prevrtan volčji kanin, z vrezi ornamentiran fragment lobanjske kosti ali lopatice in nedoločljiv polizdelek, grobo obtesan del paroŹiča jelena ali srnjaka. Na istem mestu so kočevski jamarji Źe prej našli 80 majhnih fragmentov keramike, večinoma metličasto in grebenasto orientirane. Leta 1992 so v Lukovi jami nad podstenami v Kostelu našli eneolitsko keramiko in zajemalko s tulcem.¹⁴

Romanizacija v Kostelu verjetno ni prevladala, tako da so tu ohranili ilirsko-keltski jezik. V Kostelu je ohranjeno eno samo ledinsko ime Gradišče med vasjo Planina in Jakšiči,¹⁵ ki se gotovo nanaša na nekdanjo rimsko naselbino.

Angleški arheolog Phil Mason je v Črnomlju in pri sv. Duhu med leti 1989–1992 in 1995–1996 odkril pomembno pozno antično naselbino iz dobe med 5. in 6. stoletjem. Odkopana keramika kaŹe na močne zveze s primorjem. Črnomaljska naselbina iz zgodovinskih virov ni znana, je pa gotovo vplivala tudi na 25 km zahodnejši Kostel.

Zgodnja cerkvena zgodovina Kostela

1) Oglejski patriarhat

Pokristjanjevanje krajev ob zgornji Kolpi ni dokumentirano. Po razsodbi Karla Velikega so Oglejski patriarhi leta 811 dobili duhovno oblast nad ribniškimi pokrajinami do Kolpe, ki so obsegale tudi Kostel. Po letu 1000 so Oglejski patriarhi duhovno oblast svojega misijonskega delovanja zašli dopolnjevati še s svetno oblastjo.¹⁶ Leta 1027 so Oglejski patriarhi dobili kneŹje dostojanstvo.

Dne 11.6.1077 je cesar podaril oglejskemu patriarhu Kranjsko marko, njen del je bil tudi Kostel. Leta 1132 je papeŹ Inocencij II. s posebno bulo potrdil Oglejskemu patriarhu Peregrinu njegove posesti, med njimi tudi Kranjsko marko. Svetna oblast Oglejskega patriarhata nad našimi kraji je trajala do začetka 13. stoletja.

¹⁰ Hirschbäck-Merhar, Kostel, Varstvo spomenikov 24 (1982), str. 208 (pri delu so ji pomagali domačini Martin Marinč, Vanja Jurjevič, Anton Selan in avtor); Velušček, n.d., 1996, str. 56–57 in 66–69.

¹¹ Herman Michel (kaplan v Stari Cerkvi), Das Hüner Grab bei Obrem, G.Kal. 1926, str. 37–38.

¹² Hirc, n.d., str. 106.

¹³ Pavel Jamnik, Jama treh bratov ob Kolpi, Proteus 55 (1992/93), str. 254.

¹⁴ J. Dirjec, Merhar, I. Turk, Spodnja Bilpa, Varstvo spomenikov 26 (1984), str. 201; I. Turk, A. Velušček, J. Dirjec in P. Jamnik, Lukova jama (nad Podstenami) v dolini Kolpe, Slovenija – novo arheološko in paleontološko najdišče, Arh.vest. 47 (1996) str. 41; Velušček, n.d., 1996, str. 56.

¹⁵ Velušček, n.d., 1996, str. 56.

¹⁶ Anton Skubic, Zgodovina Ribnice in Ribniške pokrajine, Buenos Aires 1976, str. 267.

Leta 1208 je cesar podelil Kranjsko marko vojvodi Ludviku Bavarskemu. Oglejski patriarh Volker je podeljene pravice nad deželo zahteval nazaj in jih je izmenoma dobival leta 1210 in 1214.

Leta 1215 je bil vojvoda Oton VII. meranski, brat patriarha Bertolda, lastnik Ribniške pokrajine s Kostelom. Leta 1224 je te dežele Oglejski patriarhat dobil nazaj. Tako je cesar očitno imel Ribniško pokrajino za leno (fevd), ki jo je lahko podeljeval skladno s svojimi interesi. Nad njim torej ni priznaval svetne nadoblasti Oglejskega patriarhata.¹⁷

Oglejski patriarhi so imeli tudi sodno oblast, fevde in patronate nad kosi ozemlja pa so izročali v upravo drugim. Tako je ozemlje počasi prehajalo v last dotedanjih fevdnih oblastnikov. Svetna oblast Oglejskega patriarhata nad našimi deželami je postajala vedno bolj formalnost.

V novem gradu v Fužinah (Fusine) pri Zagraddu ob Krki se je ohranil najstarejši dokument, zapisan dne 1.10.1216, ki omenja Faro (Pharre) ob Kolpi v današnjem Kostelu. Tam je bil doma »domine Hermanno de Pharre«, ki je bil ena od prič pri darilni listini Wernanda iz Smednika (Vlednick) v soglasju s sinovoma Bertoldom in Odelskalkom (Vlscalchi). Z dovoljenjem Albertusa s Šmarne gore (Marienberch) je eno kmetijo na Beli (Villach) v blagor svoje duše in duše soproge podaril na oltar svete Marije v Gornjem Gradu (Obembursch). Poleg Hermana od Fare sta bila še dve drugi prič.¹⁸

Dokument je poldrugo stoletje starejši od prve omembe Fare v Kostelu leta 1363. Starejši je tudi od grada v Kostelu, postavljenega v 13. stoletju (1225) in prvič omenjenega v listinah 1313. Gospod Herman od Fare je bil verjetno duhovnik. Omemba Fare v tej listini je daleč najstarejša, saj urbarji iz let 1494–1570 Fare ne omenjajo, ker verjetno ni imela obveznosti do graščine. Leta 1681 so tudi Prifarci imeli nekaj zaostalih dajatev pri graščini.

Grofje Višnjegorski, ki so se imenovali po gradu Puchs na Muri, so si konec 12. stoletja osvojili Belo krajino, ki je do takrat pripadala ogrsko-hrvaški državi, in jo priključili slovenskemu ozemlju. Albert Višnjegorski je celo prešel Kolpo, vendar je bil odbit. Tako se je meja okoli leta 1200 ustalila na Kolpi. V prvi polovici 13. stoletja je sledila še cerkvena priključitev novih osvojenih ozemelj. Leta 1228 je oglejski patriarh Bertold Andeški (1218–1251), vrhovni svetni in cerkveni gospod v pokrajini, osebno obiskal Belo krajino in tam uredil cerkvene zadeve,¹⁹ domnevno po spreobračanju poganov v Beli krajini istega leta.²⁰

Najstarejša župnija v tem delu Ortenburške posesti je bila v Ribnici, od koder so še dolgo vodili posvetno in cerkveno oskrbo celotne pokrajine. Leta 1221 je bila že župnija v Črnomlju. Za njo so leta 1248 ustanovili župnijo Stari trg v Poljanski dolini, kjer se tedaj omenja cerkev. 28.8.1263 sta bila v delilni pogodbi med grofom Henrikom II. in Friderikom II. pl. Ortenburgom navedena grad Čušperk in grad Ribnica z ljudmi in

¹⁷Skubic, n.d. str. 271–272. Po dr. Wilhelmu Baumu iz Celovca (Die Kirchen von Freising und Brixen, die Grafen von Görz und die Entstehung der Deutschen Sprachinseln in Friaul und Slowenien, Der Schlern 54 (1980) slika 12) naj bi bila Kostel in Poljanska dolina v 12. in 13. stoletju pred poselitvijo Kočevarjev nekaj časa tudi v posesti freisinške škofije.

¹⁸»Testantibus et presentibus domino Rabotone genero predicti Wernardi et domino Hermanno de Pharre nec non domino Hermanno de Hertindorff.« – Pri dataciji je bil pomotoma zapisan 2.10.1216 (Franc Kos, Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, 5. (zadnja) knjiga (1201–1246), uredil Milko Kos Ljubljana 1928, str. 142).

¹⁹Žarko Štrumbli, Uskoki na Slovenskem in v Žumberku, Arhivi 14 (1991), str. 43; Miha Kosi, Potujoči srednji vek, Kronika 45 (1997) str. 16–17.

²⁰Janez Peršič in Peter Štih, Pogani na Kranjskem v 11. stoletju, Kronika 30 (1982), št. 3, str. 198.

tamkajšnjimi dobrinami vse do vode, ki se imenuje Kolpa.²¹ Torej je gospostvo Ribnica v drugi polovici 13. stoletja segalo vse do Kolpe in je obsegalo tudi poznejši Kostel.

Leta 1326 se v Starem trgu omenjata cerkev in duhovnik.²² 1.9.1339 je patriarh Bertrand dovolil ortenburškemu grofu Otonu nastavitev kaplana pri kapelici sv. Jerneja v Mooswaldu (Mahovniku) in graditev pokopališča okoli nje.²³

1.5.1363 je oglejski patriarh Ludvik della Torre (1338–1365) v Vidmu dovolil grofom Ortenburškim predlagati duhovnike pri cerkvah v Kočevju, Poljanah, Kostelu, Osilnici in Gotenici v potrditev nadrejenemu ribniškemu župniku.²⁴

Zapisanega ni mogoče imeti za dokument o ustanovitvi naštetih župnij ali celo o pozidavi tamkajšnjih cerkva. V Starem trgu pri Poljanah je stala cerkev že vsaj sto let prej. Župnija Gotenica je bila ustanovljena šele leta 1845, pred letom 1786 pa tam sploh ni bilo duhovnika. V sosednji (kočevski) Reki pa je bil župnik Zink že leta 1377.²⁵

Leta 1247,²⁶ 24.6.1336²⁷ in leta 1386 so grofje Ortenburški (še) sprejeli od Oglejskega patriarhata ribniško pokrajino v fevd. Poleti 1420 je bilo konec tudi navideznega posvetnega gospostva oglejskih patriarhov nad našimi kraji.²⁸

Cerkvena oblast oglejskega patriarhata je zašla v težave v začetku 17. stoletja. Podložnikom notranjeavstrijskih dežel je bilo prepovedano priznavati posvetno ali cerkveno jurisdikcijo Oglejskega patriarhata z ukazi v letih 1609, 1637, 1640, 1657, 1658 in 1719. Kranjski župniki so skoraj na skrivaj občevali z nadrejenimi v beneškem Ogleju. Habsburžane je namreč motila cerkvena uprava s središčem v Benečiji, zunaj področja njihove svetne oblasti. Razmere so se zaostrovale med spori Habsburžanov z beneško republiko glede politike proti Turkom.

Sredi leta 1750 je Oglejski patriarhat povsem izgubil cerkveno oblast nad ribniško pokrajino s Kostelom vred. Razglas o ukinitvi Oglejskega patriarhata je objavil papež Benedikt XIV. v pismu z dne 18.4.1751. Namesto njega je ustanovil nadškofiji v Vidmu in Gorici. Naši kraji so tako med letoma 1751–1787 pripadli goriški nadškofiji, dokler ni bila z ukazom papeža Pija VI. dne 8.3.1787 ustanovljena ljubljanska nadškofija.²⁹

2) Ribniška naddiakonija

Že pred letom 1400 so v Ribnici organizirali šolo, podobno sedemletni gimnaziji. Izšolane kandidate duhovniškega stanu so s priporočilom pošiljali v posvetitev, navadno v Videm na Furlansko. Ribniško šolo je leta 1812 obiskoval tudi Tomaž Katinič iz Broda na Kupi, v neposredni bližini Kostela.³⁰

²¹Peter Wolsegger, *Zur Geschichte der Stadt Gottschee bis zum Ende Jahre 1493*, G. Kal, 1923, str. 29.

²²Skubic (n.d., str. 635) brez razlage navaja letnico 1383 z vprašanjem poleg leta 1363 za ustanovitev župnije v Poljanah.

²³Viktor Steska, *Kočevje, Dom in Svet*, 9 (1896) str. 118; Leopold Podlogar, *Iz zgodovine kranjskih trgov*, 4. Kostel, Vrtec 51 (1921), str. 102. Po Skubicu (n.d., str. 632) je Kočevje tedaj postalo vikariat.

²⁴Schumi, *Die Ansiedlung in Gotschee*, Archiv für Haimadtkunde, 1882, str. 31; Steska, n.d., 1896, str. 117–118; Jože Žagar-Jagrov, *Kostel, Ljudje in zemlja ob Kolpi, Kočevje 1983*, str. 140; Jože Ožura, *Osilnica in dolina v preteklosti, Osilniška dolina*, št. 4, junij 1995, 2. nadaljevanje, str. 9.

²⁵Po Steski (n.d., 1896, str. 118) naj bi bila Osilnica tedaj šele ekspozitura in naj bi postala župnija šele leta 1509. Skubic (n.d., str. 52 in 632–633) povezuje prav dokument iz leta 1363 z ustanovitvijo vseh petih naštetih župnij, le Gotenico prestavi v Reko in Kostel k Fari. Steska je menil (1896, str. 119), da so bili naštetih kraji že prej naseljeni in da dokument našteva le pokrajinska imena. Mnogih tedanjih cerkva na kočevskem dokument ni omenjal, med drugim Koprivnika, ki je postal župnija leta 1400.

²⁶Reisp, n.d., 1990, str. 4.

²⁷Skubic, n.d., str. 291; Reisp, n.d., 1990, str. 4.

²⁸Skubic, n.d., str. 267–272.

²⁹Skubic, n.d., str. 68, 70 in 84.

V ribniško naddiakonijo so spadale vse kočevske župnije, vključno s Kostelom, ker so nastale na ozemlju nekdanje ribniške župnije. Pred tem so vse spadale pod naddiakonat Slovenske marke ali krajine (Kranjske). Z ustanovitvijo ljubljanske škofije leta 1461 so kočevske fare vključno s Kostelom tudi formalno prišle pod ribniški naddiakonat.³¹

Okoli leta 1580 se je na območju ribniškega naddiakonata razširila sekta štiftarjev (Springersekte), še posebno leta 1584 v Osilnici, kjer so na pridige hodili tudi učeni možje.³² Njihovi »duhovniki« so bili iz preprostega ljudstva. 22-letni kmet Jerom Stopisträn si je dal v Karnervillach urediti pisarno kot mesija. Ime so dobili po značilnem tresenju teles med bogoslužjem, podobno kot kvekerji. Pričakovali so spreobrnitev Turkov in s tem konec njihovega ropanja, podobno kot P. Trubar leta 1562.

Gospodstvo Planina pri Rakeku je ukazalo požig štiftarske cerkve. Nato je nadvojvoda izdal ukaz o požigu lesenih štiftarskih cerkva, vendar so štiftarji poslali delegacijo v Gradec. Sekta se je razširila tudi na Štajersko,³³ niso pa znani njeni vplivi v Kostelu.

Okoli leta 1600 je ribniški naddiakonat obsegal 15 župnij in cerkev pri Novi Štifti. Leta 1633 je obsegal 13 far. Sredi 18. stoletja je obsegal 40 sedanjih župnij z ekspoziturami. Vanj je bilo vključenih 10 graščinskih gospodstev.³⁴

Ribniški naddiakonat se je obdržal vse do leta 1787, ko so cerkvene pokrajine na novo organizirali v dekanije. Za nadžupnika v Kočevju je bil 3.9.1770 umeščen Frančišek Karol Loy, prej župnik v Mozlju. Ribniško pokrajino so tedaj razdelili na ribniško in kočevsko dekanijo. Obe skupaj sta dne 8.3.1787 od goriške prešli pod ljubljansko nadškofijo.³⁵ Novoustanovljena dekanija Kočevje je dobila naslednje fare:

Kočevje (2300 duš leta 1746), Koprivnik (ločen od Kočevja leta 1400, 1665 duš leta 1746), Stara cerkev,³⁶ Stari log,³⁷ Fara pri Kostelu,³⁸ Kočevska Reka,³⁹ Draga (vikariat 1799, župnija 1834 iz Osilnice), Mozelj (ločen od Kočevja leta 1509, 900 duš leta 1746) in Osilnica (župnija 1363, 1000 duš leta 1746).

Kočevska dekanija je ob ustanovitvi dobila tudi naslednje lokalne kaplanije, ki so pozneje postale župnije: Banja Loka (vikariat 1768, župnija 1785), Spodnji Log (vikariat 1796, župnija 1798 iz Starega trga ob Kolpi), Borovec (župnija 1792 iz Kočevske reke), Polom (župnija 1806 ali 1808 iz Starega Loga), Topla Reber,⁴⁰ Gotenica (vikariat 1847, župnija 1847 iz Kočevske Reke) ter kaplaniji Škrilj (ekspozitura 1840 iz župnije Mozelj) in Draga.⁴¹

Pozneje je kočevski dekaniji pripadla še župnija Nemška Loka (vikariat 1828, župnija 1878 iz Starega trga ob Kolpi). Tako je imela dekanija Kočevje pred 2. svetovno vojno 15

³⁰ V 2. razredu je dobil pohvalo, medtem ko je bil prvi premifier njegov sošolec France Prešeren (1800–1849), glej Skubic, n.d., str. 91 in 452.

³¹ Skubic, n.d., str. 97 in 92.

³² Springersecte (Ferdo Gestrin, Reformacija v Ribnici in okolici, Kronika 30 (1982), str. 98).

³³ August Dimitz, Geschichte Krains, von der ältesten Zeit bis auf das Jahre 1813, Laibach 1875, III. del, str. 213.

³⁴ Skubic, n.d., str. 40, 54 in 699–700.

³⁵ Skubic, n.d., str. 91 in 97.

³⁶ Župnija 1788 ali 1798 iz Ribnice (Skubic, n.d., str. 634).

³⁷ Vikariat 1509, župnija 1783 ali 1793; 900 duš leta 1746, po drugih podatkih 1900 duš leta 1740 (Skubic, n.d., str. 634 in 169).

³⁸ Župnija 1363, 1500 duš ob vizitaciji naddiakona dne 25.7.1741 (Skubic, n.d., str. 174).

³⁹ Župnija 1363, 1500 duš leta 1746, po drugih podatkih 3000 duš leta 1740 (Skubic, n.d., str. 170).

⁴⁰ Župnija 1825 iz Starega Loga ali 1828 (Skubic, n.d., str. 634).

⁴¹ V Drago se je preselil beneficij s Trave in je pozneje spet prišla v ribniško dekanijo (Skubic, n.d., str. 57, 85 in 636).

župnij. Razen Smuke, Drage in Trave je bila vsa dekanija Kočevje leta 1928 znotraj sodnega okraja Kočevje.⁴²

3) Župnija Kostel: verske razmere pred reformacijo

Nova cerkev v Kostelu se prvič omenja 1.5.1363. Sprva je imela župnija sedež v samem Kostelu⁴³ oziroma v trgu Kostel. Lege morebitnega župnišča v trgu ne poznamo. Leta 1526 je bila farna cerkev že pri Fari,⁴⁴ od koder so se župniki le pred turško nevarnostjo umikali v utrjeni grad Kostel. V 18. stoletju so bili kostelski graščaki in prifarski župniki v sporu tudi zato, ker je graščak zahteval vrnitev središča župnije v trg ali vsaj večje število maš.

*Cerkev sv. Treh kraljev v Kostelu
(B. Reisp, Grad Kostel. Ljubljana 1990)*

Natančnejših podatkov o domnevni premestitvi sedeža župnije Kostel med letoma 1363–1526 ni. Znano je, da je bil kostelski župnik, protestant Janž (Janez) Weixler, med

⁴² Skubic, n.d., str. 728–729.

⁴³ Skubic, n.d., str. 53. Po Borisu Golcu (pismo 7.8.1998) trg Kostel pred 16. stoletjem ni obstajal kot stalno naselje, najbrž pa že kot tabor. Podobno kot Vinica, Pobrežje in Predgrad ni nikoli dobil privilegija kot trg. V urbarju za leto 1570 se Kostel že omenja kot »Markt« s kmečkimi kaščami in oštatarji (AS, Vic. f.1/48 1.G. XVI/3). Leta 1614 se v trgu Kostel omenjajo tudi »Burgersleuthe« (AS, Vic. šk. 75, I/43, II–5). Objavljena so bila tudi nasprotna mnenja, po katerih naj bi trg pod gradom Kostel »dobil že zelo zgodaj tržne pravice« (Kronika grofov Celjskih, Obzorja, Maribor 1972, str. 146).

⁴⁴ Žagar, n.d., str. 140. Drugi viri navajajo premestitev bogoslužja k Fari pred letom 1741 (Skubic, n.d., str. 53). Po Štefanu Tomišiču in Francu Ivancu (Kočevsko okrajno glavarstvo, Zemljepisno-zgodovinski oris, Ljubljana 1887, str. 96) pa je bil sedež župnije vsekoli pri Fari.

leti 1560–1563 na stanovanju v gradu pri protestantih Langenmantlih. To bi lahko pomenilo, da sedež župnije tedaj še ni bil (dolgo) premeščen iz trga Kostel k Fari.

Leta 1598 je kostelski župnik, protestant Jernej Faber (Kovač), prosil, da bi smel blagosloviti cerkvico sv. Petra, na novo sezidano na oni strani Kolpe, in poleg nje pokopališče, ki bi se rabilo v času povodnji.⁴⁵ Lega omenjene cerkve in pokopališča ni znana. Domnevamo, da gre za hrvaško vas Kocijani nad Kolpo, kjer je farna cerkev župnije Podstene.

Drugih podatkov o nekdanji prifarski cerkvi nimamo. Leta 1741 in 6.9.1757 je prifarska cerkev pogorela. Kot nova je bila posvečena leta 1747 po Senjsko-modruškem škofu.⁴⁶

Prvi znani prifarski župnik je bil Kajncin (tudi Heinzlinus, Henzlinus). Umrl je leta 1383, ko je grof Friderik Ortenburški prezentiral ribniškemu župniku Nikolaja z Brega kot Henzlinusovega naslednika pri Fari.⁴⁷

Sto let pozneje je bil kostelski župnik Ivan Grumel. 5.1.1480 in 15.5.1480 je ostro zahteval nazaj v svojo faro vas Brigo (Spodnja, Tiffenpach, Tehenpoch), ki jo je njegov prednik po krivici izročil reškemu župniku.⁴⁸ Zahteve niso bile uspešne, saj je Briga ostala del župnije Reka, kasneje Borovec. V tem času je bil 10.3.1480 kostelski kaplan Gašpar.⁴⁹

14.3.1495 je prejel Mihael, sin Jurija iz Kostela, dopustnico za sprejem sv. redov.⁵⁰ Domnevno gre za potomca družine Jurkovič, ki je bila tedaj že naseljena v Kostelu.

Fara Kostel je bila dolga 4 ure hoda ter približno 3 in pol ure široka. Najdaljša pot od Fara je bila dve uri, v visokem snegu okoli tri ure po podatkih iz 19.9.1747. Leta 1741 je župnija Fara imela 9 podružnic. Leta 1768 je Banja Loka postala vikariat, leta 1785 pa lokalna kaplanija s podružnicami v Podstenah in Ajblju.⁵¹ Starosti kostelskih cerkva so popisane v naslednji tabeli:

čas postavitve	lokacija in drugo
pred letom 1363	trg Kostel, sv. Trije Kralji ⁵²
1383, pred l. 1526	Fara, Marijino vnebovzetje ⁵³
16. stoletje	Ajbelj, Božji zveličar ⁵⁴

⁴⁵ Anton Koblar, Drobtinice iz furlanskih arhivov, MMK, 1 (1891), str. 40; Franc Pokorn, Zgodovinski zapiski, NŠALj, Fond Škofijski arhiv, ŠAL/7, fascikel 35, Fara pri Kočevju (v Kostelu).

⁴⁶ Žagar, n.d., str. 140. Na str. 150 napačno datira požar pri Fari v leto 1747.

⁴⁷ Ivan Simonič, Zgodovina kočevskega ozemlja, Kočevski zbornik, Ljubljana 1939, str. 62; Skubic, n.d., str. 22; Žagar, n.d., str. 142.

⁴⁸ Spodnja Briga, Tiffenpach ali Tehenpoch (Koblar, n.d., str. 7; Pokorn, n.d.).

⁴⁹ Koblar, n.d., str. 7.

⁵⁰ Koblar, n.d., 2 (1893), str. 20.

⁵¹ Skubic, n.d., str. 63 in 53.

⁵² Tomšič, n.d., str. 98; Mitja Ferenc in Gojko Zupan (uvod Franceta M. Dolinarja), Cerkve na Kočevskem nekoč in danes, Kočevje 1993, str. 69.

⁵³ Žagar, n.d., str. 140. Leta 1526 je cesar odredil oddajo cerkvenega posodja kot vojni davek za obrambo proti Turkom (Gojko Zupan, Endremitska umetnost na Kočevskem. Cerkve in genius loci, Kronika 43 (1995) str. 92). Okoli prifarske cerkve je bilo močno obzidje s tremi stolpi. Do leta 1418 so patronatne pravice imeli Ortenburžani, do leta 1456 Celjski, nato Habsburžani. Leta 1747 prezidana in posvečena cerkev je že 6.9.1757 pogorela. Zaradi prenove so jo zaprli 24.9.1855. Med avgustom 1858 in letom 1861 so pod Ignacem Jerino postavili novo cerkev, posvečeno 24.8.1862. Med 1. svetovno vojno so dva izmed treh zvonov prelili za topove. Eden prelilih zvonov je bil verjetno nabavljen 15.7.1729 in težak nad 500 kg (AS, Vic. šk. 3, str. 388). Današnji starejši zvon je leta 1890 odlil A. Samassa na stroške župnika A. Jakšiča.

⁵⁴ Franc Cankar, Kostel ob Kolpi, Turistično društvo Kočevje 1975, str. 22. Posvetitev sv. Jakobu mlajšemu konec 16. stoletja omenja že Valvasor (Tomšič, n.d., str. 96). Vsako leto so v Ajblju žegnali na dan sv. Jerneja (Žagar, n.d., str. 19). Obokan prezbiterij iz 17. stoletja in kasetiran strop iz leta 1711. Ob požigu leta 1956 sta bila zvonova in del opreme rešena.

začetek 17. stoletja	Na Klancu, sv. Štefan (datiran obok) ⁵⁵
1632	Maverc, sv. Vid. Opuščena v 19. stoletju, poškodovani zvon hranijo v trgu Kostel
1650	Slavski Laz, sv. Trojica ⁵⁶
17. stoletje	Podstene, sv. Duh ⁵⁷
17. stoletje	Banja Loka, sv. Notburga, pozneje sv. Jakob starejši ⁵⁸
1702	Zdihovo, župnija Stari Log, od leta 1840 Mozelj, romarska cerkev Žalostne matere božje. Na portalu je bila vklesana letnica 1720.
pred letom 1758	Kostelski grad (in Arce), kapelica sv. Antona. Uničena leta 1809. ⁵⁹
pred letom 1727	Vrh, sv. Nikolaj ⁶⁰
18. stoletje	Krkovo, sv. Lenart ⁶¹
18. stoletje	Srobotnik na hribu Peščenec, cerkva sv. Joahima in Ane. Glavni oltar s sliko sv. Joahima in sv. Ane s hčerko Marijo morda s konca 18. stoletja.

Poleg cerkva so v Kostelu še:

Kapelica z znamenjem v Gorenji Žagi. Večjo in novejšo obeh kapelic je postavila družina Rauh iz Žage, ki jo tudi vzdržuje.

Kapelica pri Fari posvečena svetemu Križu. Postaviti jo je dal župnik Peter Jarnevič (1796–1839) leta 1838. Med gradnjo prifarske cerkve tu tudi mašujejo 24.9.1855–24.8.1862.⁶²

Kapelica posvečena Mariji, materi Božji v Pirčah. Obnovil jo je župnik Ignac Jerin leta 1850 in v oktobru tudi blagoslovil. V pismih se omenja že leta 1753.⁶³

O župnijskih poslopih je znano naslednje: 9.8.1741 in 6.9.1757 je pogorelo dotedanje leseno župnišče pri Fari. Za potrebe župnika Abramsberga so postavili novo stavbo s 400 fl podpore Marije Terezije.⁶⁴ Leta 1843 je župnik Ignac Jerin postavil pri Fari novo gospodarsko poslopje za 1282 gld, od tega 224 gld cerkvenega premoženja.⁶⁵

⁵⁵Zvon, težak 99 funtov (po 0.56 kg) se omenja 15.7.1729 (AS, Vic. šk. 3, str. 388). Med gradnjo prifarske cerkve 24.9.1855–24.8.1862 (posvetitev) so tu večkrat maševali.

⁵⁶Cankar, n.d. Prenovil jo je župnik Simon Lovšin in jo blagoslovil leta 1884 (Pokorn, n.d.). Sedanjo obliko je dobila v prvi polovici 20. stoletja (Ferenc, Zupan, n.d., 1993). Na južni strani cerkve je slika sv. Antona Puščavnika, ki mu je posvečeno vsakoletno tradicionalno žegnanje z licitacijo prašičjih krač. Vasi z imenom »Laz« so požigalniškega značaja (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Ljubljana 1970, str. 220).

⁵⁷Posvetitev sv. Trojici v Podpeči omenja že Valvasor (Tomšič, n.d., str. 96). Morda navedba zadeva vas s podobnim imenom Podstene, glede na to, da Tomšič ne navaja tamkajšnje podružnične cerkve sv. Duha.

⁵⁸Cerkev sv. Jakoba starejšega v Banji Loki je bila zgrajena leta 1742 s postopno dozidavo kapelice sv. Notburge, danes južnega stranskega oltarja, ki jo je dala sezidati graščakinja, bržkone Langenmantlova. Posvetil jo je senjsko-modruški škof leta 1747 skupaj s prifarsko cerkvijo, ki je bila že poprej sezidana (Koblar, n.d., 1892, str. 40; Žagar, n.d., str. 141; Tomšič, n.d., str. 95). Pismo Franca Adama Androche ženi Mariji Ani 13.11.1746 omenja »sveto mašo za Sveto Notburgo« (AS, Dolški arhiv, fasc. 118, str. 1067a). Beneficij in župnijo v Banji Loki so ustanovili leta 1785. Starejši zvon v cerkvi sv. Jakoba je izdelal Jakob Samassa leta 1798, druga dva pa KID leta 1922. Cerkev je bila prezidana leta 1882, zakristija dozidana leta 1911, zvonik pa prenovljen leta 1991.

⁵⁹Tomšič, n.d., str. 98.

⁶⁰Zvon težak 10 funtov je bil opisan 15.7.1729 (AS, Vic. šk. 3, str. 388).

⁶¹Med letoma 1834–1850 tu niso maševali, dokler cerkve ni popravil in oktobra 1850 tudi posvetil prifarski župnik Ignacij Jerin (Pokorn, n.d.). Na stranskem oltarju sta dotrajali sohi sv. Marka in sv. Lovrenca iz leta 1761. Zvon iz leta 1840 je bržkone izdelek A. Samasse.

⁶²Pokorn, n.d.

⁶³Pokorn, n.d. Ohranjena je še kapelica v Vasi, v Ajblju, kjer je bil leta 1995 postavljen pokrit zvon, pokrit zvon v Srobotniku, obnovljen leta 1996, in znamenje, posvečeno sv. Antonu Padovanskemu nad vasjo Laze blizu meje z vasjo Grivac, ki je bilo leta 1996 obnovljeno nekoliko bližje vasi Laze in posvečeno 23.6.1996.

Prav malo vemo o nekdanjih pokopališčih v Kostelu: leta 1598 je – kot rečeno – župnik Janez Faber ob poročilu o Kostelu in uskokih prosil za posvetitev pokopališča onstran Kolpe (sic!), ki bi rabilo v času povodnji, in za posvetitev cerkve. Sedanje prifarsko pokopališče je v času župnika Ignaca Jerina posvetil ljubljanski škof 1.8.1841.⁶⁶

Lokacija prejšnjega pokopališča ni znana. Morda so prejšnjemu pokopališču dodali le še severni del 1841. Upoštevatil kaže tudi Valvasorjevo opombo, zapisano leta 1689, da so bili uskoki precej neredni pri pokopavanju svojih mrtvih, saj je bilo nekaj uskokov naseljenih tudi v Kostelu.⁶⁷

Pri večini začetnih mrliških zapisov v prvi ohranjeni kostelski mrliški knjigi iz leta 1757 kot kraj pokopa ni označeno drugo pokopališče kot »Ad Parohiam«. Le pri redkih je, tako pri umrli baronici 11.12.1758, zapisana domača podružnična cerkev. Gotovo gre za pomanjkljiv oziroma zavajajoč zapis. Po letu 1760 so prenehali z zapisovanjem »Ad Parohiam« oziroma podružničnih cerkev, katerim so pripadali umrli. Zapis verjetno ni pomenil, da bi kar vse mrličke, tudi tiste iz Banja Loke ali Kužlja, pokopavali pri Fari. Tako tudi iz mrliške knjige ni mogoče ugotoviti, koliko pokopališč je bilo takrat v rabi in tudi ne, kje so ležala.⁶⁸

Grofje Ortenburški (1247–1418)

Ozemlje, ki je bilo sprva last rodbine turjaških Auerspergov, je leta 1247 oglejski patriarh Bertold dal v fevd grofom iz Ortenburga pri Spittalu. Ti so bili samostojni deželni gospodje. V 13. in 14. stoletju so imeli velike fevde na Koroškem in Kranjskem. Sredi 13. stoletja so tako dobili še velik del Dolenjske med Ribnico in Kolpo, ki je leta 1263 ob delitvi med bratoma Henrikom in Friderikom pripadla slednjemu.⁶⁹

Obsežno ozemlje so razdelili na gospodstva Čušperk, Ortnek, Ribnico, Kočevje, Poljane in Kostel. Pod skupnim fevdnim gospodom so se ta gospodstva dolgo vzporedno razvijala, vse dokler jih niso okoli leta 1620 Habsburžani vsakega zase prodali različnim graščakom.

Najstarejši del gradu Kostel je osrednji stolp hausberg, ki je bil branjen tudi z lastnim obzidjem. Pozidan je razmeroma dobro in ima ohranjene zidove 3 do 4 m visoko. Zidava hausberga spominja na romanski način, zato je verjetno starejši od prve omembe gradu.⁷⁰

Grad Kostel, v nemški obliki Grafenwart(h), se prvič omenja pod Ortenburžani v listini iz leta 1313,⁷¹ nato še leta 1333, dvakrat 24.6.1336 in 7.8.1338.⁷² V zadnjih dveh listinah je

⁶⁴ Inventarium und Urbarium, Pfarr Kostel 18.6.1768 (AF). Vsebuje dopolnjeni prepis urbarja iz leta 1731 in iz poznejših let, vezan skupaj s sodnimi spisi za leto 1731 in 1733.

⁶⁵ Pokorn, n.d. Gotovo gre za eno izmed stavb okoli današnjega župnišča. Župnijsko poslopje v Banji Loki se po 2. svetovni vojni uporablja v posvetne namene.

⁶⁶ Pokorn, n.d.; Arhiv župnije pri Fari, Mrliške knjige.

⁶⁷ Starejše pokopališče je bilo morda pod vasjo Hrib, pod nekdanjo cesto, nad hribom Žabjak. Pozneje naj bi bila čez to pokopališče trasirana cesta proti Potoku (po pripovedovanju Ane Šafar od Fare, pomladi 1995 in Micike Južnič od Fare, živeče v Velikem Trojstvu pri Bjelovarju). Ta cesta je bila postavljena nad današnjo in je danes opuščena, starejši krajani pa jo še omenjajo v obliki ledinskega imena »stara cesta« (po pripovedovanju Antona Selana od Potoka, maj 1995).

⁶⁸ Premisleka vredni podatki o nekdanjih pokopališčih se skrivajo tudi v geografskem položaju vasi, ki danes pokopavajo na sosednjih pokopališčih pri sv. Stefanu nad Faro in pri prifarski cerkvi. Prvo pokopališče uporabljajo vasi Tišenpolj, Krkovo, Vrh, Oskrt, Gotenc, Poden, Dren, Colnarji, Delač, Stelnik, trg Kostel in Žaga z zaselki. Zanimivo je, da je vas Žaga veliko bližja pokopališču pri cerkvi v Podstenah. Vasi ob Kolpi med Žago in Faro (Maverc, Brsnik, Sapnik, Slavski Laz) pa pokopavajo pri Fari, na pokopališču »Za Klemenko«.

⁶⁹ Ivan Simonič, Zgodovina mesta Kočevje in Kočevske, v zborniku 500 let mesta Kočevje, Kočevje 1971, str. 7. Ortenburžani so svojo oblast proti Kolpi razširjali iz kočevske smeri (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, II. zvezek, Ljubljana 1980, str. 140).

navedeno, da je imel grad že od nekdaj lastno sodišče,⁷³ ki je sodilo tudi na smrt. Gradič Poljane pod sodobnim Predgradom so prav tako že v 13. stoletju uporabljali za obrambo južne meje ortenburške posesti.

Sanacijska dela na gradu Kostel v devetdesetih letih na jugovzhodnem stolpu gradu in na platoju pod cerkvijo sv. Treh Kraljev v trgu Kostel so pri izkopavanju poleg vhoda v grad z gotskim portalom prinesla na dan tudi precej drobne srednjeveškega inventarja (keramika, ostanki pečnic itd.). Ornament nekaterih posod izpričuje čas 16. stoletja,⁷⁴ ko so Kostel imeli v zakupu Langenmantli.

Grajska kapela je bila verjetno postavljena v drugi polovici 14. stoletja v zavetju gradu, kamor so se zatekali romarji.⁷⁵ V 16. stoletju so postavili sedanjo cerkev sv. Treh kraljev v trgu Kostel.⁷⁶ Je ena starejših s tem patronimijem v Sloveniji, nedaleč, severno v Črnem Potoku na Kočevskem, pa je bila prav tako cerkev sv. Treh kraljev. Relikvije sv. Treh kraljev so bile shranjene v Kölnu na Nemškem.⁷⁷

Grajska cerkev oziroma kapela je bila posvečena sv. Antonu Puščavniku. Tam so imeli tudi procesijo z banderami na dan 13.6.1758 v počastitev sv. Antona Padovanskega, ne pa na dan sv. Antona Puščavnika.⁷⁸

Kostel so oskrbovali iz Ribnice. Dolino Kolpe v Kostelu in Poljanah so poselili iz spodnjega kočevskega urada v času Ortenburžanov.⁷⁹ Še pred naselitvijo Kočevarjev so bili naseljeni posamezni kraji med Ribnico in Belo krajino. Po legendi iz majhnega zaselka Turn pri vasi Römergrund nad Kolpo severno od kostelske meje naj bi tam v Turnu živel zakonski par, ki je popotnike med Ribnico in Metliko na prenočevanju ropal in ubijal. Tako sta ponevedoma ubila tudi lastnega sina, ki se je vrnil z obiska pri sestri v Ribnici. Domačini so še leta 1935 vedeli povedati, kje je stal nekdanji Turn pred več kot 600 leti.⁸⁰

Dne 24.6.1336 je dal patriarh Bertrand potrditi svojemu vazalu grofu Otonu Ortenburškemu in njegovim dedičem v fevd gradove Ortnek, Poljane in Kostel.⁸¹ K fevdu

⁷⁰ Ideje brez meje – Kostel 96, str. 6, Kočevje, 1996 (s popravki): poročilo arheološke skupine pod vodstvom Jožeta Omana. Po drugih virih (Cankar, n.d., str. 3; Žagar, n.d., str. 42 in 43) so Ortnebužani v Kostelu sezidali samo velik stolp s krožnim zidom in nekaj majhnimi stolpi med letoma 1247–1324.

⁷¹ Skubic n.d., str. 700.

⁷² Adam Lucijan, Donesk k zgodovini Ortenburžanov na Dolenjskem, Kronika 43/3 (1995), str. 8–9. Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev, Ljubljana 1985, str. 232.

⁷³ Reisp, n.d., 1990, str. 2.

⁷⁴ Jožef Oman, Kostel, Preliminarna poročila o konservatorskih raziskavah in delih, Varstvo spomenikov (Ljubljana) 23 (1981), str. 384 (=284).

⁷⁵ Po Žagarju (n.d., str. 144 in 146) naj bi bila posvečena sv. Antonu Puščavniku. Po drugih virih je bila posvečena sv. Antonu Padovanskemu (Abramsberg Antonio Joannem Abramsberg, Matricula Regia Parohia Kostel, Anno 1758, AF, str. 5) in potem ni bila starejša od druge polovice 17. stoletja (Ana Lavrič, Blaž Resman, Slike pri Sv. Antonu na Pohorju – najobsežnejši cikel zgodb o sv. Antonu Padovanskem na Slovenskem, Kronika 45/3 (1997), str. 7).

⁷⁶ Grajska kapelica je ostala samostojna enota tudi leta 1758, ko jo je župnik Abramsberg v svoji matrikuli navajal kot »in Arce« (za ograjo, obzidjem). Abramsbergovi zapisi niso zadevali nobene od obeh Ograj v Kostelu, nad Kužljem oziroma pri Kaptolu. V teh krajih namreč nikoli ni bilo cerkve. Šlo je za nekdanjo cerkev v samem grajskem poslopju, ki je danes ni več. Obstajajo pričevanja o nekdanji cerkvi, verjetneje znamenju, posvečenem sv. Antonu Padovanskemu v vasi Padovo. Morda je legenda povezana z opremo grajske kapele, ki so jo Kostelci verjetno pravočasno rešili pred uničenjem grajskega poslopja jeseni leta 1809. Padovo leži nad Slavskim Lazom, kjer je stranski oltar cerkve posvečen sv. Antonu Puščavniku.

⁷⁷ Zupan, n.d., 1995, str. 87.

⁷⁸ Abramsberg, n.d., str. 5.

⁷⁹ Johan Ecker, Vom Kulpastrande, MittVDG, 2 (15.6.1892), str. 2.

⁸⁰ Adolf Hauffen, Die deutsche Sprachinsel Gottschee, Graz 1895, str. 106–107; Ivan Simonič, Kočevarji v luči krajevnih in ledinskih imen, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo 16 (1935), 1–2, str. 69.

so spadale tudi vse pravice in jurisdikcije, ki so jih imeli tod že prej. S posebno listino so oddali v fevd tudi grad Čušperk. Podobne listine so se ohranile tudi za leta 1247 in 1386.

Leta 1338 so Habsburžani podelili Kostel svojim vazalom. 15.4.1409 je bil zamenljivi gradiščan v Kostelu Erazem Godele s Koroškega.⁸²

Grofje in knezi Celjski (1420–1457)

Kostel je ostal Ortenburška posest nad 170 let, do smrti zadnjega grofa Friderika II. Tega je baje 28.4.1418 zastrepila žena Marjeta, rojena Treck, sestra oglejskega patriarha Ludvika Trecka in sorodnica celjskih grofov. Po pogodbi iz leta 1377 so Celjani leta 1420 podedovali vso Ortenburško posest. 28.2.1420 je cesar Sigismund v Bratislavi potrdil svojemu zetu Hermanu II. Celjskemu nasledstvo, patriarh Ludvik pa mu je v Celju izročil vse nekdanje ortenburško-oglejske fevde. Med njimi je bil na Kranjskem grad Kostel ter pet trgov: Rado(v)ljica, Ribnica, Poljane, Lož in Kočevje z gradovi.⁸³ Tako so Celjski grofje postali najmočnejša dinastična rodbina na slovenskem etničnem ozemlju.

Celjani so na skalnati strmini (do)zidali mogočen grad Kostel,⁸⁴ gotovo z razširitvijo starega poslopja, ki ga omenja dokument o dediščini iz leta 1420. Gotovo pa naselbina okoli gradu Kostel tedaj še ni imela trških pravic, saj jih dokument ni omenjal. Okoli leta 1469 so postavili taborsko obzidje, ki se ga je ob stalni naselitvi prijelo ime Trg, ki pa kot trg ni zaživel v gospodarskem pomenu besede. Imel je malo prebivalstva, zato so ga Kočevjarji imenovali »Markotle« – mali trg.⁸⁵ Naziv »trg« se je ohranil še danes v domačem poimenovanju vasice Kostel.

Pred letom 1436 je dobil Krištof Reuter od Celjanov v fevd tri hube »im Costel vnder der kirchen gelegen« in posest drugod v kostelski pokrajini.⁸⁶ Najbrž iste tri hube »bey der kirchen im Kostel« je dobil skupaj z drugo posestjo v kostelski župniji leta 1436 v fevd Ivan Schrabas,⁸⁷ ki je tisti čas dosmrtno posedoval grad in trdnjavo Kostel (Grafenwart), po njegovi smrti pa sta bila obljubljeni Volkleinu Auerspergu »in phlegweiss sein lebteg.«⁸⁸ Ne vemo, katera cerkev je mišljena, sv. Treh kraljev pod gradom ali nemara cerkev pri

Grb trga Kostela v Valvasorjevi Slavi vojvodine Kranjske

⁸¹ Adam, n.d., str. 9.

⁸² Cankar, n.d., str. 3; Simonič, n.d., 1935 str. 49; ARS, Lit. W, 15.5.1409. Naziv Grafenwart naj bi zadeval grofe ortenburške (M. Kos, n.d., 1985, str. 231-232).

⁸³ Steska, n.d., 1896, str. 119.

⁸⁴ Cankar, n.d., str. 3.

⁸⁵ Ecker, n.d., 15.9.1892, str. 2.

⁸⁶ »in dem Costl, daselbs in Kostl (AS, Zbirka rokopisov, I/57 r in Celjska fevdna knjiga A 1436, fol 40').

⁸⁷ Celjska fevdna knjiga A 1436, fol 94'.

⁸⁸ Celjska fevdna knjiga A 1436, fol 47'.

Fari.⁸⁹ Vas Fara je namreč imela ravno tri hube, vendar o njih pred letom 1681 ni dokumentov.

Leta 1425 je oglejski patriarh Ludvik II. v Furlaniji in Istri v korist beneške republike izgubil svetno oblast. Zatekel se je h grofom Celjskim. Hermanu II. je potrdil po Ortenburžanih podedovane fevde, med drugimi tudi Ortnek, Čušperk, Poljane in Kostel. Po smrti Hermana II. je iste fevde potrdil leta 1436 še Frideriku II. Konec istega leta 1436 je cesar Sigismund Luksemburški povzdignil svojega svaka Friderika II. Celjskega in njegovega sina Ulrika II. v državna kneza rimsko-nemškega cesarstva, neposredno podrejena edino vladarju. Friderik je umrl leta 1454, njegov sin Ulrik pa je bil kot zadnji celjski grof ubit leta 1456 v Beogradu. Decembra 1457 je grofica Katarina, vdova Ulrika Celjskega, morala izročiti cesarju med drugim tudi grad Kostel.⁹⁰

Trgovina s celjskimi posestmi v Kvarnerju in zaledju ter ugodne gospodarske razmere so pospeševale razvoj trgovine in prometa v Kostelu. Trgovske poti čez Kostel so bile usmerjene na Reko in tudi v Bakar in Senj. Pri kostelskem gradu so skladiščili sol, olje, južno sadje in drugo. Skozi Kostel je potekala predvsem tovorniška tranzitna trgovina proti morju in v nasprotni smeri. V samem Kostelu je bilo na prodaj le nekaj živine in malo več lesa. Zato so bili domačini prekupčevalci in krošnjari, predvsem pa tovarniki. Na trgovski promet skozi Kostel kaže naziv Avžlak za nekdanjo mitnico v Pirčah ob cesti. Nad vhodnimi vrati ima oznako A.D. 1680. Sama stavba je celo starejša.⁹¹

Na trgovino spominja tudi ime vasi Colnarji.⁹² Prav tu se je od glavne poti odcepila pot na kostelski grad. Šele v osemdesetih letih 20. stoletja so odcep priključili nekoliko višje v hrib. Vas z enakim imenom Colnarji obstaja tudi na hrvaškem bregu v bližini Kolpe. Tako ni nujno, da je bila prav v Colnarjih mitnica. Morda je tam le živela oseba, ki je službovala na carini.⁹³

V Kaptolu, na meji kostelskega in kočevskega gospostva, naj bi dajali potrdila o plačanem davku, kar naj bi dalo vasi ime.⁹⁴

V Dolenji Žagi so bile ruševine večje stavbe imenovane »kasarna«. Tam naj bi vojaška posadka nekoč pobirala mitnino od tovorov na prehodu v Poljansko dolino.⁹⁵

V času knezov Celjskih je kraljevski komorni urad za Kranjsko leta 1542 združeval po več deset gospostev, med njimi Kostel, Poljane, Kočevje in Ribnico. Med letoma 1541-1549 se je letno zbralo okroglo 16.550 gld davkov. Dajatve so pobirali od soli, lesa, mitnine in davščin.⁹⁶

Kostel v lasti cesarjev Habsburžanov (1457–1620)

Friderik II. Celjski je umrl leta 1454. Njegovega sina Ulrika II. so ubili leta 1456 v Beogradu. Po dedni pogodbi iz leta 1443 naj bi celjska posest pripadla Habsburžanom.

⁸⁹ Boris Golec v pismu 20.8.1998.

⁹⁰ Simonič, n.d., 1939, str. 67.

⁹¹ Nemško »der Aufschlag«, doklada, podražitev (Žagar, n.d., str. 107).

⁹² Nemško »der Zoll«, carina, »der Zöllner«, carinik, mitničar.

⁹³ Martin Mauter v vasi Am Dreen (Urbar 1494, ARS, Vic. fasc. I/48, lit. G XVI/4. Vermercht das Urbar register zum Costel, num. 2, str. 10), Martin Mautter v urbarju z začetku 16. stoletja v vasi Auff dem perig (Urbar, prva polovica 16. stoletja, ARS, Vic. šk. 75, lit. C, I, fasc. 43, str. 6) in Gregur Zolnar v vasi Drenng (Urbar 1570, n.d., str. 28). Vsi trije so živeli v današnjih Colnarjih, od koder se je priimek Colnar razširil drugod po Kostelu.

⁹⁴ Po pripovedovanju Darka Panjiča iz Kaptola leta 1994.

⁹⁵ Žagar, n.d., str. 102.

⁹⁶ Dimitz, n.d., 1875, II. del, str. 298-299.

Sledila so pogajanja in tudi spopadi. Končno je morala Ulrikova vdova Katarina konec leta 1457 pristati na predajo celjskih posesti, med njimi tudi Kostela, cesarju Frideriku III. Habsburžanu. Kostel je tako postal deželnoknežje gospostvo med leti 1456/57–1620. Habsburžani so imeli tu sodstvo in pravico meča.⁹⁷

Habsburžani so Kostel in druge nekdanje posesti Celjskih grofov oddajali v zakup ali v zastavo. S takšno politiko so zadovoljili zahteve ostalih 24 pretendentov na dediščino grofov Celjskih. Med zakupniki habsburškega deželnoknežjega gospostva Kostel so bili: Andrej pl. Kreig,⁹⁸ Hans Blay leta 1476,⁹⁹ pl. Konrad Lichtenberg leta 1490, Andrej Hohenwarth in Sigmund Jurič leta 1493, Gašper Ravbar do leta 1493, njegovi sinovi Gašper, Nikolaj in Erazem pa do leta 1497, Mihael Pranberger (vsaj) med leti 1497–1516, grof Martin Frankopan leta 1520, grof Jurij Zrinjski leta 1527, N. Tadjolovič do leta 1528, za njim pa sinova Gašper in Krištof.¹⁰⁰ Od tridesetih let 16. stoletja so bili zakupniki Kostela pl. Langenmantli, ki so ga leta 1620 tudi kupili in obdržali skoraj do konca stoletja.

Graščinski dokumenti: Kostel leta 1493

Metliški glavar Sigmund Jurič je leta 1493 izstavil Andreju Hohenwartu dolžno pismo, ker mu ni mogel poravnati kupnine za kostelski grad. Šlo je le za transakcijo med najemnikoma gradu, saj je Kostel ostal do leta 1620 deželnoknežje gospostvo.¹⁰¹

Andrej Hohenwart(er) je bil glavar v Metliki.¹⁰² Leta 1466, deset let po dedovanju za Celjskimi, so Habsburžani dali gospostvo Poljane v zastavo Erhardu Hohenwarterju in njegovima sinovoma Štefanu in Andreju za 100 metliških veder vina in 100 funtov denaričev. Tako sta bili gospostvi Kostel in Poljane nekaj let združeni pod Hohenwarti. Od 16. stoletja dalje sta imeli gospostvi različne zastavne imetnike in pozneje lastnike. Kostel so dobili Langenmantli, Poljane pa vsaj že leta 1538 Jurij Schnitzenbaum(er), leta 1562 njegov naslednik Viljem in za njim leta 1612 Wolf Schnitzenbaum.¹⁰³ Viljem Schnitzenbaum je bil po drugih virih že 15.5.1536 četrtinski glavar, zadolžen za red v Kostelu, Poljanah, Ribnici, Ložu, Ortneku in drugih tamkajšnjih krajih.¹⁰⁴ Leta 1623 je Poljane kupil Janž Khisl in ga združil z leta 1619 kupljenim gospostvom Kočevje.¹⁰⁵ Tako je gospostvo Kostel dolga stoletja ostalo majhen otok med gospodarji Kočevskega, grofi Khisli (1619–9.6.1641), za njimi Auerspergi in gospodarji Gorskega kotarja na Hrvaškem.

⁹⁷ Podlogar, n.d., str. 132.

⁹⁸ Poleg poveljnika cesarskih najemnikov Vipavca Andreja Baumkirchnerja (ubit 1471), ki je obdržal Cesargrad, se je tudi pl. Kreig »držal sam zase« in ohranil Kostel iz celjske dediščine, da ga ni prevzel poveljnik Jan Vitovec (Kronika grofov Celjskih, n.d., 1972, str. 61). Ker je bila Kronika grofov Celjskih končana leta 1469 (n.d., str. 109), je A. pl. Kreig gospodaril v Kostelu približno ob istem času, ko je imel v lasti tudi grad Kamen pri Begunjah, ki ga je kupil leta 1459, prodal pa 10 let pozneje. Gašper pl. K(h)reig je bil leta 1490 gospodar v Mehovem kot glavar deželnoknežjega gospostva (Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana, 1982, str. 209 in 631).

⁹⁹ Ecker, n.d., 15.9.1892, str. 2.

¹⁰⁰ Smole, n.d., 1982, str. 235 in 689.

¹⁰¹ ARS, Zap. inv. Deželna deska, lit. G, fasc. XVI, št. 1, 65/66 (1493); Smole, n.d., 1982, str. 235. Dokument št. 66 je dolg 6 vrstic na dnu strani. Druga in tretja beseda sta prečrtani, nad njima sta zapisana popravka.

¹⁰² Dušan Kos, Urbarji za Belo krajino in Žumberk, Ljubljana 1991, str. 42.

¹⁰³ Smole, n.d., 1982.

¹⁰⁴ F. Kos, Nekoliko črtic o turških vojskah, MMK 1893, str. 135.

¹⁰⁵ Smole, n.d., 1982, str. 376.

Kostelski urbar iz leta 1494,¹⁰⁶ v času zakupnikov Ravbarjev

Dokument vsebuje 24 strani zapisov skupaj z naslovnico. Za naslovnico so na straneh 2-18 popisane vasi s celimi in polovičnimi hubami, podložniki in njihovimi dajatvami. Vrtni red popisovanja vasi je od zahoda proti vzhodu in severu. Enak vrtni red morda velja tudi za hube znotraj vasi. Na vsaki strani teksta so popisane po 3 ali 4 hube. Na dnu posamezne strani je potem seštevek dajatev, popisanih na tej strani. Seštevek je pogosto vrinjen kar med opis posamezne hube, ki se tako nadaljuje na naslednji strani. Vse številke so rimske. Urbar je imel naslednjo vsebino:

	strani
naslovna stran	1
popis navadnih hub	2-18
mitnina in desetina	18
podložniki, ki morajo oddati po voz sena	19
tlaka	19-20
nove hube z zmanjšanimi dajatvami	21-23
tlaka za nove hube	23
krčevine, ki so obsegale 8 hub	23-24
desetina za nove hube in krčevine	24
seštevek dajatev za vso faro (gospodstvo)	25

Desetino v denarju so oddajali na dan sv. Martina, prašiče z ovcami pa na dan sv. Jurija. Datumi ostalih dajatev niso natančno opredeljeni, vendar jih lahko določimo po domnevah v literaturi.¹⁰⁷

Mitnica, desetina, seno, ribolov in tlaka

V Kostelu je bila ena mitnica. Vsak prehod se je plačeval skupno po 6 goldinarjev ali manj. Za prevoz vina čez mitnico je bilo treba odšteti po en denarič po kvartalu (bokalu).¹⁰⁸ Desetina se je dajala dvakrat (letno) od pšenice in tudi od jajc. Tretjino konj in četrtno ovac so oddajali obenem. Nekateri podložniki so morali oddajati po voz sena.¹⁰⁹ Od vsake (ulovljene) ribe so podložniki plačevali graščini po 4 kr.

Za celotno obveznost je skrbel oskrbnik, ki je opravljeno tlako prešteval na dan sv. Martina in tudi sv. Jurija. Ob tem si je sam oskrbnik dajal privleči polovico lesa za kurjavo. Podložniki so bili dolžni skupaj tovoriti po tovor vina. Oskrbnik je v trgu Kostel poskrbel, da so vse delovne obveznosti podložnikov pripadle gradu in je pri tem zagotavljal tudi opravljanje dolžnosti pri žetvi.¹¹⁰

Gradu so bili podložni tudi cerkveni možje in njihova desetina.¹¹¹ Podložniki so bili dolžni pomagati svojim županom pri okopavanju in enako tudi na hubi trškega župana, kar se je obvezno strogo ocenjevalo kot dve desetini obveznosti do gradu.

¹⁰⁶ Urbar, n.d., 1494. Čeprav je urbar označen kot »num. 2«, številke 1 ni med dokumenti. Številčenje s številko »2« sicer ni opravljeno z enakim rokopisom kot dokument iz leta 1494, vendar je tudi staro in zapisano z gosjim peresom. Na naslovni strani je nad letnico še številka »2«, prav tako zapisana po letu 1494. Številčenje napeljuje na doslej nepotrjen obstoj še drugega dokumenta iz leta 1494 ali morda starejšega.

¹⁰⁷ Kos, n.d., 1991, str. 154. V kostelskem urbarju preberemo »Sand Merhels« (11.11.) in »Jergl« (24.4.).

¹⁰⁸ Markt schilling za kvartal (bokal), ki je meril četrtno vedra ali 1,64 litra.

¹⁰⁹ Paul od Potoka, Jakšič (iz Jakšičev), Piškur (s Hriba), Marin (s Tišenpolja) ter skupno 3 voze iz vasi Vrh.

¹¹⁰ Urbar, 1494, n.d., str. 19.

¹¹¹ Od tod domnevamo, da je bila leta 1494 župna cerkev še v trgu Kostel.

Od sadovnjakov¹¹² so imeli podložniki tudi dolžnosti za ozimnico in so tako ljudje skupaj z grajskimi kmeti opravili vso tlako. Oskrbnik je kmetom obvezno enkrat na leto izdal potrdilo o opravljeni tlaki. Med zimskim delom z lesom so imeli podložniki pravico do malice s kruhom.

Sledijo nove hube, ki so bile potrjene na dobo 20 let. Zadnja med njimi je bila zapisana kmetija v Brsniku ob Kolpi,¹¹³ kjer je naseljenec Oswald prenašal pisma oziroma sporočila. Domnevamo, da je med Oswaldove dolžnosti spadalo tudi zbiranje Kostelcev ob velikih nesrečah, požarih itd. Zaradi teh dolžnosti je bil oproščen drugih bremen do gosposke.

Devet novih hub je dajalo desetino od pridelanega žita ter vsak drugi snop. Dajatve od njihove pšenice so pripadale župniku. Bili so obvezni do poldruega dneva tlake pri pšenici, desetino pa so opravili s konji. V gotovini so bili letno obremenjeni le z 1 fl tlake.¹¹⁴ Podložniki so bili dolžni dajati desetino snopov pšenice, od tega tretjino snopov župniku (torej tridesetino). Župniku je pripadala tudi celotna desetina od drugih žit.

*Vsota dajatev za celotno farno*¹¹⁵

dajatev	količina	g srebra po enoti	skupaj g srebra
SKUPAJ 7538 ss do 7740 ss ¹¹⁶	(8841)	0,309	2410–2329
prašičev 62–67	(66)	15,5	961–1038
jagnjet 62–67 ¹¹⁷	(66)	15,5	961–1038

¹¹²Prva in dolgo časa tudi edina omemba sadjarstva v Kostelu (Urbar, 1494, n.d., str. 20, predzadnji odstavek).

¹¹³Brusnegk, Urbar, 1494, n.d., str. 23. To je najstarejši znani zapis o poštni službi v Kostelu, ki je poznejši urbarji ne omenjajo. Poznejši naseljenci v Brsniku: Oswali, domnevno potomec Oswalda iz leta 1494 ali Blaž Hrvat (po urbarju iz prve polovice 16. stoletja, str. 6 in 7) ter Janez Maverč (po urbarju iz leta 1570, n.d., str. 65) niso imeli v urbarju navedene poštno službo. Od svojih kmetij so plačevali gosposki podobna bremena kot druge kmetije v Kostelu. Dostopni podatki o poštni službi v Kostelu v 16. stoletju in pozneje so predvsem povezani z obveščanjem o turški nevarnosti. Prenašanje pisem je po rektifikacijskih dominikalnih aktih (RDA) iz petdesetih let 18. stoletja spadalo med dolžnosti podložnikov iz neposredne okolice gradu v vaseh: trg Kostel, Stelnik, morda tudi Delač.

¹¹⁴Na novih kmetijah (krčevinah) so našli 8 podložnikov: Paul Panijtan, Janez (Hanse) Juswsun, Thomas Maurtschussel, Sind in Janes Panijtan, vdova (wittib), Clement in Grani, Mirta Virik, »zdravilec« (pader oz. padar, domnevno najstarejša omemba medicinske oskrbe v Kostelu) Lorentz in Blas ter prav tako Michael (urbar 1494, n.d., str. 23–24). Tudi generacijo pozneje imamo med mlinarji Poderja Zimmermana (Urbar iz prve polovice 16. stoletja, n.d., str. 15).

¹¹⁵Vrednosti dajatev Kostelskih podložnikov iz leta 1494 so v tabeli zapisane v gramih srebra. Kjer je bilo mogoče, so cene posameznih dobrin povzete po urbarju gospodstva Poljane iz leta 1576 (Kos, n.d., 1991, str. 142–143 in 167). Prve vrednosti v tabeli so preštete po posameznih podložnikih. Za pomišljajem so dodane pogosto drugačne vsote, zapisane na koncu urbarja. V oklepaju so dajatve po kostelskem urbarju za leto 1570. V večini primerov so bile leta 1494 denarne enote za desetino, tovornino, mitnino in vinarino (Weinfart) navedene v soldih (ss). Uporabljane so bile tudi druge enote:

mark ss (soldov) = 160 ss (dvakrat Banja Loka (str. 13) in Vrh, enkrat Zapuže in desetina na str. 24),

lb ss (funt soldov) = 120 ss (Potok, Vrh),

gld (goldinar) in mark schilling (mark denaričev) pri navedbi mitnine na str. 18.

Ni povsem gotova velikost enote Weinfart. Ta je v urbarju za leto 1494 zapisana kar v soldih (po 20 ss), leta 1570 pa brez enote. Morda zadeva vedra vina prostornine nekaj nad 10 l.

¹¹⁶Zins (denarna pravda, desetina; poleg dajatev za kmetije in mline je prišteta tudi vsa tovornina) je znašala 62 lb den (libernikov denaričev, glej Kos, n.d., 1991, str. 165) in 98 ss (soldov, Urbar, 1494, n.d., str. 25). Skupno je to 7538 soldov. Pravilna vsota je za 3 % višja: 6570 soldov desetine + 1170 soldov tovornine = 7740 soldov = 64 lb den in 60 ss. K desetini je šteto tudi 128 ss dajatev od enajstih mlinov, med katerimi štirje v urbarju niso imeli zapisanih dajatev. »Vinarino« v skupnem znesku 60 ss so plačevali le v vaseh Kaptol, Briga in Puc.

¹¹⁷Pravilni seštevek prašičev je 67 in prav toliko jagnjet. V 23 primerih dajatev jagnjeta na sv. Jurija privzemamo, čeravno je v urbarju zapisan le prašič.

prosa 198 škafov ¹¹⁸	(246)	0,36	5494–4317
610 jajc ¹¹⁹	(634)	0,03	18,3
Suma 94 (tlaka Jakšiči) ¹²⁰		0,7	65,8
27 FanfHand ¹²¹		0,7	18,9
ribolov (Stelnik)	400 ¹²²	0,7	140
SKUPAJ »TLAKA«	311		224,7
vozovi sena	19 ¹²³	8	152
SKUPAJ			10121–10294

Kostelske kmetije po urbarju iz leta 1570

Drugače kot drugi urbarji vsebuje kostelski urbar iz leta 1570 tudi popis obdelovane zemlje in živine podložnikov. Skupni seštevek nam da naslednje rezultate:

kmetij	kmetov	mli- narjev	oralov: njiv	oralov: pašnikov	konj	volov	bikov	krav	telet	ovac, koz
64,5	109	14	296	251	105	135	46	162	133	934
<i>povprečna kmetija</i>			4,6	3,9	1,6	2,1	0,7	2,5	2,1	14,6

Skupno so imeli Kostelci leta 1570 1515 glav živine, med njo skoraj 2/3 drobnice. V tem številu sta bila na 33 kmetijah po dva kmeta, na dveh po trije in na eni štirje. Popisali so 14 mlinarjev, med katerimi sta dva para mlela skupaj. Na osmih kmetijah so imeli nad 30 ovac in koz,¹²⁴ med njimi sta bile dve na Vrhu.¹²⁵ Na drugih devetnajstih kmetijah so imeli nad 20 ovac in koz.¹²⁶

Povprečne dajatve kostelske kmetije leta 1570

	soldov od hube	prašič z ovco	tovorov vina	škafov prosa	jajc	tovorov lesa za kurjavo
	17754	66	67	246	634	873
<i>huba povprečno</i>	277,4	1,0	1,0	3,8	9,9	13,6

¹¹⁸ Točen seštevek je 252 škafov, ki merijo po 60,56 l (Kos, n.d., 1991, str. 168).

¹¹⁹ 600 jajc in 10, torej skupno 610. Eden redkih točnih seštevkov v urbarju.

¹²⁰ Suma 94 »furl« (Urbar, 1494, n.d., str. 25), tlaka, z enakim znakom označena pri vseh devetnajstih straneh popisa. Le v vasi Am Pergt (Jakšiči) s tremi mlini znese 94 enot, kar je tudi končna vsota. Dajatev je vpisana pri strani glavnega teksta urbarja, ob navedbi mlinov na str. 7.

¹²¹ Številka 27 je bila v urbarju vpisana brez enote kot »FanfHand«, naveden bržkone le pri zadnji kmetiji v Banji Loki na str. 13, kjer je zapisan dodatek za čuvaja 12 ss (Suma HuetterFass) za piščance (»HendelFuss«) 12 ss.

¹²² V urbarju sešteto le 200 rib, vendar pri mlinarjih v Stelniku na strani 17 in 18 naštejemo skupno 400 rib.

¹²³ 9 vozov so dajali iz vasi Naverchy, bržkone današnji Gotenc. Ostalo seno so dajali iz vasi: Hrib, Jakšiči, Potok, Tišenpolj, Padovo in Dren (2 voza). Enovprežni voz je meril 220 kg, dvovprežni pa do dvakrat več (Kos, n.d., 1991, str. 175).

¹²⁴ »Schaff unnd gaiss.«

¹²⁵ »Am Berg.«

¹²⁶ Zapis »Gald Khür« oziroma »Gald Viech«, pisan z malimi ali velikimi začetnicami se domnevno nanaša na mladice, predvsem na teleta, čeprav je v enem primeru na str. 5 za tele bil uporabljen izraz »Khür mit dem Khalb.«

Dajatve v Kostelu po urbarju iz leta 1570

	število enot	vrednost enote v g srebra	skupno g srebra
konj	105		
volov	135		
bikov	46		
krav	162		
telet	133		
ovac	934	15,5	
obdavčitev, desetina : črnih den.	17782	0,108	1910
gld. : kr. : den.	92 : 54 : 0		
prašičev	66	15,5	1023
ovac	66	15,5	1023
tovorjenje vina	67 dni	0,86 g za dan tovorjenja	56
škafov prosa	246	0,36	5363 (51%)
oves	6 + 6? + 4? ¹²⁷	0,24	71
jajc	634	0,03	19
kokoši (Stelnik, Mlin, Vrtovi, desetina)	15	3,4	51
vovoz sena (vas Stelnik)	1	8	8
prevoz drv ¹²⁸	880	880 dni tlake po 0,84 g	739
TLAKA	664	0,84	323
desetinske pšenice	po 20, 30 ali 34 starov	0,49	415
povesmov prediva ¹²⁹	9	4,2	11
vinotoč (cca 10 gostiln)	po 4 libre	vsaka po 3,88 g	155
desetina od vrtov	8, 10 ali 16 kr, povprečno 11 kr	0,323	4
kaščni činž v obzidju	4 khauffmass ovsa		
davki tržanov	24 kr	0,323	8
mitnica (tudi od tujcev)	24 kr		(8)
SKUPAJ gramov srebra			10597

Razprava: gospodarstvo v Kostelu leta 1494

Za razliko od poznejših urbarjev leta 1494 niso bile določene pravice, dolžnosti in imena županov. Podložnikom je bil oskrbnik dolžan dati malico med pletjem in obdelovanjem grajskih polj. Pri prevažanju in grabljenju sena ter drvarjenju je podložnikom dajal kruh.¹³⁰ Daleč največja postavka med dolžnostmi kostelskih podložnikov je bil leta 1494 davek v prosu.

Župnijska desetina

Od ustanovitve pred letom 1363, morda pa še leta 1494, je bilo središče kostelske župnije v trgu pod gradom. Leta 1526 se kot župnijska cerkev navaja že prifarska cerkev Marijinega Vnebovzjetja.¹³¹ Deželni glavar grof Ortenburški in njegovi nasledniki so

¹²⁷Oves so dajali v vasi Stelnik (za župnišče) od vrtov (6) in od trgovine (4). Dajatve so bile zapisane v škafih (kauffmass), ki so merili po 18,44 l. Velikost dajatev ovsa, ki ni razvidna iz urbarja, je zaznamovana z »?«.

¹²⁸I samb (tovor) je meril 150 kg in imel prostornino 227 l pri bukvi ali jelki (Kos, n.d., 1991).

¹²⁹Našteti pri desetini in pri vrtovih v enotah Harzehling, ki so merile po 0,28 kg.

¹³⁰Urbar, 1494, n.d., str. 20, po transkripciji Borisa Golca 20.8.1998.

1.5.1363 dobili od oglejskega patriarha iz Vidma, Ludvika della Torre, pravico predlagati in nastavljeni župnike v novih cerkvah v Kostelu, Kočevju, Gotenici, Poljanah in Osilnici.¹³² Zato so graščaki imeli veliko besede tudi pri verskih zadevah v Kostelu. Cerkvene dajatve so tako leta 1494 popisane kar v graščinskem urbarju in sicer predvsem kot tretjina desetine žita (tridesetina) na 18. strani. Manj verjetno je, da so tudi cerkveni del desetine zbirali graščinski uslužbenci. Pozneje so nabrano dajali župniku za potrebe njegove službe.

Graščaki so močno vplivali na kostelsko župnijo tudi med reformacijo v 16. in v začetku 17. stoletja. Čeprav sta bila graščak in župnik luterana, so bili kaplani dobri katoličani, npr. Ivan Spanič iz Hinja leta 1601 pri luteranskem župniku Jerneju Fabru. V 18. stoletju je prifarski župnik že vodil svoje zadeve mimo graščaka ali celo proti njemu. Odtod pogoste tožbe med obema institucijama od leta 1731 dalje. Vsaj od leta 1758 dalje so na gradu imeli za svoje duhovne potrebe tudi sacelane, pogosto Hrvatse, kot so bili Stipančič, Ivančič in Marinič.¹³³

V času prvega urbarja sta bila kostelska župnika Ivan Grumel (1484) in Jakob Wurtler (1527). Kaplan je bil domačin Mihael, sin Jurija (Jurjevič?), ki je 14.3.1494 sprejel prepustnico svetega reda in začel službovati v Kostelu. Pozneje je imel do leta 1506 beneficij sv. Andreja v Ribnici. Nato je služboval v (kočevski) Reki.¹³⁴

V času prvega ohranjenega kostelskega urbarja je bil leta 1493 najemnik deželno-knežjega gospostva Kostel Andrej Hohenwart. Oskrbnik kostelskega gradu, morda pri Hohenwartovemu predhodniku Sigmundu Juriču, je bil leta 1484 Krištof Werner.¹³⁵

Kmetijske dejavnosti in dajatve v Kostelu po letu 1494

	urbar 1570	kataster 1991	realno 1991
sadovnjakov, vrtov, njiv (ha)	174,05	486	132
travnikov	148,09	821	991
konj	105		3
volov	135		0
bikov	46		0
krav	162		30
telet	133		10
ovac in koz	934		

	urbar		likvidacij- ski izvleček	zapuščinski inventar	župnijski urbar	Jurajevo pismo	desetina ¹³⁶
<i>DAJATVE LETA:</i>	1494	1570	1681	1759	1768	1820	1832
črnih denaričev	15076	17782					
gld. : kr. : den.		92 : 54 : 0	1506 : 47 : 1	1069 : 10 : 3,5			435 : 22 : 3
kontribucija	0	0	852 : 50 : 1				543 : 30 : 0

¹³¹ Žagar, n.d., str. 140.

¹³² Hans Tschinkel, Die Geschichte der Sprachinsel Gottschee und seine Bewohner, G. Kal, 1922, str. 21; Žagar, n.d., str. 140.

¹³³ Pokorn, n.d.

¹³⁴ Pokorn, n.d.; Skubic, n.d., str. 225.

¹³⁵ Pokorn, n.d.

¹³⁶ ARS, deželna deska, železno-barvni kvatern K 18; Smole, 1982, n.d., str. 234.

prašičev	62	66				
ovac	62	66			80	
veder vina ¹³⁷	66	67				
prosa ¹³⁸	198	246			115	37 fl (30,8 meric)
žita (pšenice)					83	
jajc	610	726			0	
kokoši	0	0			61	
vozov drv	0	880			0	
prediva ¹³⁹	0	0			64	8 fl 50 kr (50 funtov)
panjev čebel	0	0			60	
vozov sena	19	0			1 (Drežnik)	

Primerjava s sosednjimi gospodvi iste dobe¹⁴⁰

gospodvo:	Kostel	Žumberk	Kostel	Poljane	Kostel
	1494	1498	1570	1576	1681
vsi denarni prihodki (g srebra)	2329	303	2732	2859	30014 ¹⁴¹
pšenica (l)	0	2543	848	3226	0
proso (l)	11991	2543	14898	3531	?
oves (l)	0	2786	295	11416	?
jagnjeta	1038	0	934	0	0
prašiči	1038	15	66	14	0
druga živina	0	0	581	2	0
vino (l)	0	197-262	1340	23847	0
jajca	610	108	634	190	?
tlaka (dni na hubo)	321	0	0	746	0
tovornina	1170 ss	0	0	746	0
vozovi sena	19	0	0	112	0
vozovi drv	0	0	880	0	0
predivo	?	0	2,5	22	?
kokoši	0	80	15	365,5	?
drugo		242 rž, 40 pogač		162 pogač	

Agrarna produkcija v Kostelu konec 15. in v 16. stoletju

Poznamo približno število ljudi in živine, ki so se preseljevali med uskoškimi selitvami. Poznamo tudi priimke nekaterih uskoških poveljnikov. Številke so bile gotovo pogosto prirejene glede na interese poročevalcev, npr. Kacijanarja leta 1531.

Uskoki so bili nomadski živinorejci, ki so svoje navade ohranili tudi na področju nove naselitve. Kostel je gotovo premajhen kraj, da bi lahko točno ugotovili število naseljenih uskokov, ki so pogosto menjavali kraj bivanja. Uporabimo lahko samo podatke iz dobe po njihovem pokmetenju v 18. stoletju. Nekaj nam o številu uskokov pove tudi število

¹³⁷ Vedro je imelo prostornino 56,6 l ali 20 l.

¹³⁸ Škafi, leta 1768 kupljeniki (Urbar 1768, n.d.).

¹³⁹ V povesmih konoplje.

¹⁴⁰ Kos, n.d., 1991 str. 158-159.

¹⁴¹ Denarne enote so bile preračunane v grame srebra po podatkih v: Kos, n.d., 1991, str. 167.

Upodobitev Kostela v Valvasorjevem delu Topographia ducatus Carnioliae modernae

domnevno uskoških priimkov ter razmerje med živinorejo in poljedelstvom, popisano v urbarjih.

Po urbarju iz leta 1494 so Kostelci plačevali gosposki denarno desetino na dan svetega Martina, jagnje in prašiča na sv. Jurija, tovornino, proso in jajca pa ob drugih priložnostih.¹⁴² Izjemoma so plačevali tudi druge dajatve.

Obdavčitev kaže na tradicionalno nagnjenost k ovčereji v Kostelu. Sicer so prašiče v Beli krajini dajali le do zadnje četrtine 16. stoletja, pozneje predvsem jagenjčke.¹⁴³ V Kostelu je leta 1494 prevladovalo poljedelstvo s proizvodnjo prosa. Povprečna kmetija je oddajala le po eno jagnje na dan svetega Jurija.

Poljedelstvo v Kostelu

Leta 1494 so bili Kostelci obdavčeni za 198 škafov prosa, leta 1570 pa že za 246 škafov prosa. Če gre za enako velikost škafa, so se dajatve v prosu v 76 letih povečale za četrtino. Domnevamo, da se je za toliko povečal tudi pridelek.

Leta 1494 in 1570 je dajatev pšenice navedena le pri desetini, ne pa pri posameznih kmetijah. Podobno je tudi leta 1768, ko se navaja le desetina pšenice. Tako težko izračunamo, koliko pšenice so v Kostelu poželi.¹⁴⁴

Gospodstvo Kostel je bilo leta 1570 obdavčeno z 20.000 litri prosa.¹⁴⁵ Če je za davke odpadlo 30 % pridelka,¹⁴⁶ je doma ostalo 7/3 krat toliko, kot je pobral graščak. Skupna proizvodnja žita (prosa) v Kostelu leta 1570 je bila manj kot 50.000 litrov, kar je osemdesetina proizvodnje Bele krajine.¹⁴⁷

¹⁴² 11. novembra in 23. aprila, podobno glej: Dušan Kos in Marija Perko, *Gospodarske in socialne razmere na imetju Golnik (Gallenfels) sredi 18. stoletja*, *Kronika* 33 (1985), str. 24.

¹⁴³ Kos, n.d., 1991, str. 161.

¹⁴⁴ Zapis »Schaff und gais« na koncu popisa živine leta 1494 se nanaša na ovce in koze.

Leta 1768 so morali Kostelci cerkvi odšteti 140 kupljenikov prosa in tridesetino žita (pšenice). Domnevno gre za približno isto mero 30,28 l kot v Vinici leta 1674 in v Metliki leta 1610.¹⁴⁸ Tako je cerkev letno dobila po 4.239 l prosa.

Cerkev je dobivala tretjino desetine pridelka. Po Kosu¹⁴⁹ je »desetina« dejansko pobrala 30 % pridelka. Tako je cerkev v resnici dobila 10 % pridelka. Leta 1768 so tako v Kostelu pridelali okoli 42.000 l prosa ali povprečno okoli 600 l na kmetijo. Pridelka drugih žitaric ni mogoče natančneje izračunati, saj je omenjeno le, da se je zanje obračunavala desetina. Pridelek prosa se med letoma 1570–1768 v Kostelu ni znatno spremenil, čeprav se je povečalo število prebivalstva in število kmetij.

Gotovo so Kostelci v dvesto letih, 1570–1768, izboljšali obdelavo zemlje in hektarski donos, tako da so enako količino prosa pridelali na manjših površinah. Na ostalih njivah so sadili tudi druga žita, predvsem pšenico. Ta je bila po urbarju iz let 1494, 1570, 1768 sicer zadesetinjena, vendar ne moremo izračunati pridelane količine.

Desetina je bržkone predstavljala deseti del bruto pridelka.¹⁵⁰ Skupaj z urbarialnimi dajatvami je najbrž tvorila maksimalno 30 % pridelka. Dajatev v prosu je presežala 50 % vseh davščin. Domnevamo, da je moral podložnik nekaj žita tudi prodati, da je pokrill denarno desetino, ki je obsegala od 20 % do 25 % vseh davščin v dobi 1494–1570.

Okoli leta 1500 je povprečna kmečka družina štela 4,2 do 7,6 oseb.¹⁵¹ Kostel je leta 1494 in 1570 naseljevalo po 300 do 600 ljudi. Ti so leta 1570 pridelali 50.000 l žita, predvsem prosa. Poldrugo desetino so odšteli za davek: desetino v naravi, dvajsetino pa po prodaji za denar. Desetino pridelka so potrebovali za seme. Tako jim je pri 600 prebivalcih ostala po 1/6 litra žita (prosa) na dan za hrano. Če ima žito v škafih gostoto približno 1 kg/l, je Kostelcem ostalo po 1/6 kg prosa na osebo za dnevno porabo. Ne glede na stroške za kvas in sol, je bil vsakdanji kruh skopo odmerjen. Gotovo so Kostelci pridelali tudi nekaj drugih žit, predvsem ovsu in pšenici. Vendar nam v urbarju navedena desetina pšenice in dajatve posameznih kmetij v ovsu ne omogočajo natančnejših računov. Prehrana je bila v celem nezadostna.

Načina obdelave zemlje urbarji ne opisujejo. Domnevamo, da je temeljil na kolo-barjenju s praho. Vendar so si kmetje prizadevali za opustitev prahe, saj so na neobdelanem zemljišču že sejali deteljo ali lan.¹⁵²

Domnevamo, da so Kostelci leta 1570 na skupno 174 hektarjih njiv (vrtov in sadovnjakov) sadili predvsem proso. Za druge poljščine (pšenica, oves, predivo – konoplja) urbar ne prinaša dajatev za posamezne kmetije, rži in boba pa sploh ne omenja. V

¹⁴⁵ Škaf (Schaff, kobal ali kvartal) je meril 40 l, 60,56 l, 90 l ali 81 litrov, glede na to ali je bil uporabljen ljubljanski, metliški ali črnomaljska škaf ali ljubljanski star. Privzeli bomo, da je šlo za ljubljanski star s prostornino 81 litrov (Kos, n.d., 1991, str. 168–170).

¹⁴⁶ Kos, n.d., 1991, str. 160.

¹⁴⁷ Povprečni kostelski hubi bi po odštetju okoli 30 % davka ostalo 729 l žita. To je več kot dvakrat manj od Kosove (n.d., 1991, str. 160) ocene – 1700 l po kmetiji za Belo krajino. Gotovo je kostelska zemlja slabša od belokranjske. Vendar je razlika le prevelika. Bržkone jo pokrijeta pšenica in oves, katerih produkcijo v Kostelu leta 1570 težko natančneje izračunamo. Jože Mlinarič (Štiška opatija 1136–1784, Novo mesto 1995, str. 636) jemlje star s prostornino okoli 100 litrov.

¹⁴⁸ Kos, n.d., 1991, str. 173.

¹⁴⁹ Kos, n.d., 1991, str. 168.

¹⁵⁰ Kos, n.d., 1991, str. 160.

¹⁵¹ Kos, n.d., 1991, str. 162.

¹⁵² Kos, n.d., 1985, str. 19. V gospodarsko bolj zaostalih okoliših v Beli krajini in na Kočevskem se je lan za domače platno ohranil tudi po letu 1875, ko so ga drugje že opuščali (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Ljubljana 1970, str. 264). Prifarskih njiv v smeri Slavskega laza se je prijelo ledinsko ime »Lanišča«.

belokranjskih urbarjih je bilo drugače. To gotovo pomeni, da so te poljščine Kostelci pridelovali v manjših količinah, podobno kot grozdje. Tako je bil letni donos okoli 300 litrov ali nekaj manj kot 500 kg žita (prosa) na hektar. Današnji pridelek prosa je med 800 in 1500 kg na hektar.

Leta 1819 je župnišče pri Fari letno pobiralo od podložnikov v južnem delu Kostela 30,83 »metzen« prosa v skupni vrednosti 37 fl.¹⁵³ Če je šlo za dunajski mernik z 28 l, je prifarsko župnišče dobilo letno le 863 l prosa, kar je komaj 20 % kostelskih dajatev iz leta 1768.

Predivo, volna, svila

Kostelci leta 1494 niso plačevali dajatev v predivu (konoplja, lan), ki je bila v navadi v Beli krajini okoli leta 1500.¹⁵⁴ Leta 1570 so za desetino za vrtove dajali po 9 čehulj povesima.¹⁵⁵ Če je imela vsaka cela huba tudi vrt, se je pri 64 hubah graščini nabralo nad 161 kg povesima na leto. Če so morali oddajati graščini okoli 30 % pridelka, so v Kostelu leta 1570 pridelali okoli 380 kg prediva.

Leta 1768 so morali Kostelci župniji oddajati po 64 »manipulus lini«. Povsem je meril 28 g, čehulja desetkrat več.¹⁵⁶ Domnevamo, da se je latinski izraz »manipulus lini« nanašal na čehulje, saj bi bila sicer produkcija zelo majhna.

Za letno cerkveno (tri)desetino je bilo leta 1768 treba odšteti 17,92 kg prediva, 1819 pa 50 funtov, to je 500 kg, vrednih 8 fl 20 kr. Tako je leta 1819 župnišče dobivalo od Kostelcev 28-krat več prediva, kot 51 let prej. Glede prosa je bilo razmerje obratno.

Če je leta 1768 šlo v resnici za tridesetino pridelka in je bilo treba desetino shraniti za seme, so Kostelci letno pridelali skoraj 200 kg prediva. Poleg volne od ovac so tako lahko doma pripravili še okoli 100 kompletnih platnenih oblek (zgornji in spodnji del) povprečne teže po 2000 g. Če zanemarimo volnene pridelke in morebitni izvoz in uvoz, si je vsak izmed 1020 Kostelcev¹⁵⁷ med letoma 1759–1768 lahko iz domače dejavnosti nabavil novo obleko vsakih 10 let. Ker je bila povprečna življenjska doba med letoma 1766–1789 v Kostelu 23 let, se je lahko povprečen Kostelec na novo oblekel več kot dvakrat v življenju v platneno obleko.

Pred 18. stoletjem v Kostelu bržkone niso proizvajali svile, saj se šele leta 1767 prvič omenjajo grajska murvina drevesa.¹⁵⁸

Sadje in zelenjava

O proizvodnji zelenjave in sadja nimamo podatkov razen omembe tlake v grajskih sadovnjakih.¹⁵⁹ Dajatev od vina so leta 1494 plačevali le v Kaptolu, Brigi in Pucu, vendar v denarju in ne v naturi. Desetina vina v znesku 60 soldov je v naravi odtehtala 750 litrov.¹⁶⁰ Do leta 1570 se je vinogradništvo razširilo po vsem Kostelu.¹⁶¹

¹⁵³ Prifarski župnik Juraj, pismo predstojnikom v Ljubljano 21.4.1820 (NŠALJ, fond Škofijski arhiv, ŠAL/7, fasc. 79 – župnija Kostel in župnija Fara med letoma 1745–1852). Pšenice, čebel in kokoši Jurajevo poročilo z dne 21.4.1820 ni omenjalo.

¹⁵⁴ Kos, n.d., 1991, str. 143.

¹⁵⁵ 1 povsem (Harzehling) je meril 280 g.

¹⁵⁶ Kos, n.d., 1991, str. 175.

¹⁵⁷ Pokorn, n.d.

¹⁵⁸ ARS, Dež.glav., šk. 42.

¹⁵⁹ Urbar, 1494, n.d., str. 20, predzadnji odstavek.

¹⁶⁰ Kos, n.d., 1991, str. 143.

¹⁶¹ Skupne dajatev so obsegale 67 enot »Weinfahr«. Če »Weinfahr« ni bila tovarnina, temveč gre za vedra v izmeri 20 l in za desetino pridelka, je povprečna izmed 600 oseb v Kostelu pridelala med 15 in 25 litri vina.

Vino

Povprečni belokranjski kmetiji je po plačilu desetine in urbarialnih dajatev ostalo 70 % pridelka. To naj bi bilo okoli 1700 l žitaric in nad 1000 l vina (mošta) na kmetijo.¹⁶² Kostelski donos na kmetijo je bil gotovo manjši. Leta 1570 so morali oddati skupno 3800 l vina na 64,5 kmetijah. Na povprečni kmetiji tako niso pridelali več kot 1000 litrov vina. Kostelsko vino po kvaliteti gotovo ni dosegalo belokranjskega. Iz podatkov o mitnici vemo, da so čez Kostel, gotovo pa tudi vanj, vozili vina iz Hrvaške.¹⁶³

Živinoreja v Kostelu

Skupno število ovac bržkone ni bilo več kot dvajsetkrat večje od obdavčitve. Kostelci tako leta 1494 niso imeli več kot po 3400 ovac in prašičev. Večja živina ni omenjena.

Po urbarju za leto 1570 so imeli Kostelci 1581 glav živine: konj, bikov, krav, ovac in koz. Na sv. Jurija so morali oddajati le prašiče oziroma jagenjčke. Domnevamo, da so dajatve obsegale desetino pridelka. V resnici so morali letno oddati 66 ovac, kar je 14 % od skupno popisanih 934 živali. Domnevamo, da je bilo podobno tudi razmerje med oddanimi prašiči in tistimi, ki so ostali doma. Tako so imeli Kostelci leta 1570 okoli 1000 prašičev. Skupno število živine je bilo okoli 2500. V 18. stoletju so v Fužinah popisali povprečno 5,91 velike in 12,82 glav male živine na družino,¹⁶⁴ kar je nekaj manj, kot so jih imeli dve stoletji prej Kostelci.

Kostelci so leta 1570 imeli 581 glav velike (goveda, konji) in okoli 2000 glav majhne (ovce, koze, prašiči) živine. Letni davek 746 jajc je predstavljal dvajsetino letne proizvodnje. Kokoši v povprečju nosijo jajca vsak drugi dan, polovico nesnih dni pa vzgajajo piščance. Polovico populacije kokoši ni nosilo jajc (piščanci, petelini). Tako so imeli Kostelci leta 1570 nad 300 kosov perutnine (kokoši), leta 1494 pa za 19 % manj. Na povprečnega med 600 prebivalci Kostela je v 16. stoletju odpadla tudi glava velike, tri glave male živine ter pol kokoši. Domnevamo, da so desetino živali lahko porabili za hrano. Za prehrano uporabni del goveda tehta v povprečju 200 kg, ovce ali prašiča pa 10 kg. Tako je bil povprečni Kostelec v 16. stoletju dnevno deležen manj kot 100 g mesa. S tem mesom in šestino kilograma prosa je moral preživeti pogosto naporen deloven dan. Zato so si prehrano gotovo večkrat izboljšali z ribami in divjačino, ulovljeno »na črno«.

Leta 1768 je župnijski urbar med živino v Kostelu zadesetnil le drobnico, in sicer jagnjiče. Na šestdesetih kmetijah so dajali po desetino jagnjičev, na devetih tretjino in na šestih tridesetino. Veliko večje so bile poljedeljske dajatve. Domnevamo, da so se nekdanji uskoški živinorejci v 200 letih (1570-1768) pokmetili, tako da so se njihove nekdanje črede zmanjšale vsaj za 6,5 krat. Zato se je povečala pridelava jajc in medu. Začeli so saditi tudi predivo (konopljo, lan) in poleg prosa še pšenico.

Krompir so v večji meri začeli saditi šele po slabih žitnih letinah 1785-1787. Leta 1788 so bili Kostelci že med največjimi pridelovalci krompirja v novomeškem okrožnem uradu. Nekateri so pridelali tudi 100-200 mernikov, to je 2.200-4.400 kg na leto. V prvi polovici 19. stoletja so v kočevskem sodnem okraju, kamor je spadal tudi Kostel, 25,5 % vse orane površine posadili s krompirjem.

Proizvodnja verjetno ni pokrila niti domačih potreb.

¹⁶² Kos, n.d., 1991, str. 160.

¹⁶³ Kostelci v glavnem niso obnovili vinogradov po napadu trtne uši konec 19. stoletja.

¹⁶⁴ Neda Andrić-Kauzlarić, Postanak, rast i razvoj naselja – stanovništvo i življenje. Fužine, Lič, Vrata, Belo selo, Slavica i Benkovac. V zborniku Fužine, Fužine 1985, str. 17. Na gorenjskem delu Kranjske so imeli na kmetijo nad dvakrat več velike živine (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Ljubljana 1970, str. 376).

Koruzo so na kostelski graščini prvič posadili v začetku 18. stoletja. Trije merniki semena so dali 80 mernikov pridelka. Od 294 podložnih kmetov jih je le okoli 60 začelo saditi koruzo, skupaj le 7 mernikov. V 19. stoletju pa so Kostelci sadili že skoraj več koruze kot krompirja. Leta 1834 je bil donos koruze na oral v Kostelu najboljši v Kočevskem okraju in sicer od 22 do 28 mernikov.¹⁶⁵ Domnevamo, da je bilo število živali in poljedeljskih pridelkov okoli 20-krat višje od (graščinske) desetine leta 1494 in 1570 oziroma okoli 40-krat od (cerkvene) tridesetine leta 1768. Resnično razmerje med čredo in davkom dobimo le za ovce leta 1570. Takrat so od 934 ovac (in koz) morali letno dajati po 66 ovac. Razmerje med čredo in davkom je 14 in domnevno velja tudi za druge zadesetinjene živali, npr. prašiče.

Kostelska živinoreja se je med leti 1570-1768 zmanjšala za 6,5-krat. Priderek prosa je narasel za 40 %. Začeli so pridelovati tudi pšenico, konopljo, med in jajca. S tem so se iz živinorejcev prelevili v poljedelce. Sprememba je manj vidna v zapuščinskem inventarju iz leta 1681, ki opisuje predvsem denarne dajatve.

O proizvodnji sena za prehrano živine nimamo uporabnih podatkov za leto 1494. Gorenjci so sicer letno dajali graščini 19 voz, kar je zadostovalo za graščinsko živino, bržkone za konje. Leta 1570 so imeli Kostelci skoraj 150 ha travnikov. Po rektifikacijskih predpisih iz 18. stoletja je vol potreboval čez zimo 6 voz sena, krava 3 in jalova živina po dva voza. Voz je tehtal 4 cente,¹⁶⁶ to je 224 kg sena. Če so goveda potrebovala dvakrat toliko hrane kot ovce ali koze, je imela povprečna kostelska krava leta 1570 na razpolago 0,14 ha travnika.

Perutnina

Leta 1768 so Kostelci oddali 61 kokoši na račun župnijske (tri)desetine. Letni pridelek kokoši (piščancev) je bil bržkone okoli tridesetkrat večji, torej blizu 2000 kosov. Približno enako je bilo verjetno tudi število odraslih kokoši nesnic. Tako domnevamo, da je število kokoši med leti 1494 in 1570 v Kostelu naraslo za nekaj deset odstotkov. V naslednjih dveh stoletjih med leti 1570–1768 se je število kokoši v Kostelu potrojilo. Medtem je naraslo tudi število ljudi.

Čebelarstvo

Pred letom 1768 nimamo podatkov o čebelarjih v Kostelu. Urbar iz leta 1570 je poročal le, da čebelji panji niso bili obdavčeni. To naj bi gotovo prispevalo k povečevanju proizvodnje medu, ki so jo v poznejših urbarjih znova zadesetiniili.

Leta 1768 so Kostelci letno oddali po 59 panjev čebel za župnijsko (tri)desetino. Če so župnišču oddali tridesetino letnega pridelka, so morali v Kostelu letno pridelati po 1800 novih panjev na 70 navadnih, 10 novih in 5 najemniških hub. Večina hub je bila v začetku 19. stoletja že četrtnskih, tako da je bilo leta 1768 v Kostelu že nad 200 hiš. Med leti 1754-1768 je župnik Bengalija pasel v Kostelu 1020 duš. Leta 1836 so živeli Kostelci že v 401 hiši.¹⁶⁷ Tako bi morala imeti povprečna kostelska hiša vsaj deset panjev čebel, kar je gotovo preveč. Vendar župnijske dajatve v panjih pri vseh polnih kmetijah v Kostelu kažejo, da je bilo čebelarstvo tod v 18. stoletju mnogo bolj razširjeno kot danes. Obsežnost dajatev gotovo pomeni, da je župnik lahko z desetino pridobljeni med tudi prodajal. Žal le domnevamo, da so morali podložniki desetino panjev oddajati tudi graščaku, ki je bil v šestdesetih letih grof Spanič. Spanič je vztrajal pri tlaki v naravi, čeprav je njegov

¹⁶⁵ Žagar, n.d., str. 74–75.

¹⁶⁶ Kos, n.d., 1985, str. 23.

¹⁶⁷ Pokorn, n.d.; krstne knjige župnije Kostel.

predhodnik, baron Androcha, že pobiral dajatve v denarju. S svojimi zahtevami je sprožil kmečki upor leta 1766/67.

Gospodarjenje z gozdovi

O gospodarjenju z gozdovi leta 1494 nimamo podatkov. Leta 1570 so Kostelci plačali graščini 880 »SSS« drv.¹⁶⁸ Če je davek pobral za desetino proizvodnje lesa, so Kostelci zase letno posekali 1800 kubičnih metrov lesa za kurjavo. Če je imela vsaka od leta 1570 ugotovljenih 64 družin v Kostelu svojo hišo, si je za zimo pripravila po 28 kubikov drv. Ker so Kostelci v 16. stoletju živeli v majhnih kočah, so zase porabili le okoli petino posekanega lesa. Ostali les so gotovo prodali. Čeprav je bil Kostel najboljšejši grajski kompleks na Kranjskem, je graščak gotovo porabil le del lesa, ki si ga je pridobil od podložnikov. Tako je lahko dobljeni les preprodal.

Razprava o vaseh v kostelskem urbarju iz leta 1494

Tekst dokumenta vsebuje vasi z navedbami kmetov in dajatev ter števila hub. Vasi so razvrščene glede na lego po Kolpi navzdol. Večino imen vasi je mogoče povezati s sodobnimi.¹⁶⁹ Popisovalec je naštel 25 vasi. Nadaljnjih 7 vasi s po eno hubo, med katerimi je bil Vimol že naveden, je označil kot nove. Tako je imel Kostel leta 1494 31 vasi, katerih podložniki so imeli obremenitve do graščine. Med nove vasi so gotovo spadale tudi křevine z devetimi kmetijami, kjer imena vasi niso bila zapisana. Dve vasi sta imeli po osem hub (Vas¹⁷⁰ in Banja Loka), dve po 5 hub (Kuželj in Nova sela). Po ena vas je imela štiri (Ajbelj) oziroma 3 hube (Vrh). Sedem vasi je imelo po dve hubi (Petrina, Am perg, Suhor, Rajšole, Dren, Stelnik, Vimol¹⁷¹ z novo hubo). Ostalih 18 vasi je imelo po eno hubo.

Kostel je imel leta 1494 skupno: $9 + 8 \cdot 2 + 5 \cdot 2 + 4 + 3 + 7 \cdot 2 + 18 = 74$ hub.

Med njimi je bilo 64 celih in 20 polovičnih hub. Z izjemo Petrine so bile vse polovične hube v severnem delu Kostela, ki je pozneje spadalo v župnijo Banja Loka. V Ajblju (8) so bile prav vse štiri hube razpolovljene, v Banji Loki (4) ter po 2 v Rajšolah, Drežniku, Podstenah in Petriini.

Različne popise kostelskih vasi, kmetij, kmetov in dajatev je mogoče primerjati med seboj.¹⁷² S primerjavo je mogoče ugotoviti spremembe ob priseljevanju uskokov med leti 1530–1585. Spremembe priimkov oz. imen kmetov ter imen vasi pričajo o etničnih

¹⁶⁸ Enota »SSS« brčkone ni klaftra, temveč manjša enota cent (56 kg) ali verjetneje voz oziroma tovor (Samb), težak po 150 kg. Sekali so večinoma jelko z gostoto 0,57 kg/l in bukev z gostoto 0,75 kg/l. Vsak tovor je imel potem 227 l, manj kot četrtno kubičnega metra. Tako so letno oddali graščini 200 kubikov lesa za kurjavo.

¹⁶⁹ Costel das Darff (Kuželj), 5 hub; Lasse, 1 huba; Awab Kostherin, 1 huba; Am furtt (Pri Brodu, Petrina), 2 hubi; Wassj (Vas), 8 hub (str. 7); Unter der Alben, 1 huba; Am Pert, 1 huba; Natesen polje, (Tišpenpolj), 1 huba; Nauerche (Na Vrhu), 3 hube; Am pergk, 1 huba; Am perg, 2 hubi (glej Simonič, n.d., 1939, str. 72 in 74); Naverthy, 1 huba; Am dreem (Dren) 2 hubi; Am Slapp (pri slapu, verjetneje Sapnik ob Kolpi) 1 huba; Na Sihewsch (Nova sela), 5 hub; Vwagna loka (Banja Loka), 8 hub (str. 11); Zu der alben (Ajbelj), 4 hube (str. 14); Suchor, 2 hubi (str. 15); Vunde de Stainwant, (Podstene) 1 huba; Wymolle (Vimol), 1 huba; Rewsholoch (Rajšole), 2 hubi; Am Mathfososchu (Matvoz), 1 huba; Zu Sapotsharh (Žapuže), 1 huba; Osselneck (Stelnik), 1 huba; Item es Zain, 8 hub. Nove kmetije: Vinl (Vimol); Nadrechnick ((na)Drežnik); Nasonabart (Jesenov vrt); Puz (Puc); Nabregi (Briga); Auf den Alben; Brusnegk (Brsnik, str. 23); Reutter, 9 hub (Křevine, novi lazi).

¹⁷⁰ Krajevno ime »Vas« so dobivala naselja, nastala v dobi najvišjega vzpona srednjeveške kolonizacije od konca 10. do konca 12. stoletja. Slovenci so se ob zgornji Kolpi naselili v ozkem pasu že pred 13. stoletjem (Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, I. zvezek, Ljubljana 1970, str. 73 in 81).

¹⁷¹ Vas Vimol pri Banji Loki je dobila ime po nemškem »Wiederzug«, kočevarsko »Bidrog«, kar označuje kraj, kjer polzi zemlja (Simonič, n.d., 1935, str. 69). Po drugih virih (G.Kal., 1934, str. 74) gre naziv iskati v besedi »Vi-Müll«, ki zadeva mlin, ki je v resnici deloval na nekoliko nižje ležečem potoku Jasternik. Leta 1570 ga je imel v najemu Kočevar Wuttina.

premikih. Število kmetij je lahko osnova za ocenitev števila prebivalcev. Dajatve pričajo o gospodarskem položaju kraja. Imamo torej 5 različnih baz podatkov, ki jih primerjamo glede na:

- 1) imena in število vasi ter kmetij s poudarkom na novih vaseh,
- 2) imena in priimke kmetov ter povprečni delež kmetije,
- 3) povprečne dajatve in število obrtnikov (mlini, žage in podobno).

Imena in število kostelskih vasi

	urbar 1494	zapušč. inventar 1759	urbar župnije 1768	deželna deska 1832
število vasi	31 (in 9 krčevin)		53	
največ hub	Vas (8), Banja Loka (8)	Vas (7+3)	Vas (8)	
skupno število hub	74		69 do 75, ¹⁷³	90,5
davek (gld. : kr. : den.)		1069 : 10 : 3,5 ¹⁷⁴		978 : 52 : 3 ¹⁷⁵

Popisovalci so uporabljali različne vrstne rede v svojem popisovanju kostelskih vasi.¹⁷⁶ Posamezne kostelske vasi so bile v popisih izpuščene.¹⁷⁷

Primerjava med imeni in priimki kostelskih podložnikov leta 1494 in 1681

V popisu kostelskih kmetij leta 1494 podložniki še niso imeli priimkov v sodobnem pomenu besede. Večina jih je navedena le z imenom. Občasno je dodano ime očeta, npr. Martin od Marka iz Drena. Občasno je navedena kakšna druga značilnost, npr. »pri potoku« (am bach), ki označuje lego kmetije znotraj vasi.

Med priimki je bil daleč najbolj pogost Piškur. Najdemo ga v Vasi, pri Potoku, »na pergu«, v Novih selih, Banji Loki, Ajblju ter med novimi osmimi kmetijami, skupaj

¹⁷² 1494; prva polovica 16. stoletja (nadvojvoda, poznejši cesar Ferdinand I., zakupnik Langenmantl, napačno datirano 1603); 1570 (n.d.); 1681 (AS, Zap. arh. lit. A. f. III, št. 64); 1705 (AS, Vic. popis funkcionarjev in županov); 24.3.1694 (grof Lamberg, dokument izgubljen); 1753 in 1758 popis dajatev v Kostelu v rektifikacijskih dominikalnih aktih (RDA); 1759 (AS, lit. A. f. III, št. 64, str. 63–111); 1768 (Urbar, n.d.).

¹⁷³ Leta 1494 je bilo 16 novih hub v 7 vaseh in 9 krčevinah. Leta 1768 je bilo poleg 58,5 hub še 10,5 hub v 13 novih vaseh in v Suhorju. 10 nadaljnjih novih vasi in Podstene niso imeli zapisanega deleža hube. Nekatere hube niso bile popisane, denimo v Slavskem Lazu, kjer so popisali dajatve le za eno hubo. Urbar sam pa navaja vsoto 63 starih in 12,5 novih hub, ki je različna od popisane (n.d., str. 13).

¹⁷⁴ Vsota zapadlih dolgov podložnikov do graščine za leta 1755–1758.

¹⁷⁵ Od tega 543 gld 30 kr kontribucij (Smole, n.d., 1982, str. 234).

¹⁷⁶ Leta 1768 so popisovali od gorenjskega dela Kostela (Nova sela, Banja Loka, Ajbelj...) čez Vrhovce do Pobrežcev in na koncu Kuželjci. Leta 1759 od vzhodnih Pobrežcev (Slavski Laz...) čez Vrhovce na zahodne Pobrežce (županstvo Vas: Hrib...). Sledijo Gorenjci (županstvo Podstene: Vimol, Nova sela...). Banja Loka nato sledi kot posebno županstvo in na koncu županstvo Kuželj. Leta 1681 so popisovali od Kužlja proti Grivcu, Petrini, Vasi, Hribu... Leta 1570 podobno od Kužlja proti Grivcu, nato Pobrežci... Prav tako so leta 1494 začeli s popisom od Kužlja proti vzhodu vzdolž Kolpe (Vas, Tišempolj...). Sledijo Vrhovci (Vrh, Dren...), nato Banjci oz. Gorenci (Banja Loka, Ajbelj, Suhor...).

¹⁷⁷ Leta 1494 so manjkale naslednje vasi: Kaptol, Delač, Oskrt, Gotenc, Krkovo, Padovo, Maverč, Poden, Lipovac, Žaga, Grgelj, Sapnik, Fara in Jakšiči. Osem med poznejšimi imeni vasi je enako priimkom uskoških priseljencev. Te vasi so bile pozneje ločene od vasi, popisanih leta 1494. Leta 1759 (Zap. inv., n.d.) so manjkale naslednje vasi: Fara, trg Kostel, Žaga, saj zapis vsebuje le popis dolžnikov. Leta 1768 so manjkale naslednje vasi: trg Kostel, Planina, Podstene, Vimol. V tem župnijskem urbarju ni Grgljevi, ki so bili del poljske župnije, in Srobotnik, ki je spadal pod Osilnico.

sedemkrat. Na Vrhu najdemo Papeže, Klapšeta pa med novimi osmimi kmetijami. Urbar vsebuje še nekaj težko čitljivih priimkov, ki jih danes v Kostelu ni več.

Leta 1681 smo imeli že sodobne priimke. Tako so bili kmetje v:

– Kužlju na kmetiji Glad: Janez Klemenčič, Peter Paur, Miha Ožanič ter kot četrti Peter Pauer in drugi;¹⁷⁸

– Grivac: Janez Mlinz;¹⁷⁹

– Petrina in Pirče (Am Fürtt): Jurij in več drugih članov družine Petrina (str. 16), Michael Kajfež (Khaissesch), Matija Klobučar;

– Vas:¹⁸⁰ Peter in Matija Klemenčič, Matija in Jure Khlobutschar, Peter in Jurij Papež na Klemenčič-Papeževi kmetiji, Peter Briški (Wriski) in Mihael Gregoritsch na zemlji Tomasa Briškega; Thomas Papež, Martin Lisac in Marzion Gregorčič na kmetiji Palon; Janez in Jernej Jakšič, Petzer Papež in Paul Offagkh na Andreja Papeža in Kajfeža kmetiji; Juan (Janez) in Jernej Jakšič na Juanovi (Janezovi) kmetiji; Peter Papež na 1/4; Paul Ofak (str. 22) na 1/4; Martin Gregoritsch in Mihael Gregoritsch na Gregorčevi kmetiji. Matija Klemenčič in Gregor Jurkovič na Gregorja in Matije Črnkoviča kmetiji. Matija Črnkovič je živel na polovici kmetije, Gregor Jurkovič pa na drugi polovici. Štefan Majetič je bil na kmetiji Mihaela Papeža;

– Stelle:¹⁸¹ Martin Herandt in Mihael Lisic na kmetiji Thomasa Hualka; Miha Lissich na svojem delu kmetije;

– Tišenpolj:¹⁸² Martin in Peter Kajfež na kmetiji Marka Kajfeža;

– Na Hribu:¹⁸³ Matija Gotenz, Ambrož Padovic in Andrea Kajfež na kmetiji Gregorja in Mihaela Kajfeža; Andre Kajfež; Matija Gotenc in Ambrož Padovic na svojem delu kmetije;

– Planina ali Jakšiči:¹⁸⁴ Janez in Jurij Jakšič in Pavel Ofak na kmetiji Petra Jakšiča; Janez in Jernej Jakšič itd.

Vsi našeti so morali dati tudi prispevek oskrbniku Janezu Krkoviču zaradi upora proti zemljiškemu gospodu F.A. Langenmantlu.¹⁸⁵ V Likvidacijskem izvlečku so bili leta 1681 našeti podložniki in kmetije oz. vasi, v katerih so prebivali. Zapisane so tudi druge obveznosti ter denarne kazni, vpoklic k vojakom itd.

Sklep

S pomočjo arhivskih virov, ohranjenih v Arhivu Republike Slovenije v Ljubljani (ARS), Nadškofijskem arhivu v Ljubljani (NŠALj) in župnijskem arhivu pri Fari (AF) sem opisal razvoj Kostela do konca 15. stoletja in podal nekaj primerjav s poznejšimi zapisi. Za to objavo sem priredili del disertacije, branjene pred komisijo v sestavi akad.dr. Vasilij Melik, dr. Janez Cvirn in dr. Vasko Simoniti, ki se jim za njihovo pomoč najlepše zahvaljujem. Prav tako sem za koristne napotke dolžan zahvalo dr. Dušanu Kosu.

¹⁷⁸Likv. izv. 1681, n.d., str. 5–6. Priimek Paur danes pišemo Bauer.

¹⁷⁹N.d., 1681, str. 14.

¹⁸⁰Dorff, n.d., 1681, str. 19.

¹⁸¹»Stelle« v pomenu »urad«, vas Steyer, današnji Štajer, str. 26.

¹⁸²Tezdem Pools, n.d., 1681, str. 27.

¹⁸³N.d., 1681, str. 28.

¹⁸⁴Undter der Alben, n.d., 1681, str. 29.

¹⁸⁵Gotovo gre za upor leta 1679, ki ga je opisal Johann Weichard Valvasor (1641–1693) v Die Ehre dess Hertzogthums Crain, knjiga XI, Laibach-Nürnberg 1689, str. 218. Delni ponatis v Ljubljani 1977. Eden upornikov je bil obsojen na smrt. Ostali so bili bržkone obsojeni na denarne kazni.

Uporabljene okrajšave:

AF = Arhiv župnije Fara.

ARS = Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani.

Deželna deska = Glavna plemiška zemljiška knjiga, vodena na Kranjskem od leta 1754 dalje.¹⁸⁶

Dež.glav. = II. Arhivi vrhovnih organov oblasti za Kranjsko, Deželno glavarstvo.

G.Kal. = Gottscheer Kalender, Gottschee 1921-1941.

LZg = Laibacher Zeitung, Laibach, 1781 in dalje.

MHK = Mitteilungen des historischen Vereins für Krain.

MittVDG = Mittheilungen des Vereines des Deutschen aus Gottschee, Wien.

MMK = Mitteilungen des Musealvereines für Krain, Izvestje muzejskega društva, Ljubljana.

NŠALj = Nadškofijski arhiv v Ljubljani.

RDA = Terezijanski kataster za Kranjsko, Rektifikacijski dominikalni akti (Vic. fasc. 150, Kostel).

Vic. = Arhiv vicedomskega urada za Kranjsko.

Zap.inv. = Zapuščinski inventarji, sestavni del arhiva deželnega sodišča za Kranjsko med leti 1544-1813.¹⁸⁷

S u m m a r y**Kostel up to the End of the 15th Century**

Stanislav Južnič

The article deals with conditions of the Kostel manor up to the end of the 15th century. It discusses the economy and most of all the agricultural production at Kostel and its changes in the time is described. The first half of the article describes the situation at the Kostel manor before it had become a part of the Habsburg possession. Only fragmented notes about the agricultural production of the Kostel manor were preserved for that period.

The second half of the article researches the time of the early Habsburg reign in Kostel in the second half of the 15th century. For that period we were able to use some more explicative sources. The most valuable among them are the preserved land registers. By comparing the data about cattle possession and the taxes of subjects at the Kostel manor in different historic periods we can present the development of the Kostel population and its economy. We were able to find out which branches of agriculture were the most popular in Kostel, also in comparison with other nearby manors. We can also give a rough estimate of changes the wealth contributed by subjects of the Kostel manor brought to their landlords according to different urbars and other sources. This data is compared with contributions of subjects at some other manors in Carniola.

Beside economic and cultural (i.e. living) conditions of Kostelian subjects, landlords, officials and priests we describe the development of villages in Kostel as they have been recorded in the archival sources. In that part of the research we found out that the majority of village names in Kostel are rather old and most of them were not considerably changed in modern times.

¹⁸⁶ Smole, n.d., 1982, str. 6.

¹⁸⁷ Smole, n.d., 1982, str. 5.

ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

je med drugim izdala:

27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana 1994 : zbornik. – Ljubljana, 1994. – 1.000 SIT

Sosed v ogledalu soseda od 1848 do danes : 1. zasedanje slovensko-avstrijske zgodovinske komisije, Bled 1993. – Ljubljana 1995. – 1.500 SIT

Slovenija v letu 1945 : zbornik referatov. – Ljubljana 1996. – 1.000 SIT

Življenje in delo Josipa Žontarja : ob stoletnici rojstva. – Ljubljana, Kranj 1996. – 500 SIT

Razvoj turizma v Sloveniji : zbornik referatov z 28. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Bled 1996. – Ljubljana 1996. – 1.500 SIT

Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti : mednarodni znanstveni simpozij, Maribor 1998. Ljubljana 1998. – 2.000 SIT

Množične smrti na Slovenskem : zbornik referatov z 29. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Izola 1998. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Za zainteresirani lahko kupijo knjige na sedežu ZZDS v Ljubljani, Aškerčeva 2 (tel. 241–1200). Člani ZZDS imajo 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

HISTORIA

znanstvena zbirka oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani

V zbirki HISTORIA, ki jo izdaja oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, so do sedaj izšle monografije:

Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas : zbornik, Lipica, 29. maj – 1. junij 1996. – Ljubljana 1997. – 1.000 SIT

Mojega življenja pot : spomini dr. Vladimirja Ravniharja. – Ljubljana 1997. – 1.500 SIT

Janez Peršič, Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu. – Ljubljana 1999. – 1.000 SIT

Mikužev zbornik. – Ljubljana 1999. – 2.000 SIT

Navedene knjige lahko dobite na Filozofski fakulteti, v knjižnici oddelka za zgodovino, Ljubljana, Aškerčeva 2 (tel. 241-1200).

Milan Pahor

»Zrno do zrna, pogača, kamen do kamna, palača!«

Društvo »Narodni dom v Trstu« 1900–2000

Zamisel in pomen Narodnega doma

Ob prehodu iz XIX. v XX. stoletje je narodno gibanje tržaških Slovencev doseglo svoj vrhunec. Mejniki tega razvoja je bila ponosna stavba Narodnega doma v središču mesta na nekdanjem Vojaškem trgu št. 2. Nedvomno je bil Narodni dom izraz narodnega, političnega, kulturnega in gospodarskega preporoda tržaških Slovencev.¹

Sama zamisel o narodnih domovih je značilna za ves slovenski prostor. Gradili so jih od štajerskih pokrajin vse do zahodnega roba do Trsta in Gorice. Narodni dom je bil reprezentančna stavba narodnih, političnih, kulturnih, gospodarskih in športnih organizacij. Gradili so jih po češkem vzoru v zadnji četrtini XIX. in v začetku XX. stoletja. Nastali so iz spoznanja, da slovenske organizacije in društva ne morejo uspešno delovati brez ustreznih prostorov. Lastna stavba je bila tudi odločilno merilo takratne družbe pri presoji solidnosti in uglednosti organizacij in društev. V narodnih domovih so bili sedeži slovenskih organizacij in prostori za prireditve. Simbolizirali so slovensko finančno, gospodarsko in organizacijsko moč ter so obenem pomenili obrambo slovenstva pred drugimi. Narodni domovi, zgrajeni pred prvo svetovno vojno, so mogočne stavbe v mestnem središču. Zasnovani so bili kot večnamenske ustanove, posvečene zbiranju ljudi, glasbenim in gledališkim prireditvam, kulturnim dejavnostim, knjigi in branju. Bili so tudi sedeži različnih društev, organizacij, ustanov, krožkov. Pogosto so bili v njih sedeži gospodarskih ustanov, denarnih zavodov, hotelov, restavracij, kavarn. V številnih primerih sta se v narodnih domovih srečevala kulturni in telesnokulturni utrip. Skratka, to so bili v pravem pomenu besede večnamenski centri v moderni zasnovi tedanje Evrope.²

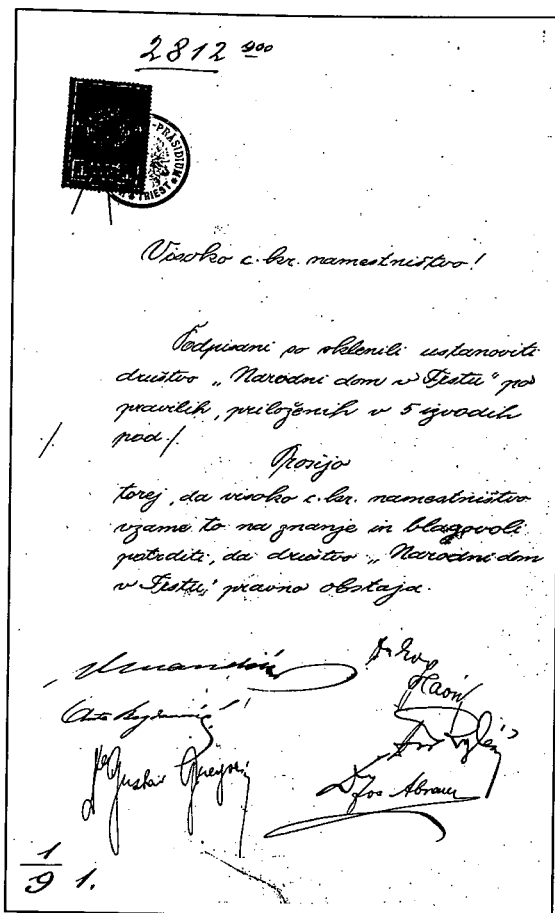
Nikakor pa nista bila pomembna samo lokacija in velikost narodnega doma. Umetnostni zgodovinar Nace Šumi pravilno ugotavlja: »Velja opomniti, da so se pobudniki seveda navezovali na oblikovne prvine tedaj veljavnih različic historizma, povzemanja in prikrajanja starejših slogovnih načinov. Za arhitekta so si omislili nekatere zelo pomembne ustvarjalce, pred prvo svetovno vojno so bili v časteh Čehi, med domačini je gotovo najvidnejši Maks Fabiani z načrti za Trst in Gorico, po vojni pa se je odlikoval posebej Ivan Vurnik z oblikovanjem Narodnega doma v Kranju. Zlasti pa je v oblikovnem pogledu zanimivo za italijansko renesanso odprto oblikovanje nasproti oblikam nemškega imperialnega sloga, o katerem govorita zgleda iz Celja. Potemtakem so narodni domovi pomembni tudi za zgodovino stavbarske kulture na naših tleh.«³

Zamisel o gradnji narodnega doma v Ljubljani se je prvič pojavila že 1869, vendar so ga zaradi pomanjkanja denarja začeli graditi šele 1894, odprli pa 1896. Tako je prvi narodni dom

¹ Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Denarne zadruge, hranilnice, posojilnice in banke v letih 1880–1918. Trst 1989, str. 36.

² Pahor, Milan: Jadranska banka v Trstu. Trst 1996, str. 38.

³ M(arco) W(altritsch): Narodni domovi v sliki na koledarju. V: Primorski dnevnik, Trst, 25.1.1989.

Prošnja za potrditev pravil društva »Narodni dom v Trstu« (vse slikovno gradivo je za objavo pripravil Odek za zgodovino Narodne in študijske knjižnice v Trstu).

dobilo Novo mesto leta 1885: v njem so med drugim dobili prostore knjižnica, hranilnica, gledališče in muzej. V Celju je bil zgrajen leta 1897, v Mariboru pa na prelomu 1897–98. Leta 1904 je bil dograjen Narodni dom v Trstu, le malo kasneje pa na prelomu let 1904/05 Trgovski dom v Gorici.⁴

Ustanovitev društva Narodni dom v Trstu

Pobuda v Trstu je stekla najprej na narodnem in političnem polju, malo kasneje pa še na gospodarskem in finančnem. Celotna zadeva se je začela načrtno odvijati v letu 1900. Zgleda, da je bil prvi poizkus v tej smeri opravljen že leta 1885, vendar ni rodil zaželenih sadov. V istem letu 1885 se je pripravljala ustanovitev slovenske Hranilnice in posojilnice v Trstu, ki prav tako ni uspela, saj se je poslovanje Tržaške posojilnice in posojilnice začelo leta 1891. Vse to omenjam, ker je kasneje prav ta denarni zavod odigral središčno vlogo pri izgradnji Narodnega doma v Trstu.⁵

⁴ Prim. strnjen pregled Branka Marušiča in Staneta Grande v geslu »Narodni dom«, Enciklopedija Slovenije (ES), 7, Ljubljana 1993, str. 310–311, ter geslo več avtorjev »Slovenski dom«, ES, 12, Ljubljana 1998, str. 25–31.

⁵ Prim. geslo Milana Pahorja »Narodni dom v Trstu«, ES, 7, Ljubljana 1993, str. 311.

Spomladi leta 1900 se je torej zbral pripravljalni (takrat so mu sicer pravili: osnovalni) odbor za ustanovitev društva Narodni dom v Trstu. Odbor so sestavljale vidne osebnosti narodnega gibanja tržaških Slovencev. V osnovalnem odboru so bili: predsednik prof. Matko Mandić, časnikar; tajnik dr. Edvard Slavik, odvetniški koncipient; blagajnik dr. Gustav Gregorin, odvetnik, ter odborniki dr. Josip Abram, odvetnik; dr. Otokar Rybář, odvetnik in Ante Bogdanović, trgovec. Iz seznama imen osebnosti je jasno razvidno, da je pobuda nastala v krogu Političnega društva Edinost, saj je bila v pripravljalnem odboru društva Narodni dom v Trstu (v nastajanju) zbrana takratna politična glava narodnega gibanja okrog Edinosti. Matko Mandić je bil takrat predsednik Političnega društva Edinost, ostali pa so tvorili jedro vodstva ter so bili obenem izvoljeni predstavniki v upravnih ali zakonodajnih telesih. Nadalje je zanimiva ugotovitev, da vodstvo Edinost ni naprtilo naloge drugim, temveč se je v prvi osebi zavzelo za uresničitev pobude.⁶

Nato je steklo konkretno delo. Tržaški list *Edinost* je na dan 6. junija 1900 objavil naslednjo vest: »Odbor za ustanavljanje društva Narodni dom bo imel sejo v petek 8. t.m. ob 8. uri zvečer, da ustanovi društvena pravila.« V poletnih mesecih so člani pripravljalnega odbora sestavili društvena pravila. Na začetku jeseni so bila spisana. Tako je 5. oktobra 1900 romala prošnja na visoko cesarsko kraljevo namestništvo v Trstu: »Podpisani so sklenili ustanoviti društvo »Narodni dom v Trstu« po pravilih, priloženih v 5 izvodih. Prosijo torej, da visoko c. kr. namestništvo vzame to na znanje in blagovoli potrditi, da društvo »Narodni dom v Trstu« pravno obstaja.⁷ Pod prošnjo je bilo podpisanih vseh šest članov pripravljalnega odbora, ki smo jih že omenili. Prošnjo pa sta oddala predsednik Matko Mandić in tajnik Edvard Slavik. Naslov društva v ustanavljanju je bil v ulici Molino piccolo št. 3 v Trstu. Tam je takrat domovalo več osrednjih slovenskih društev v Trstu, društvo Narodni dom pa je dobilo sedež pri Delavskem podpornem društvu (ustanovljeno leta 1879). Društvena pravila so romala na Dunaj, vendar so bila potrjena v kratkem času, saj so jih oblasti potrdile s posebnim odlokom že 30. oktobra 1900.⁸

Prošnja in priložena pravila so bila napisana v slovenščini. Pravila v rokopisu so bila priložena uradni prošnji, kasneje so jih v obliki brošurice natisnili v tiskarni Edinost.

Pravila so bila sestavljena iz devetnajstih (19) členov. Oglejmo si nekatere!

Člen 1: Ime društva je »Narodni dom v Trstu.« Sedež mu je v Trstu.

Člen 2: »Društvo Narodni dom v Trstu« ima namen, kolikor mogoče združevati in pospeševati slovanska društva v Trstu in okolici in v to svrhu: 1. sezidati ali nakupiti in vzdrževati v Trstu in okolici primerna poslopja (narodne dome), kjer naj se nastanijo pod kolikor mogoče ugodnimi pogoji slovanska društva; 2. do ustanovljenja takih narodnih domov preskrbovati potom najema in podnajema tem društvom, kolikor mogoče skupno in pod ugodnimi pogoji, potrebne prostore ali dajati jim v ta namen posojila in podpore; 3. ustanoviti v narodnem domu ali v hiši, kjer je nastanjenih več takih društev, v svrhu združenja ter za udobnost udov in prijateljev teh društev, gostilno s prenočiščem in kavarno.

Člen 3: Gmotna sredstva v doseganje teh namenov so: 1. deleži in obresti naloženih deležev; 2. prispevki društvenikov; 3. čisti dohodek prirejenih vesellic in zabav; 4. radodarni doneski; 5. čisti dohodek iz najema, gostilne in kavarne.

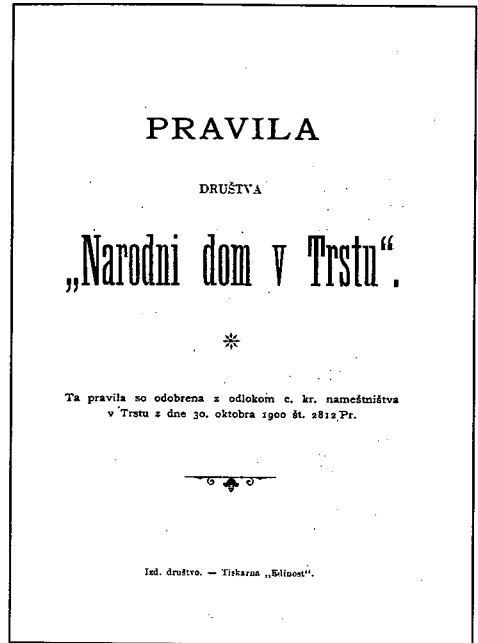
Člen 4: Udje tega društva so: deležniki, društveniki, ustanovniki in častni člani.

⁶ Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 36.

⁷ Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu). I.R. Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, busta 227. Pravila društva Narodni dom v Trstu.

⁸ Archivio di Stato di Trieste (Državni arhiv v Trstu). I.R. Luogotenenza del Litorale, Atti presidiali, busta 227. Pravila društva Narodni dom v Trstu.

- Člen 5: Deležnik je, kdor se je pravomočno zavezal plačati v društveno blagajno delež 200 kron na enkrat ali v 4 obrokih po 50 kron.
- Člen 6: Društveniki se delijo na tri vrste in sicer na društvenike: 1. I. vrste, ki pristopijo z letnim doneskom 24 kron; 2. II. vrste, z letnim doneskom 12 kron; 3. III. vrste, z letnim doneskom 6 kron. (...) – Kdor se je upisal in bil sprejet društvenikom, ostaja obvezan na društvo ter mora plačevati udnino vsaj skozi dve leti (...).
- Člen 7: Ustanovnik je, kdor daruje na enkrat vsaj 200 kron. Za vsakih darovanih 200 kron ima ustanovnik en glas, toda nikoli več nego 5 glasov.
- Člen 8: Častni člani so oni, katere imenuje občni zbor radi zaslug, pridobljenih za društvo ali za namene društva.
- Člen 9: Deležnike, društvenike in ustanovnike sprejema upravni odbor. Če komu odreče sprejem, ni dolžan mu javiti vzrokov. – Vsi udje imajo aktivno in pasivno volilno pravico, pravico na občnem zboru nasvete in predloge staviti in glasovati. Vsak ud razun deležnikov in ustanovnikov ima le en glas. – Društveniki, ki niso plačali redovito svoje udnine, in deležniki, ki niso točno uplačali deleža ali zapadlih obrokov, izgubijo vsako pravico. – Imena ustanovnikov se vpišejo v častno knjigo ter se zaznamujejo na primernem mestu v narodnem domu.
- Člen 11: Vsako leto meseca marca snide se občni zbor. (...)
- Člen 12: Občni zbor ima te-le pravice: 1. voli upravni odbor in predsednika; 2. odobrava letne račune in nasvete za uporabo prebitkov; 3. odobrava nakup zemljišča, sezidanje ali nakup poslopij; 4. spreminja pravila, (...); 5. voli pregledovalni odsek; 6. sklepa o razidu društva; 7. pretresuje, oziroma sklepa o predlogih, ki jih stavijo društveniki; 8. določuje število deležev, ki se imajo amortizirati. (...)
- Člen 13: Upravni odbor je sestavljen iz osem udov in predsednika. Redni občni zbor, in če je treba tudi izredni občni zbor, voli vsako leto izmed udov 8 odbornikov in predsednika, in sicer volijo predsednika vsi udje skupaj; deležniki in ustanovniki volijo posebej pet odbornikov, a ostali udje posebej tri odbornike. (...)
- Člen 19: Društvo prične delovati takoj po odobrenju teh pravil, oziroma po preteku zakonite dobe po prijavi tega društva na kompetentno oblast. – Takoj potem se ima sklicati občni zbor za volitev predsednika, odbora in pregledovalnega odseka. Do tedaj upravlja društvo in sprejema ude naslednji osnovalni odbor, ki ima sklicati tudi prvi občni zbor, kedar bo prijavljenih vsaj deset udov: prof. Matko Mandić, časnikar, predsednik; dr. Edvard Slavik, odvetniški koncipijent, tajnik; dr. Gustav Gregorin, odvetnik, blagajnik; odborniki: dr. Josip Abram, odvetnik; dr. Otokar Rybář, odvetnik in Ante Bogdanović, trgovec, vsi v Trstu.⁹

⁹Narodna in študijska knjižnica v Trstu, odsek za zgodovino. Fond Narodni dom v Trstu, mapa društvo Narodni dom v Trstu. Tiskana pravila društva.

Pravila so bila torej sestavljena, potrjena od pristojnih oblasti. Bila so razdeljena na 19 členov. Če si malo bolje preberemo posamezne člene ali dele členov pridemo lahko do nekaterih zaključkov. Prva ugotovitev je naslednja: člani pripravljalnega odbora so dobro zastavili in začrtali namene predvsem v drugem členu statuta. Široko zastavljeni cilji so zahtevali ustrezna finančna sredstva. Le-ta pa so bila predvidena predvsem skozi deleže, članarine, prispevke posameznikov, saj je vse slonelo na temelju društvenega delovanja. Očitno so želeli pobudniki pritegniti široko število članstva in veliko število manjših deležev. To je razvidno tudi iz kategorij predvidenega članstva v društvu Narodni dom v Trstu: ustanovniki, deležniki, društveniki, častni člani. In takoj pri tem se porodi druga ugotovitev: različna veljava in teža pri vrednotenju članstva. Vsi lahko volijo predsednika društva. Ustanovniki in deležniki volijo pet članov upravnega odbora, društveniki pa tri. Kdor je torej več vplačal, je imel večjo veljavo in volilno moč.

Po odobritvi pravil je stekla akcija za nove člane s propagando na straneh časopisa *Edinost*. Očitno pa vse le ni teklo gladko. Kritike in polemike so bile za vogalom. Pripomb je bilo vsekakor precej, saj je to razvidno iz časopisa *Edinost*. V ponazoritev tedanjih razmer navajam vsebino članka, ki je izšel v rubriki *Tržaške vesti* dne 29. novembra 1900.

»Narodni dom v Trstu. Oni, ki zabavljajo, ker ni bil še sklican ustanovni občni zbor Narodnega doma, bi storili mnogo boljše, da bi, mesto da bi godrnjali in kritikovali, pridno priglašali ude pri gosp. denarničarju dr. Gregorinu (Via del Molino piccolo št. 3) bodisi kakor ustanovnike, bodisi kakor deležnike, bodisi kakor društvenike s kolikor mogoče visokim letnim prispevkom. S tem bodo najbolj pospeševali ta toli zaželjeni občni zbor, katerega ustanovni odbor skliče, čim bo priglašanih dovolj udov. (...) Pristopajte torej slovanski rodoljubi tržaški in izventržaški v obilem številu društvu »Narodni dom v Trstu«, da se v kratkem lahko skliče ustanovni občni zbor. Darove in oglasila za pristop sprejema za sedaj začasni blagajnik odvetnik dr. Gustav Gregorin v Trstu. Slednjič omenjamo, da samo zabavljanje ne daje pravice do članstva. Tržačan, ki je že deležnik.«¹⁰

Javna polemika se je nato malo utišala. Ostaja pa dejstvo, da pobuda le ni tekla tako v redu, kot so si jo zamišljali člani vodstva društva Narodni dom. Ustanovni občni zbor le ni bil sklican. Vrstile so se seje upravnega odbora društva. O tem priča obvestilo v *Edinosti* dne 7. marca 1901: »Odbor društva »Narodni dom« bo imel svojo sejo v soboto zvečer ob 8.1/2 uri v prostorih »Del. podp. društva.« Očitno je vodstvo želelo obvestiti slovensko javnost, da se vsaj sestajajo.¹¹

Do pravega premika je prišlo spomladi 1901. Od takrat naprej se je resnično začel odvijati klobčič dogodkov, ki so v letu 1904 privedli do otvoritve Narodnega doma v Trstu. Pobuda o ustanovitvi društva Narodni dom z namenom, da se kupi, zgradi ali vzame v najem stavbe, v katerih bi lahko nato polno zaživelo narodno, kulturno in gospodarsko delovanje Slovencev v Trstu in okolici, je v glavnem slonela na narodnem in političnem temelju. Obenem je imela taka pobuda velik povezovalni in čustveni naboj. Tako zahtevni načrti pa so morali nujno sloneti na trdni gospodarski in predvsem finančni podlagi. Prvaki političnega društva *Edinost* so zato pobudo peljali po dveh tirih: narodno-politični z ustanovitvijo društva Narodni dom ter gospodarsko-finančni preko denarnega zavoda Tržaška posojilnica in hranilnica. Pravi mejnik, ki je popolnoma predrnil tržaško javnost, pa je bil nakup stavbišča za Narodni dom, ki ga je 29. aprila 1901 izvedla prav Tržaška posojilnica in hranilnica.¹²

¹⁰Edinost, Trst 29.11.1900 (Narodni dom v Trstu).

¹¹Edinost, Trst 7.3.1901 (Odbor društva Narodni dom).

¹²Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 38; Pahor, Milan: Nacionalno in politično zorenje Slovencev v Trstu. V: Narodni dom v Trstu 1904–1920. Trst 1995, str. 42.

Prof. Matko Mandić (1849–1915), narodni buditelj istrskih Hrvatov in tržaških Slovencev, občinski svetovalec, deželni in državnozbornski poslanec, 1891–1905 predsednik političnega društva Edinost; predsednik pripravljalnega odbora društva Narodni dom v Trstu.

Občutke slovenskih ljudi nam nazorno opiše časnikar *Edinosti* v članku z dne 30. aprila 1901: »Naš Narodni dom. Veselih obrazov srečavaš danes po mestu in okolici vse polno. Kaj se je zgodilo tako veselega? Slovani smo dobili vendar slednjič tla, na katera si postavimo toli željno pričakovano zavetje, kjer se bomo mogli shajati sami med seboj in odkoder nas ne bo mogel pregnati nihče. Ne bodo nas pehali iz ene dvorane v drugo, kadar bomo hoteli prirejati svoje zabave; odslej nam ne bo treba moledovati okoli naših nasprotnikov za potrebne prostore. Ne, vse to odpade. Narodni dom bo vse sprejemal z očetovsko ljubeznijo v svoje gostoljubne prostore, kjer se nam bo mogoče gibati slobodno in samozavestno. Vse to vedo naši vrli rodoljubi; a vest o nakupu narodnega doma jih je doletela tako nepričakovano, da v prvem trenutku niti niso mogli verjeti, da je to že danes dovršen čin. Čin, ki se je vsem še pred nekoliko dnevi, nekoliko urami zdel le oddaljena svetla prikazen. Včeraj in danes ne slišiš med našim ljudstvom družega pogovora nego o narodnem domu. V naše uredništvo prihajajo kar v procesiji rodoljubi iz mesta in okolice, ki se hočejo osebno prepričati o resničnosti vesele vesti in ki nas povprašujejo po vseh mogočih podrobnostih. Vsi proslavljajo odločni in rodoljubni čin tržaške posojilnice in hranilnice in sliši se občno mnenje, da je prostor, nakupljen za zidanje narodnega doma, najsrečnejše izbran in pravi centrum tržaškega mesta sploh, posebno pa slovenskega oddelka našega mesta. (...)«¹³

Tržaška posojilnica in hranilnica je pred občnim zborom imela navado, da obvesti javnost o tekočem poslovanju. Tako je bil v rubriki *Trgovina in promet* objavljen v *Edinosti* članek dne 4. maja 1901 z naslednjo vsebino: »Trž. posojilnica in hranilnica, registrovana zadruga z omejenim poroštvom, je imela koncem aprila 2,240.898 kron prometa; lansko leto v istem dobi 1,901.175; promet se je torej pomnožil za 339.131 K. Ker k tej svoti ni zapodena kupnina hiše, ki znaša 320.000 kron – se mora reči, da je to lep napredek. Ni nam potreba, da bi naglašali še posebej, kakošne važnosti je ta prekoristni zavod za razvoj tržaških Slovencev

¹³ *Edinost*, Trst 30.4.1901 (Naš Narodni dom).

in sploh tu živečih Slovanov; ni nam potreba, da bi povdarjali in priporočali, da naj vsaki zavedni Slovenec ali sploh Slovan le v tem domačem zavodu ulaga svoj denar; treba pa je opozoriti vse one (posebno uslužbenke), katere so do sedaj gospodarji in delodajalci odvrčali, da naj nikar ne vlagajo denarja v slovenski »kasi« – češ niti svoje hiše nima. Kajti Tržaška posojilnica in hranilnica – ali, kakor ljudstvo navadno pravi: »slovenska kasa« – ima sedaj svojo lastno hišo, na najlepšem prostoru. (...)«¹⁴

Iz zgoraj navednih vrstic članka padeta v oči predvsem dva podatka. Prvi podatek nam pove, da vsota 320.000 avstrijskih kron, potrebna za nakup zemljišča in hiše, kjer so nameravali graditi nov Narodni dom v Trstu, ni bila zaobjeta v rednem obračunu Tržaške posojilnice in hranilnice. Pri vseh raziskavah o Narodnem domu v Trstu je bilo eno izmed temeljnih vprašanj, kako so lahko tržaški Slovenci finančno krili nakup stavbišča na tedanjem Vojaškem trgu ter nato še gradnjo doma. Vse to je denarno krila Tržaška posojilnica in hranilnica, vendar ostaja odprto vprašanje, od kod denar, saj sami tržaški Slovenci oziroma Tržaška posojilnica in hranilnica niso zmogli tako velikega finančnega projekta. Vsekakor so priskočili na pomoč slovenski in slovanski tržaški velepodjetniki in veleposestniki, ki so se že v prejšnjih letih izkazali s podporo časopisu *Edinost* in kasneje pri ustanovitvi poslovne delniške Jadranske banke v Trstu leta 1905. Denar (ali vsaj del) je vsekakor prispel tudi zunaj Trsta; tu sta možni samo dve poti – osrednja Slovenija z Ljubljano ter Čehi, od koder smo Slovenci prevzeli ideje o Narodnem domu, Sokolu, gospodarstvu, združništvu in denarništvu. To poglavje bo treba še podrobno preučiti. Drugi podatek pa se nanaša na besedi oziroma pojma Slovenec in Slovan. Iz člankov in zapisov tiste dobe pride jasno do izraza, da so naši predniki v Trstu vsekakor čutili za Slovence, vendar so obenem poudarjali tudi slovansko pripadnost. Tako so se obenem čutili za Slovence in za Slovane, vendar en pojem ni izključeval drugega, ker sta se nekako dopolnjevala.

2. junija 1901 je bil v stavbi v ul. sv. Frančiška 2, kjer je bil takrat sedež denarnega zavoda in obenem prostori Slovanske čitalnice, redni občni zbor Tržaške posojilnice in hranilnice. 4. junija 1901 je *Edinost* objavila poročilo z zborovanja članov zadruga: »IX. občni zbor »Tržaške posojilnice in hranilnice« (registrovane zadruga z omejenim poroštvom) se je vršil minolo nedeljo, dne 2. t.m. Predsednik tega našega velevažnega zavoda, g. Ivan Abram je otvoril zborovanje s primernim nagovorom. Omenjal je delovanje zavoda v minolem letu in povdarjal, da je posojilnica in hranilnica vsled sklepa občnega zbora pričela obrestovati hranilne vloge polumesečno, kar je v korist vlagateljem, a povzroča, seveda, zavodu nekoliko – manje dobička. Nadalje je sporočil navzočim zadružnikom, da je »Tržaška posojilnica in hranilnica« kupila svojo lastno hišo in sicer ono Piazza Caserma št. 2. Vzrok temu koraku je znan.

Tržaški Slovenci ne moremo v mestu dobiti primernih stanovanj in prostorov za naša društva, ne moremo dobiti prostorov za zborovanja, niti za drag denar ne; ni nam preostalo torej družega nego to, da se najmočnejše društvo, ki je obenem tudi denarni zavod, odloči za nakup lastne hiše! Ta korak je velevažen tudi za naš zavod sam, ker si na ta način lahko uredimo lastne prostore po svoji potrebi in se nam ne bo bati, da bi nam bilo od leta do leta iskati družega stanovanja. Vrhu tega pa posojilnica in hranilnica pridobi s tem na ugledu; nje delovanje se razširi in vlagatelji hranilnih vlog bodo lahko brez skrbi, kajti zavodu, ki ima lastno hišo, se mora že več zaupati. (...) Utis, katerega je ta skupščina ali občni zbor naredil na nas, je bil jako ugoden! Vse v najlepšem redu, vsako pojasnilo točno in natančno. Vidilo se je pa tudi, da se je naše ljudstvo že privadilo narodnogospodarskih odnošajev in da zaupa odboru, ki vodi tako spretno naš velevažni zavod, našo dično posojilnico in hranilnico.«¹⁵

¹⁴ *Edinost*, Trst 4.5.1901 (Tržaška posojilnica in hranilnica).

¹⁵ *Edinost*, Trst 4.6.1901 (IX. občni zbor Tržaške posojilnice in hranilnice).

V članku časnikar *Edinosti* navaja predsedniško poročilo Ivana Abrama, ki je med drugim dejal, da je vzrok nakupa stavbišča za Narodni dom dejstvo, da razna slovenska društva in organizacije niso mogle najeti primernih prostorov za delovanje. Nedvomno so bile pri tem velike težave, ker se je del italijanskega Trsta tudi na ta način protivil naraščajoči prisotnosti Slovencev v samem središču mesta. Po drugi strani so resnično spodleteli nakupi že obstoječih kinodvoran oziroma gledališč. Zato so se končno odločili za rešitev, ki je bila najboljša, a obenem najbolj zahtevna in najdražja: nakup stavbišča, na katerem zgraditi novo stavbo, ki bo najbolj ustrezala potrebam narodnjaškega tabora tržaških Slovencev. Najbolj tehtnega vzroka pa predsednik Abram ni navedel; in sicer, da se je narodno gibanje Slovencev v Trstu in okolici že tako razširilo, da je nujno potrebovalo osrednji sedež v samem mestnem jedru. Nov Narodni dom je najbolj ustrežal taki ideji.

Nakup je bil izvršen. Gospodarski in finančni načrt je bil pripravljen, sedaj je bilo treba okrepiti narodno komponento. Tako je ponovno stopila v ospredje nuja po izvedbi ustanovnega občnega zbora društva Narodni dom v Trstu. Narodno politična akcija je morala podkrepiti finančni načrt, obenem pa je bilo treba primerno osvestiti širši krog slovenskega prebivalstva o problemu Narodnega doma v Trstu.

Klobčič dogodkov se je začel hitro odvijati po zaključku občnega zbora Tržaške posojilnice in hranilnice. Najprej je *Edinost* 11. junija 1901 objavila vest, da je bil odprt stalni urad društva Narodni dom in Političnega društva Edinost z uradnimi urami ob delavnikih in nedeljah v prostorih v ul. Molino piccolo št. 1. Vest oziroma obvestilo je bilo važno iz dveh vidikov: akcija o ustanovitvi društva je stekla, obenem je bila politično podprta s strani vodstva narodnjaškega gibanja Edinost. Nadalje je časnik *Edinost* začel v juniju 1901 pogosto objavljati sezname članov društva Narodni dom (deležniki, društveniki). Določili so datum ustanovnega občnega zbora društva. Najprej so ga sklicali za 30. junij, nato pa je bil preložen na 7. julij 1907, ko se je vršil v prostorih Slovenske čitalnice, ki je imela sedež v ul. sv. Frančiška 2 v prvem nadstropju.¹⁶

In prav ustanovnemu občnemu zboru društva Narodni dom je časopis *Edinost* posvetil v juniju in juliju 1901 veliko prostora. To le podčrtuje politično važnost dogodka. Narodno politična akcija je morala podkrepiti gospodarsko in finančno operacijo. V sklopu priprav na ustanovni shod je osnovalni odbor društva (objavljena so bila imena vseh šestih članov) objavil na prvi strani časopisa *Edinost* proglas. V tem proglasu se zrcalijo cilji in nameni društva, obenem pa nam besedilo prikaže tedanja stališča slovenskega narodnega gibanja v Trstu in okolici. Že sam naslov proglaša je nazoren: »Slovani v Trstu in okolici!«

Povzemam nekaj misli iz proglaša, ki je bil objavljen 14. junija 1901: »Dne 30. junija 1901, ob 10. uri predpoludne se ima vršiti v prostorih »Slovanske čitalnice« v Trstu, ulica S. Francesco 2, ustanovni občni zbor društva »Narodni dom v Trstu«, na katerem se bodo volili: predsednik, upravni odbor in pregledovalni odsek tega društva. S tem se je vprašanje o »Narodnem domu« v Trstu za znaten korak približalo svoji rešitvi. Na Vas je, rodoljubi in rodoljubke, da to rešitev pospešite s tem, da že pred občnim zborom mnogoštevilno pristopite našemu društvu. (...) Koliko časa že si želimo vsi lastnega ognjišča tu na lepi zemlji naši; strehe, pod katero bi osredotočili vse naše društveno življenje; prostorov, ki bi nam bili netišče krepke narodne samozavesti, vir svežega domoljubja! Samo dejstvo, da na rodni zemlji za drag denar ne moremo dobiti mesta, kjer bi delovali, ne morda v politične demonstracije, marveč na polju prosvete, ker nam nasprotniki ne odstopajo niti za en dan svojih gledališč, svojih dvoran, – govori dovolj jasno, da si moramo pomagati sami, ako hočemo, da bomo napredovali in ne nazadovali.

¹⁶Edinost, Trst 11.6.1901 (Stalni urad društva Narodni dom in polit. društva Edinost); Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 39.

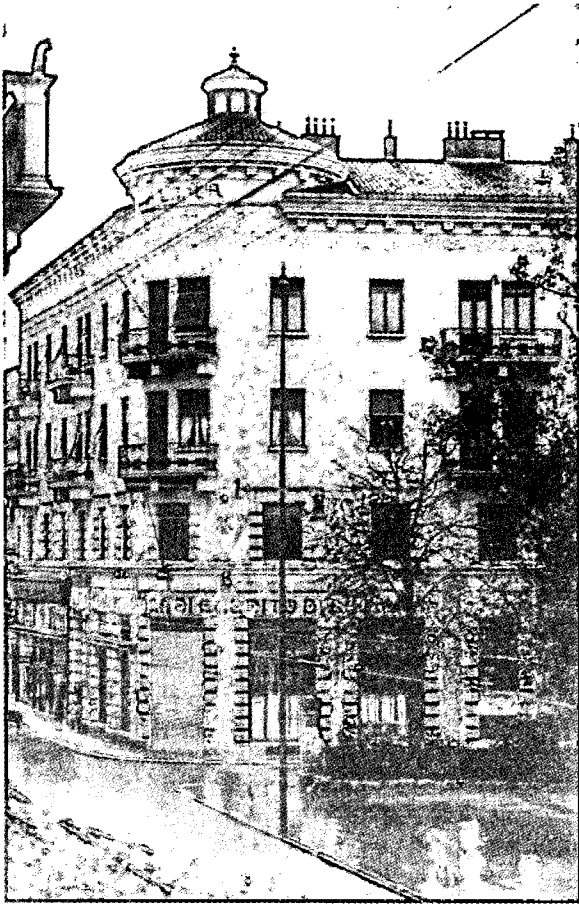
Tržaško Slovanstvo je baš zadnji čas o mnogih prilikah pokazalo rojakom in svetu, da je tu, da živi in da hoče živeti. Svet je ostrmel, ko je videl Vašo žilavost, Vaš pogum, Vašo požrtvovalnost v boju za svete narodne pravice. Svet spremlja vaše stremljenje z blagoslovom in dobrimi željami, ko je spoznal, da se nočete odreči svoji eksistenci. Sedaj velja, da velikim zmagam zadnje dobe postavite viden znak, stalen spomenik, in ta spomenik bodi »Narodni dom v Trstu«! Ne treba Vam na široko razlagati namene našega društva. Isto naj, kakor veste, združuje in vsestranski pospešuje slovanska društva v Trstu in okolici. V to svrhu naj zida, kupuje in vzdržuje primerna poslopja, kjer se pod kolikor mogoče ugodnimi pogoji nastanijo slovanska društva; v slučaju potrebe naj istim najema stanovanja, naj jih podpira s posojili, naj za udobnost udov in prijateljev slovanskih društev ustanavlja gostilne, kavarne in prenočišča. Glavni cilj našemu društvu pa je za sedaj ustanovitev »Narodnega doma« v mestu samem. Slavna »Tržaška posojilnica in hranilnic« je nakupila v to svrhu že krasen prostor v sredini mesta, a za gradnjo primerne poslopja, ki bo delalo čast tržaškemu Slovanstvu, še treba mnogo, mnogo gmotnih sredstev. A do uresničenja naših želja ni daleč, ako bodete z obilnimi darovi pospeševali naše napore, ako bodete mnogoštevilno pristopali k društvu »Narodni dom v Trstu«.

Začnimo torej zlagati prispevke! Zrno do zrna pogača, kamen do kamna palača! Pravila našega društva, odobrena z odlokom ces. kr. namestništva v Trstu od dne 30. oktobra 1900 št. 2812/Pr., so v tem oziru tako razsežna, da vsakomur dovoljujejo sodelovanje na zidanju »Narodnega doma« v Trstu. Premožnejši rodoljubi naj postanejo ustanovniki z enkratnim darom najmanj 200 K. Kdor hoče, da se mu denar obrestuje in amortizira, naj pristopi društvu kakor deležnik. Delež znaša 200 K ter se ga lahko plačuje v štirih poluletih obrokih. Društvenikom pa je dano na slobodo, da plačujejo letne doneske po 24, 12, ali 6 K, kakor kdo premore. A tudi radodarni doneski, i najmanjši, bodo društvu vedno dobro došli. Nihče se torej ne more izgovarjati, da mu je bilo nemogoče, pomagati na zidanju tega važnega narodnega spomenika. (...)

Preko dve sto kilometrov bi se imel razpenjati veliki most nad čisto slovensko zemljo. Nekaj trdnjav smo na tej črti že zgradili. Za Mariborom, Celjem in Ljubljano bodi Trst zadnji železni obroč v mogočni verigi slovenske ljubezni, katere ne raztrgajo vse posvetne moči, a »Narodni dom« v Trstu bodi najkrepkejša utrdba slovanske Adrije v strah dvojnemu sovražniku! Slovenci, Slovani! Resni so časi, mislimo na svoje utrjevanje. Vsakdo položi na žrtvenik domovine, po svojih močeh, če še tako skromen dar, da se bo kmalu dvigal proti nebu ponosni »Narodni dom« v Trstu.¹⁷

Če strnemo nekaj misli, ki nam jih ponuja proglas ustanovnikov društva Narodni dom v Trstu, potem lahko rečemo naslednje. Gradnja Narodnega doma je pomenila dokončno potrditev slovenske in obenem slovanske prisotnosti v mestu Trst. Druga ugotovitev gre poudarku samoobrambe slovenstva pred drugimi zunanjimi nasprotniki: v Trstu sta takrat bila dva in sicer nacionalistični italijanski ter splošni avstrijsko-nemški, ki je skušal prodreti na Jadran in Balkan. Zato tudi izgradnja Narodnih domov-utrd od Maribora do Trsta. Prav zaradi tega dejstva pridemo nato do naslednje ugotovitve. Narodni dom v Trstu ni mogel biti navadna velika palača, moral je biti nekaj posebno lepega in mogočnega. Tretji motiv, ki se lahko razbere iz tega in drugih dokumentov tiste dobe, zadeva samo mesto Trst. Ponekod zasledimo trditvi: Trst je slovensko oziroma slovansko mesto po zgodovinskem, človeškem in božjem pravu. To pomeni, da se je začela tekma, komu bo resnično pripadel Trst. Gradnja Narodnega doma pa je bila pomembna etapa.

¹⁷ Edinost, Trst 14.6.1901 (Slovani v Trstu in okolici!).

Palača (bivšega) Trgovskega doma v Gorici. Načrt je izdelal arhitekt Maks Fabiani, dela pa vodil arhitekt Josip Costaperaria. Vodstvo goriškega narodnjaškega tabora je sledilo zgledu tržaškega, ko so se odločili za gradnjo nove stavbe in ne za odkup že obstoječih. Gradnja Trgovskega doma v Gorici je bila skoraj sočasna s gradnjo Narodnega doma v Trstu. Konec decembra 1904 je bila stavba dograjena.

19. junija 1901 je začela tržaška *Edinost* objavljati sezname deležnikov in darov za društvo. Tako zasledimo tistega dne v stolpcu na časopisu »Izkaz deležnikov društva »Narodni dom v Trstu«. 1. G. Josip Andrejevič Pertot, Barkovlje h. št. 116 (Rumena hiša); 2. G. Josip Turk, Štoklja h. št. 133; 3. G. dr. Gustav Gregorin, odvetnik v Trstu; 4. G. Jakob Štoka, posestnik in vodja odvetniške pisarne v Trstu; 5. G. Josip Kranjc, Trst; 6. G. Ante Bogdanović, trgovec, Trst; 7. G. dr. Josip Abram, odvetnik, Trst. Imenovani p.n. gospodje so pristopili vsaki z enim deležem po 200 K pred 14. junijem t. l., ko je izšel v listu znani poziv. Potem je pristopil z deležem 200 K I. I., delavec v Trstu, ki pa noče, da njegovo ime pride v javnost. Slava in hvala vsem, zlasti pa slovenskemu delavcu, ki je ob enem izjavil, da eno leto dni ne bo zahteval obresti od svojega deleža. Vivant sequentes!« Za tem stolpcem pa je bila še posebna rubrika *Darovi za Narodni dom*, kjer so objavljali višino prispevkov in ime darovalca.¹⁸

1. julija 1901 naletimo na straneh *Edinosti* na dva članka na tematiko Narodnega doma. Nadaljuje se objavljanje imen novih članov društva. Tako lahko beremo: »Nadaljni deležniki društva »Narodni dom« v Trstu: 79. Fran Ukmar, vratar pri Sv. Ani; 80. g. Ivan Goriup, veleposestnik na Opčinah, deželni poslanec. Isti gospod poslanec pa je ob enem pristopil

¹⁸ *Edinost*, Trst 19.6.1901 (Izkaz deležnikov društva Narodni dom v Trstu).

društvu kakor 10. ustanovnik z darom 200 K ter je s tem opozoril naše premožnejše rojake – česar morda nekateri dosedaj niso vedeli, ali pa niso hoteli vedeti –, da je dovoljeno prvo in drugo, da je torej lahko vsakdo, komur dovoljujejo sredstva: ustanovnik, deležnik, pa istodobno tudi še društvenik »Narodnega doma« v Trstu. Dal Bog, da bi požrtvovalnega našega voditelja naši boljše situirani rojaki hoteli posnemati v velikem številu. Nadaljnje darove, deleže in udnino sprejema g. Josip Ulčakar, tajnik »Tržaške posojilnice in hranilnice« v Trstu, ul. S. Francesco št. 2, kjer se dobivajo tudi kamenčki za Narodni dom v zvezkih s 50 lističi po 20 stotink.«¹⁹

Društvo Narodni dom je za nabiralno akcijo v korist izgradnje doma natisnilo posebne lističe, na katerih je bil narisana dom v gradnji. Vsak listič je veljal 20 stotink krone. Nosil je izrazito ime: kamenček. Bilo je povzeto po znanem reku: Zrno do zrna pogača, kamen do kamna palača. Na lističih je bil odtisnjen žig društva Narodni dom, naslov Tržaške posojilnice in hranilnice; vse skupaj je bilo obogateno še z dvema gesloma: *Darujte za gradnjo narodnega doma v Trstu!* ter *Pomagajte graditi trdnjavo Slovenstva in Slovianstva ob sinji Adriji!*²⁰

Na dan 1. julija 1901 je tržaška *Edinost* objavila tudi članek s pomenljivim naslovom »Naši narodni davki.« Citiram nekaj misli iz omenjenega članka: »Poleg mnogovrstnih davkov, ki jih zahteva država ozir. dežela in občina, imamo mi avstrijski Slovenci jako občutne narodne davke, teh davkov nam ne nalaga nikak pisani zakon, ampak le narodna zavest in iz nje izvirajoče dolžnosti. Te dolžnosti so za naše razmere ogromne. Le pomislimo, kaj pomenja za maloštevilni in gospodarsko nejakni slovenski narod to, da si mora prepotrebni šol in družih kulturnih ustanov vzdrževati iz privatnih sredstev in poleg tega, ali kljub temu, prispevati državi, deželi in občini v polnem obsegu za vse potrebe in zahteve moderne ustavne državne uprave. (...) Ali kaj hočemo? Ako nam je za narodni obstanek, ki je posebno dandanes pred vsem odvisen od kulturne narodove sile, ki gre roko v roki z gospodarskim razvojem, ne preostaja nam ob sedanjih političnih razmerah drugega, nego delati na svojo pest ali bolje: na lastne stroške ustanovljati šole in druge narodno-kulturne in narodno-gospodarske zavode.

Pa čemu toliko uvoda? Mi vsi vemo, kaj pomenja za Slovence družba sv. Cirila in Metodija, kateri pripada glavni del naših narodnih davkov; in ravno tako vemo, ali bi vsaj morali vedeti – in s tem smo neposredno pri stvari – kakega pomena ima biti bodoči »Narodni dom« za razvoj slovensko-narodnega življenja v Trstu. (...) Tu pa nas je nenadoma vzradostila vest, da je »Tržaška posojilnica in hranilnica« kupila na krasnem prostoru, takorekoč v centru mesta, hišo, na katere mestu se ima sezidati »Narodni dom«. Kdo bi se čudil, da smo bili neznansko veseli te novice?! Ali žal, da to veselje ni rodilo tistih posledic, katerih bi bili pred vsemi želeli – obilo prispevanje oziroma vestno in splošno vršenje narodno-davčne dolžnosti za »Narodni dom«. Z golim navdušenjem se tudi »Narodni dom« ne sezida, tudi zanj treba kamenja in drugega materijala, a za to treba – denarja!

Res je, da so mnogi tržaški Slovenci izvršili svojo dolžnost, a še več njih niso storili tega. Seveda je tudi res, da so nekateri naši rodoljubi oziroma rodoljubke že itak preobteženi z narodnimi davki, ker jim je vedno prispevati v najrazličnejše narodno-kulturne svrhe. (...) Tembolj bi pa bilo želeli, da se zdramijo tudi drugi in malo rajše in globokejšo sežejo v žep za »Narodni dom«. Tudi izventržaški, osrednji Slovenci naj bi se ne držali tako mrzlo in rezervirano glede tega važnega podjetja tržaških Slovencev, kakor bi se to njih kar nič ne tikalo. Dajmo, združimo se vsi, da se v Trstu na trgu Caserma čim prej dvigne ponosno naš

¹⁹ *Edinost*, Trst 1.7.1901 (Nadaljni deležniki društva Narodni dom v Trstu).

²⁰ Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino. Fond Narodni dom v Trstu, mapa Narodni dom.

Vabilo
na
ustanovni občni zbor
društva „Narodni dom“ v Trstu
ki se bo vršil
v nedeljo dne 7. julija ob 10. uri predp.
v prostorih
„Slov. Čitalnice“, ul. S. Francesco št. 2.

DNEVNI RED :

1. Nagovor začasnega predsednika ;
2. poročilo zač. tajnika ;
3. poročilo zač. blagajnika ;
4. volitev predsednika, odbora in pregledovalnega odseka ;
5. slučajni predlogi.

Pred občnim zborom od 8. do 10. ure se bodo v istih prostorih sprejemali novi udi.

Na obilno udeležbo uljudno vabi

osnovalni odbor.

Politični pregled.
V TRSTU, dne 5. julija 1901.

*Vabilo na ustanovni občni zbor
društva Narodni dom v Trstu (Edinost
5.7.1901).*

politično, narodno, kulturno ter gospodarsko pomembnost in težo je imela ideja o gradnji Narodnega doma v Trstu. V imenu pripravljalnega odbora so spregovorili predsednik Matko Mandić, tajnik Edvard Slavik, blagajnik Gustav Gregorin, odbornik Otokar Rybář. Sicer pa nam poročila časopisa *Edinost* najbolje pričarajo pomembnost trenutka, miselnost dobe in mik preteklosti.²²

V ponedeljek 8. julija 1901 je izšla 153. številka *Edinosti* v tistem letu. Poročilo o ustanovnem občnem zboru društva Narodni dom je bilo na prvi strani skozi tri kolone. Časnikar *Edinosti* nam takole poroča: »Osnovni shod društva »Narodni dom« v Trstu se je vršil včeraj prepoludne v dvorani »Slovanske čitalnice«. In pripomniti moremo z rodoljubnim zadoščenjem: pod ugodnimi avspicijami. Do 10. ure so se pridno vpisovali deležniki in udje in ko je predsednik pripravljalnega odbora, g. prof. Mate Mandić, otvoril zborovanje, je bila dvorana napolnjena občinstva, kateremu je bilo čitati na licih, da je je posebno zanimanje za stvar privedlo na to zborovanje. Gospod prof. Mandić je povdarjal, da je pripravljalni odbor prijetno iznenadjen, ko vidi tu malone vse dosedaj priglasivše se člane in deležnike društva. (...) Vsi ste že čitali – je nadaljeval predsednik – oklic v »Edinosti« in vsem vam je gotovo že znan pomen in namen društva »Narodni dom«. Gradnja narodnega doma je za nas – poleg

»Narodni dom«, ki naj bo pričal bratom, da je Jadranska obala slovanska zemlja, na kateri že od davna teče zibel slovenskih ozir. hrvatskih sinov in hčera. Rodoljubi, rodoljubke ter slovenski bratje in sestre širom sveta: ne zabite tržaškega »Narodnega doma«!²¹

Nepodpisani avtor članka poziva vso slovensko javnost, naj podpre napore pri izgradnji Narodnega doma v Trstu. Zanimivo je dejstvo, da se obrača tudi na slovensko javnost v osrednji Sloveniji, s poudarkom, da so narodne zadeve stvar vseh. Obenem gre poziv Slovincem in Hrvatom ob Jadranu. Vse to se sklada s programom političnega društva *Edinost*. Slovenci so v Trstu plodno sodelovali s Hrvati na vseh področjih. Zato je popolnoma umeven poudarek na slovenstvu in obenem na slovanstvu. Prvi del članka pa je posvečen problemu dodatnih bremen oz. narodnih davkov, kot jih imenuje avtor. To je naravna danost za narodno manjšino, ki živi v večinskem okolju drugega naroda. Ti poudarki so še kako aktualni za slovensko narodno skupnost v deželi Furlaniji-Julijski krajini po skoraj 100 letih od zapisa v tržaški *Edinosti*.

V nedeljo 7. julija 1901 je bil ob 10. uri ustanovni občni zbor društva Narodni dom v prepolni dvorani Slovanske čitalnice v ul. sv. Frančiška 2. Tržaška *Edinost* je kar tri dni zaporedoma poročala na prvi strani o shodu: 8., 9. in 10. julija 1901. Vse to še enkrat potrjuje, kakšno

²¹ *Edinost*, Trst 1.7.1901 (Naši narodni davki).

²² Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 41.

šolskega – najvažnejše vprašanje. Šole ne moremo dobiti ni od države ni od dežele; zato si moramo pomagati kakor vemo in znamo s pomočjo naše šolske družbe. Istotako si bomo morali sami zgraditi »Narodni dom«. (...) Pred kakimi dvemi leti se je bil zasnoval poseben pripravljalni odbor, ki si je bil nadel nalogo, da sestavi primerna pravila za društvo »Narodni dom« in katera imate sedaj v svojih rokah. Vaša častna udeležba priča, da odobrujete delovanje pripravjalnega odbora. (...) Prosim torej g. tajnika, naj poda svoje poročilo! (Živahno odobravanje in ploskanje).

Tajnik pripravjalnega odbora, gosp. dr. Edvard Slavik, je izvajal nekako tako-le: Dolgo že, več let je temu, ko se je vzbudila želja, da bi si tržaški Slovenci sezidali svoj dom. Potreba tega doma pa je postala v zadnji čas akutna; ko so nas sovražniki naši jeli izključati iz vseh javnih lokalov: gledališč in dvoran. Tako so nas prisilili, da smo morali opustiti marsikatero drugo skrb in se lotiti dela, da si dobimo hišo, kjer dobe naša društva varno zavetje. Znano vam je vsem, da smo bili najeli prostore »Zeleni hrib«. Ali čim so naši ljubi sosedje izvedeli o tem, so hiteli, da je občina kupila tiste prostore. (...) Pred kakimi dvemi leti se je torej sešel pripravljalni odbor (...). Naloga mu je bila, da sestavi pravila. To ni bilo lahko delo. Po dolgem premišljevanju in posvetovanju smo slednji sestavili pravila, kakor jih imate pred seboj. In čudo, čudo: ta pravila je namestništvo nenavadno hitro odobrilo. To je res nenavaden slučaj, da bi namestništvo odobrilo pravila, ne da bi jih vsaj enkrat vrnilo. (...) Kaj takega se menda ni dogodilo nobenemu društvu, kakor našemu. (...) Dr. Slavik je zaključil: Pripravljalni odbor je zvršil svojo dolžnost in izroči danes svojo nalogo definitivnemu odboru. (...) Na delo torej, da bo čim prej stal naš narodni dom v ponos narodu, vkljub sovražnikom! Na delo v čast našega naroda! (Viharno odobravanje).«²³

Naslednji dan, v torek 9. julija 1901, je *Edinost* prav tako na treh kolonah na prvi strani objavila poročilo oz. nadaljevanje poročila o ustanovnem shodu. Če si je hotel zavedni tržaški Slovenec prebrati novico o ustanovnem shodu društva Narodni dom, je moral kupiti izvod *Edinosti*, ki je takrat (julija 1901) stal 6 stotink krone (ali 3 novčiče). Letna naročnina na dnevnik *Edinost* je takrat stala 24 kron, prav toliko je bila letna članarina društvenika pri društvu Narodni dom v Trstu.²⁴

Preberimo, kaj je zapisal časnikiar *Edinosti*! »Začasni blagajnik, dr. Gustav Gregorin, je izjavil, da more biti se svojim poročilom jako kratek. Društvo je šele v začetkih svojega delovanja, in ni smeti zahtevati, da bi kazalo že na velike vspehe. (...) Darovi in ustanovnine do 6. julija 1901 znašajo K 4412 st. 68, udnine K 35 st. 50, skupaj K 4448 st. 18. Od tega se nahaja: 1.) v ljubljanski mestni hranilnici K 746 st. 4; 2.) v »Tržaški posojilnici in hranilnici« K 3097 st. 30; za razne tiskovine, poštnine itd. se je potrošilo K 531 st. 82. (...) Na deležninah je vplačano K 2950. Govornik je toplo apeliral na tržaške Slované, naj pospešujejo namen tega prevažnega društva, s tem, da sami darujejo po svojih močeh in da skušajo pridobivati drugih dobrotnikov. Poročili tajnika in blagajnika sta bili soglasno odobreni. Ob točki »volitev odbora« se je oglasil za besedo dr. Otokar Rybář, ki je izjavil: danes odstopajoči odbor se je mnogo bavil z vprašanjem predsednika društva »Narodni dom«. (...) Bodoči predsednik ne bo imel le važne naloge, ampak tudi veliko dela! (...) Skušali smo torej in se obračali do raznih odličnih oseb, o katerih smo menili, da bi odgovarjale vsem opravičenim potrebam. (...) Mi moramo vendar imeti predsednika, kateremu ne bo trebalo imeti nobenih

²³ *Edinost*, Trst 8.7.1901 (Osnovni shod društva Narodni dom v Trstu).

²⁴ Za primerjavo lahko navedemo podatek, da je moral zavedni tržaški Slovenec odšteti 330.000 lir za letno naročnino *Primorskega dnevnika* za leto 1999. Ti podatki nam povedo le del realnosti, saj bi bila primerjava dosti bolj tehtna, če bi poznali resnično vrednost takratnega denarja napram mesečnim plačam in letnim dohodkom. Torej vedeti bi morali predvsem, koliko je 24 kron pomenilo v odnosu do mesečnega oziroma letnega dohodka takratnega tržaškega Slovenca.

Dr. Gustav Gregorin (1860–1942), prvi slovenski odvetnik v Trstu, eden voditeljev političnega društva Edinost, mestni svetovalec, deželni in državnozbornski poslanec; 1901 izvoljen za prvega predsednika društva Narodni dom v Trstu.

obzirov, ki se ne bo strašil nikogar in ki bo imel veselje do dela. (...) Zato mislim, da za začetek ne bo slabo, ako izvolimo moža, na katerega mislim jaz. Saj se je ta mož tudi do sedaj največ brigal za društvo: on ima poleg pokojnega Abrama največ zasluge, da smo kupili stavbišče; on je nabiral člene in darove, on je storil velik del tega, kar je storjenega do sedaj. Ta mož je gospod dr. Gustav Gregorin. (Frenetični dolgotrajajoči živio-klici in ploskanje po vsej dvorani). Nočem peti hvale nikomur ali resnici treba dati pristojno jej mesto. In – dr. Gregorin – to vem – je želel najiskreneje, da kdo drug stopi na to mesto, slednjič pa je sprevidel tudi on sam, da korist stvari zahteva od njega to žrtev in se je udal. Predlagam torej, da dra. Gustava Gregorina izvolimo predsednikom našega društva. (...)»²⁵

V nadaljevanju članka je kronist opisal še predloge za člane pregledovalnega (nadzornega) odbora in predloge za 8 odbornikov. Sledila je razprava, osvojitve predlogov in nato še izvolitev. Zaključek shoda je *Edinost* objavila v sredo 10. julija 1901: »Dr. Gregorin (pristrčno pozdravljen) je izjavil: (...) Zahvaljuje se na skazanem zaupanju, prosi vsestranske podpore za čas, dokler bo predsedoval društvu, da izvedemo svojo zasnovo, kakor zahtevata čast in bodočnost naroda našega. (Vseobče pritrjevanje). Tu je gospod prof. Mandić odstopil predsedništvo dr. Gregorinu in je zborovanje nadaljevalo s točko »razni predlogi«. Zborovalec Anton Biček je sporočil željo delavcev, da bi se našemu podjetju odprla vrata imovitnikov. Delavcem, da se čudno zdi, da se med onimi, ki so se že zglasili, pogreša še marsikako znano ime. (...) Ko je še zborovalec Kravos stavil predlog, naj se dosedanjemu pripravljalnemu odboru izreče zahvala na trud in vsesplošnemu delovanju in je bil ta predlog soglasno vsprejet od zborovalcev, je predsednik dr. Gregorin zaključil to znamenito zborovanje s pozivom do navzočih, naj bodo vsi apostoli ideje gradnje slovanskega narodnega doma v Trstu.»²⁶

²⁵ *Edinost*, Trst 9.7.1901 (Osnovni shod društva Narodni dom v Trstu – dalje).

²⁶ *Edinost*, Trst 10.7.1901 (Osnovni shod društva Narodni dom v Trstu – zvršetak).

Vodstvo društva Narodni dom, ki je izšlo iz ustanovnega zbora, je bilo takole sestavljeno: predsednik Gustav Gregorin, odborniki Gjuro Vučković, Otokar Rybář, Josip Mahne, Ante Bogdanović, Josip Abram, Matko Mandić, Josip Ulčakar, Josip Rože; nadzorniki pa so bili Matej Pretner, Ivan Knavs, Gracijan Stepančič, Edvard Slavik, Anton Kalister. Člani vodstva so bili prvaki političnega društva Edinost, vodilni iz društva CMD, Delavskega podpornega društva, Tržaške posojilnice in hranilnice, Tržaškega Sokola in vidne osebnosti iz narodnega gospodarstva slovenskega in slovanskega rodu (Dalmatinci, Istrani). Društvo je imelo narodno in politično vlogo, ki je dajalo projektu Narodni dom potreben zagon in podporo, ozaveščalo slovensko prebivalstvo na zborovanjih in srečanjih, na občnih zborih in usmerjalo javno mnenje s podporo časopisa *Edinost*. Akcijo za gradnjo Narodnega doma v Trstu je v bistvu prevzela Tržaška posojilnica in hranilnica. To je jasno razvidno iz dejstva, da društvo Narodni dom ni imelo rednih občnih zborov v teku gradnje stavbe Narodnega doma. Prvi občni zbor društva Narodni dom, po ustanovnem shodu, je bil leta 1905, ko je bil Narodni dom že dograjen.

Gradnja Narodnega doma

Ob desetletnici poslovanja je Tržaška posojilnica in hranilnica Trst (TPH) izdala tiskano poročilo in računski sklep za X. upravno leto 1901. Poročilo, ki je v bistvu prava mala publikacija, je natisnila tiskarna Edinost aprila 1902. Na 28 straneh najdemo vrsto zanimivih informacij: poročilo načelnštva, sestava načelnštva in nadzorništva, promet za leto 1901, poročilo o nakupu hiše na Piazza Caserma št. 2 (Vojaški trg), račun obresti 1901, račun uradnih stroškov 1901, račun zgube in dobička, bilanca 1901, statistični podatki TPH za obdobje 1892–1901, hranilne vloge, tekoči računi, vloge deležev, imena vseh 2291 združnikov.²⁷

Iz poročila načelnštva povzemam nekaj stavkov, ki se nanašajo na Narodni dom:

»Opomniti je še, da je dne 1. decembra 1901 minulo deset let, odkar je naš zavod pričel svoje delovanje. Lep in stalen napredek tržaške posojilnice in hranilnice, katerega smo dosegli tekom prvega desetletja njenega obstanka, se od sih dob ne bo kazal samo v številkah in ostal nepoznan širšim slojem, ampak zrcalilo se bo v »Narodnem domu« v lepi hiši, katero sezida posojilnica in hranilnica na trgu Caserma šte. 2, kjer je kupila hišo, oziroma stavbišče za kupnino K 320.000. V mali sobici, v ulici Molin piccolo, kjer je naš zavod odprl svoj urad, pričelo se je delovanje, a desetletnico pa praznuje dandanes močna in ponosna posojilnica in hranilnica s tem, da si je kupila svojo lastno hišo na enem najlepših in najprikladnejših prostorov tržaškega mesta in vstanovila pokojninski zaklad za svoje uradnike.«²⁸

Ob desetletnici poslovanja je bilo vodstvo Tržaške posojilnice in hranilnice (TPH) sestavljeno iz naslednjih osebnosti: načelnštvo – ravnatelj (danes bi rabili izraz predsednik) Ivan Mankoč, veletrgovec in posestnik; prvi podravnatelj (prvi podpredsednik) Gracijan Stepančič, veletrgovec; drugi podravnatelj (drugi podpredsednik) Srečko Bartelj, posestnik; odborniki – dr. Gustav Gregorin, odvetnik; Anton Kalister, posestnik; dr. Matej Pretner, odvetnik; dr. Otokar Rybář, odvetnik; Anton Vrabc, posestnik; Fran Žitko, veleposestnik. V nadzornem odboru so bili: predsednik Kornelij Gorup, veleposestnik in člani dr. Josip Abram, odvetnik; Anton Kenda, trgovec; Ivan Knavs, trgovec; Jakob Perhavic, trgovec in posestnik. Pisarno TPH je vodil Josip Ulčakar.²⁹

²⁷ Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino. Fond gospodarstvo, fasc. Tržaška posojilnica in hranilnica. Poročilo in računski sklep za X. upravno leto 1901.

²⁸ Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino. Fond gospodarstvo, fasc. Tržaška posojilnica in hranilnica. Poročilo in računski sklep za X. upravno leto 1901, poročilo načelnštva.

Če primerjamo vodstvi društva Narodni dom in Tržaške posojilnice in hranilnice v letu 1901, opazimo, kako se močno prekrivata. V obeh vodstvih so bile naslednje osebe: Gustav Gregorin, Otokar Rybář, Anton Kalister, Matej Pretner, Josip Abram, Gracijan Stepančič in Ivan Knavs. Vse to še enkrat dokazuje tesno povezanost med obema ustanovama, ki sta hoteli postaviti Narodni dom v Trstu.

Iz poročila vodstva Tržaške posojilnice in hranilnice je razvidno, da je za 1458 kvadratnih metrov veliko gradbeno parcelo plačala 320.000 avstrijskih kron odnosno 341.000 z različnimi pristojbinami in davščinami. V bilanci za leto 1913 pa je imela Tržaška posojilnica in hranilnica vpisano vrednost doma v višini 1.275.759,89 kron; vendar so pripisali, da je tržna vrednost doma oz. stavbe za približno 480.000 kron višja. To bi danes pomenilo okrog 80 do 85 milijard lir. Ker so morali finančni proračun pripraviti v vodstvu Tržaške posojilnice in hranilnice, se postavlja umestno vprašanje, odkod je prišel potrební denar, saj sam denarni zavod ne bi zmožel take investicije v tako kratkem času. Pri tem nas misel takoj zanese v Prago in v podređju v Ljubljano. Vse to bi bilo potrebno raziskati in nato opisati.³⁰

Priznani arhitekt Marko Pozzetto je v svoji študiji o Narodnem domu v Trstu med drugim zapisal: »Ko so se tržaško-slovanski veljaki leta 1901 odločili, da postavijo polifunkcionalen Narodni dom na osrednjem Vojaškem trgu, je bila taka zamisel popolnoma nova, kajti nikjer v Evropi in tudi v Združenih državah Amerike še ni bilo zgrajenega nič podobnega. V Evropi so sicer že obstajali »narodni domovi«, tako v samih slovenskih deželah, kot tudi na Češkem in Slovaškem, na Poljskem, v Šleziji, ... da nemških »heimov« niti ne omenjamo, ker so jih polne strokovne revije tistega časa: te so jih gradili vse od Pribaltika do karpatskih in zakarpatskih dežel. Narodni dom je seveda stal tudi že v sami beli Ljubljani. Vendar je povsod šlo le za dvorane z odri, včasih tudi knjižnico, včasih celo kavarno. Ekonomsko so ti domovi bili vedno odvisni od zunanjih denarnih podpor, kar je seveda bistveno vplivalo na njihovo dejavnost in na sam obstoj. Tržaški veljaki so prav glede namembnosti postavili na glavo princip gospodarnosti. Brez popolne ekonomske samozadostnosti doma bi bila že začetna investicija nesmotna, nadaljnji obstanek in delovanje pa brez perspektive. Če je bila zamisel preprosta, pa je njena uresničitev postala iz arhitekturnega zornega kota izredno zapletena: nešteto predvidenih dejavnosti v domu je namreč zahtevalo ustrezne gradbene rešitve, ki so morale ustrezati gradbenim predpisom, in končno naj bi dom preko svoje oblikovanosti kazal, kaj vsebuje in kaj predstavlja.«³¹

Tako se na eni strani kaže prodornost tržaških veljakov Edinosti in Tržaške posojilnice in hranilnice, ki so si zamislili Narodni dom, ki se mora sam ekonomsko gledano vzdrževati; po drugi strani pa sposobnost arhitekta Fabianija, da izdelal zgradbo, ki bi v domačem mestu in v širši mednarodni javnosti označevala dinamično prisotnost Slovencev v gospodarskem in kulturnem življenju Trsta.

Sledimo še izvajanju in pripovedovanju arhitekta Pozzetta: »Investitor projekta, Tržaška posojilnica in hranilnica, je na razpis ožjega natečaja povabila dunajski arhitekturi urad Fellner&Helmer, ki se je v zadnjih desetletjih avstroogrške monarhije specializiral v projektiranju in v gradnji gledališč (glej Graz, Zagreb, Reka), Kraševca Maksa Fabianija, ki so ga takrat prištevali med vrhunske inovatorje v arhitekturi in Ljubljanačana Jožeta Plečnika, ki je že zaslovel kot največji talent med mlajšimi dunajskimi arhitekti. (...) Osebo sem

²⁹ Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 29–30.

³⁰ Pozzetto, Marko: Fabijanijeva palača – dom in dobro utečen stroj. V: Narodni dom v Trstu 1904–1920. Trst 1995, str. 28–29; Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 34; Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino, Fond gospodarstvo, fasc. Tržaška posojilnica in hranilnica.

³¹ Pozzetto, Marko: Fabijanijeva palača – dom in dobro utečen stroj. V: Narodni dom v Trstu 1904–1920. Trst 1995, str. 27.

Pet bratov Fabiani 1902 v domačem Kobdilju na Krasu nazdravlja Maksovemu imenovanju za izrednega profesorja na dunajski Tehnični visoki šoli. Od leve proti desni: Maks (arhitekt), Josip – Pepi (hišni gospodar), Edmund (svetnik c.k. namestništva v Trstu), Louis (dvorni svetnik v Trstu), Willi (funkcionar Avstrijskega Lloyda). V družini sta bila še dva brata: Anton (tedaj v ZDA) in Karl (častnik avstrijske trgovske mornarice).

mnenja, da leta 1901 Plečnik še ni bil pripravljen tekmovati s Fabianijem, medtem ko Fellnerja in Helmerja tudi z ekonomskega vidika ni zanimalo iskati možnih rešitev – »izredno obširnega gradbenega programa ter največje možne izrabe skrajno drage gradbene parcele«, kot je dejal Fabiani svojim dunajskim kolegom 14. septembra 1905, ko jim je predstavil Narodni dom z razstavo risb in fotografij in priložnostnim predavanjem.³²

Narodni dom – in tudi Trgovski dom v Gorici – lahko presojamo iz domače perspektive, kot tudi iz širšega vidika, ki izhaja iz mednarodnega zanimanja za funkcionalne in arhitekturne rešitve pri izredno zapletenih in zahtevnih naročilih. O uporabnosti doma lahko govorimo, če vzamemo v pretres delovanje v njem. Le izredna rešitev je omogočila najrazličnejše aktivnosti, ki so se v hiši prepletale, čeprav so si bile po vsebini zelo različne.

Fabiani je na predavanju na Dunaju dne 14. septembra 1905 mdr. povedal sledeče: »Skušal sem vključiti stavbo v mestno tkivo tudi s poudarkom njenega južnjaškega značaja. Z ozirom na ekonomske pogoje sem se odločil za opečne fasadne površine in za delno kamnito oblogo. Slednje je bilo možno tako, da sem se odpovedal dekoraciji, ki sem jo skoncentriral pri glavnem vhodu. Da bi poudaril vtis veličastnosti, sem projektiral v

³² Pozzetto, Marko: *ibidem*, str. 27–28.

notranjost vzbočen vhod. Prostor, ki sem ga na ta način pridobil, pa je lahko rabil še kot vetrobran. Stekla zanj je izdelal Koloman Moser.«³³

Tako je Fabiani tolmačil tržaški »genius loci« ter mu prilagodil masivno, kubično, v glavnih potezah klasicistično stavbo z mogočnim kamnitim napuščem. V horizontali jo je razdelil na dva dela in tako nakazal obe funkciji hiše. Pritličje, mezanin in prvo nadstropje, namenjeno družbenemu, družabnemu, kulturnemu in športnemu življenju, je obložil z belim kamnom. Da gre le za oblogo in ne za kamnito gradnjo, je nakazal na oglih, kjer kamen stopničato prehaja v opeko. Ta približno 14 metrov visoka kamnita stena je popolnoma gladka, brez kakršnegakoli okrasa. Okenske odprtine so gladko vrezane v trd kraški kamen. Zgornja tri nadstropja, obložena z dvobarvno opeko, so bila namenjena stanovanjem (južni del hiše) in hotelskim sobam (severni del). Abstraktni temno rdeči rombi plemenitijo rjavkasto rumeno opečno barvo osnovne površine. Samo okna na fasadi, ki je gledala proti trgu (zdaj je to ulica Filzi), so uokvirjena z belim kamnom, na stranskih fasadah pa so enostavno vrezana v steno. In ker je Fabiani imel Narodni dom za »večno« arhitekturo, je poskrbel še, da so bile odprtine v višjih nadstropjih zaokrožene s posebnimi opečniki, ker pač zaokroženi ogli zdržijo dlje od pravokotnih. Veličastnega vtisa, ki ga je procelje Narodnega doma naredilo na obiskovalca, že dolga desetletja ni več mogoče dojeti. Fotografije, ki so ostale, pa ne morejo prikazati takratnega dejanskega stanja. Fabiani je z uporabo svetlega kamna na spodnjem delu stavbe in temnejše opeke v višjih nadstropjih zgradil palačo, ki je bila v izvirnem okolju videti večja, kot je bila v resnici.³⁴

Maks Fabiani je še takole rekel o Narodnem domu: »Z enakimi kriteriji sem projektiral notranjost stavbe. Razen banke je v hiši majhno gledališče z galerijo, precej velika telovadnica, kavarna, dve restavraciji, hotel, lastna električna centrala in precejšnje število stanovanj. Seveda sem zelo skrbno projektiral stranske prostore, stopnišča z dvigali, veže in vhode.«³⁵

Pri sami gradnji stavbe Narodnega doma lahko občudujemo in cenimo hitrost izvedbe, ki jo lahko primerjamo z današnjo, čeprav je medtem preteklo že toliko let, skoraj sto. Ne smemo namreč pozabiti, da je do nakupa parcele in gradbišča prišlo leta 1901, načrt je bil izdelan leta 1902; šele nato so stekla prava dela, ki so privedla do odprtja doma že poleti 1904.³⁶

Tržaška *Edinost* je stalno in pozorno spremljala gradnjo. Tako je 9. decembra 1903 objavila vest: »Z včerajšnjim dnem je prišla ta monumentalna zgradba pod streho.«³⁷

Prizadevanja in tudi ponos nad velikim načrtom, ki se je uresničeval, so prihajala do izraza na rednih občnih zborih Tržaške posojilnice in hranilnice, ki je nosila levji delež bremena. Poročila vodstva slovenskega denarnega zavoda in članki v časopisu *Edinost* dokazujejo in potrjujejo veliko podjetnost in uspešnost.

Utrip dogodkov in časa lahko razberemo iz besed Otokarja Rybářja, politika in odvetnika, ki je bil takrat član vodstva Tržaške posojilnice in hranilnice in političnega društva *Edinost*. Nakazana prepletenost je razvidna iz nagovora, ki ga je imel Rybář kot starosta Tržaškega Sokola na silvestrskem večeru ob prehodu v novo leto 1904. *Edinost* je objavila vest 3. januarja 1904: »Dovolite mi, da ob slovesu od minolega leta obrnem pogled svoj na to, kar smo doživeli v minolem letu. Mi stojimo tu na eksponirani točki. (...) Dosegli smo marsikaj

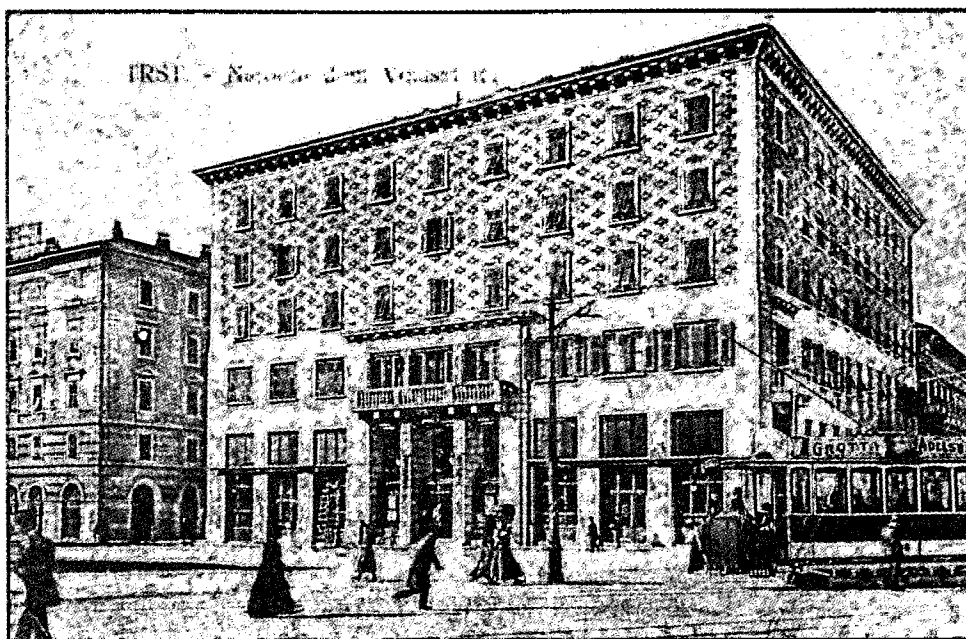
³³ Pozzetto, Marko: ibidem, str. 28.

³⁴ Pozzetto, Marko: ibidem, str. 28.

³⁵ Pozzetto, Marko: ibidem, str. 28.

³⁶ Pahor, Milan: Jadranska banka. Trst 1996, str. 43.

³⁷ *Edinost*, Trst 9.12.1903 (Naš narodni dom pokrit).

Razglednica z motivom Narodnega doma v Trstu.

mi tržaški Slovenci. Lepo smo napredovali politično, narodno in kolikor-toliko tudi gospodarsko. (...) Narod, ki nima, s čimer bi se preživiljal, ki nima, da živi ob sebi, ne more dosežati ni političnih, ni narodnih uspehov (vsestransko pritrjevanje). Ako se utrjamo materialno, se dvigamo tudi kulturelno. Vam vsem je predobro znano, kako težko se moramo mi boriti proti tuji premoči, proti tujemu kapitalu, izlasti tudi onemu iz Italije. (...) Tu so prevzemali velika dela le laški podjetniki, ki so inozemce najemali na svoja dela. (...) V zadnjem času smo tudi v tem pogledu krenili nekoliko na bolje. Del tistih velikih del, ki jih bo izvršiti v našem Trstu, je poverjen naši domači, znani, spoštovani tvrdki. (Klici: Živeli naši Martelanci). (...) Mi pa smo segli po – samopomoči (...). Zato smo si jeli graditi »Narodni dom« po zaslugi uzorne naše posojilnice in hranilnice. Ta ponosna stavba, ki jo tudi gradijo naši Martelanci, kaže že danes sovražnikom, kako znamo mi zidati. (Splošno pritrjevanje). Naša stavba se bo lahko s ponosom vsporejala najponosnejšim stavbam v mestu. Pa res jo naši nasprotniki občudujejo. Naša društva dobe svoj dom in krepko zaslombo, da se bodo mogla razvijati in pričati, da smo mi tu – kulturni narod. Tako sem se dotaknil za nas znamenitejših dogodkov bližnje minulosti. Vsi hrepenimo, da bi bil kmalu dozidan naš »Narodni dom«. Ali s tem bo izvršen še le del naše naloge. Mi si moramo zgraditi še drug splošni narodni dom. Z vstrajnim poštenim delom na vseh poljih javnega življenja moramo doseči, da bo po vsem Trstu naš narodni dom.«³⁸

Prvi del želje narodnjaka Otokarja Rybářa se je uresničil že poleti 1904. Dograditev Narodnega doma je bil velik dogodek za tržaške Slovence. Pričakovali bi, da so veliki praznik obeležili s pravo narodno manifestacijo. Vendar česa takega ni bilo. Osrednje manifestacije in otvoritvene svečanosti ni bilo, od poletja do zime so se zvrstila odprtja posameznih delov

³⁸ Edinost, Trst 3.1.1904 (Silvestrovanje Tržaškega Sokola).

doma. Tako se je 24. avgusta 1904 kot prva vselila v svoje prostore v Narodnem domu lastnica Tržaška posojilnica in hranilnica (TPH). 12. oktobra je sledilo odprtje hotela, restavracije in kavarne, 10. decembra prostorov Slovanske čitalnice, 15. decembra velike dvorane. Pojasnilo za postopne otvoritve in odprtja dobimo v listu *Edinost* na dan 29. oktobra 1904: »O našem »Narodnem domu« piše dunajski »Information«: Otvorjenje »Narodnega doma« v Trstu, to je, nahajajočega se hotela »Balkan« in kavarne, vršilo se je pred nekoliko dnevi z malo notranjo slovesnostjo brez vsakega pompa in brez nikacega zgedovanja. Nekaj časa sem slede tržaški Slovenci modri taktiki, da se izogibljejo hrupnim slavnostim, in kakoršne so navadno dovajale do spopadov z Italijani, in se Slovenci zadovoljujejo z zavestjo, da že z obstankom »Narodnega doma« dovoljno dokumentirajo svoje bivanje v Trstu.«³⁹

Prav na dan odprtja hotela Balkan, 12. oktobra 1904, je *Edinost* objavila članek, iz katerega povzemamo naslednje misli: »Danes, ob tej za tržaške Slovence slovesni priliki ne moremo si kaj, da se ne spominjamo našega arhitekta profesorja dr. Fabianija, katerega delo občudujejo ne le tržaški Slovani, nego i Neslovani, kateri vsi priznavajo originalen in monumentalen stil ter istotako ne smemo pozabiti naše domače stavbinske tvrdke Martelancev, katere solidno in točno izvrševanje načrtov hvalijo in občudujejo istotako Slovani in Neslovani. Po vsem mestu le en glas, da se tako ni še zidalo v Trstu. (...)«⁴⁰

Tržaški Slovenci so torej leta 1904 prišli do Narodnega doma, kar nedvomno predstavlja velik dosežek in po drugi strani tudi uveljavitev slovenskega naroda nasploh.

Delovanje društva Narodni dom po letu 1904

Avgusta 1904 se je Tržaška posojilnica in hranilnica vselila v lastno stavbo na Vojaškem trgu v Trstu, naslednjega 21. maja 1905 je imela v Narodnem domu svoj redni občni zbor v veliki dvorani. 14. rednemu občnemu zboru na rob je kronist *Edinosti* med drugim takole zapisal: »Kakor smo se Slovenci le polagoma vzbujali iz narodnega spanja, tako smo predolgo spali tudi na gospodarskem polju. Dokaz temu so naši mladi narodni zavodi, ki vsi tako dobro vspevajo. Kedaj bi se že bili Slovenci gospodarsko osamosvojili in osvobodili tujega kapitala, ako bi se že prej združevali. In kje bi že bili osobito tržaški Slovenci, ako bi bili osnovali svojo posojilnico že pred 20. leti, ko je strokovnjak in domoljub Miha Vošnjak prihajal večkrat v Trst v ta namen. Seveda moramo računati o tem z danimi razmerami ter vpoštevati okolnost, da takrat še nismo imeli v Trstu ne notarja, ki bi sestavljal in legaliziral slovenske listine, ne odvetnikov, ki bi vlagali slovenske zemljknižne prošnje in tožbe in tudi ne slovenskega uradovanja na tukajšnjih sodiščih, katero so nam priborili naši slovenski odvetniki. Šele pred 14 leti nastanila sta se v Trstu prva dva slovenska odvetnika ter se je istočasno ustanovila »Tržaška posojilnica in hranilnica«. V teh 14 letih se je povzpел ta zavod na tako visoko stopnjo, da sedaj koraka na čelu slovenskih posojilnic. (...)«⁴¹

Ob dvajsetletnici poslovanja (1911) je bila v bilanci Tržaške posojilnice in hranilnice zapisana vrednost stavbe Narodnega doma v višini 1.288.000 avstrijskih kron. V isti sapi so sami pridali, da je vrednost podcenjena za kakih 400.000 kron.⁴²

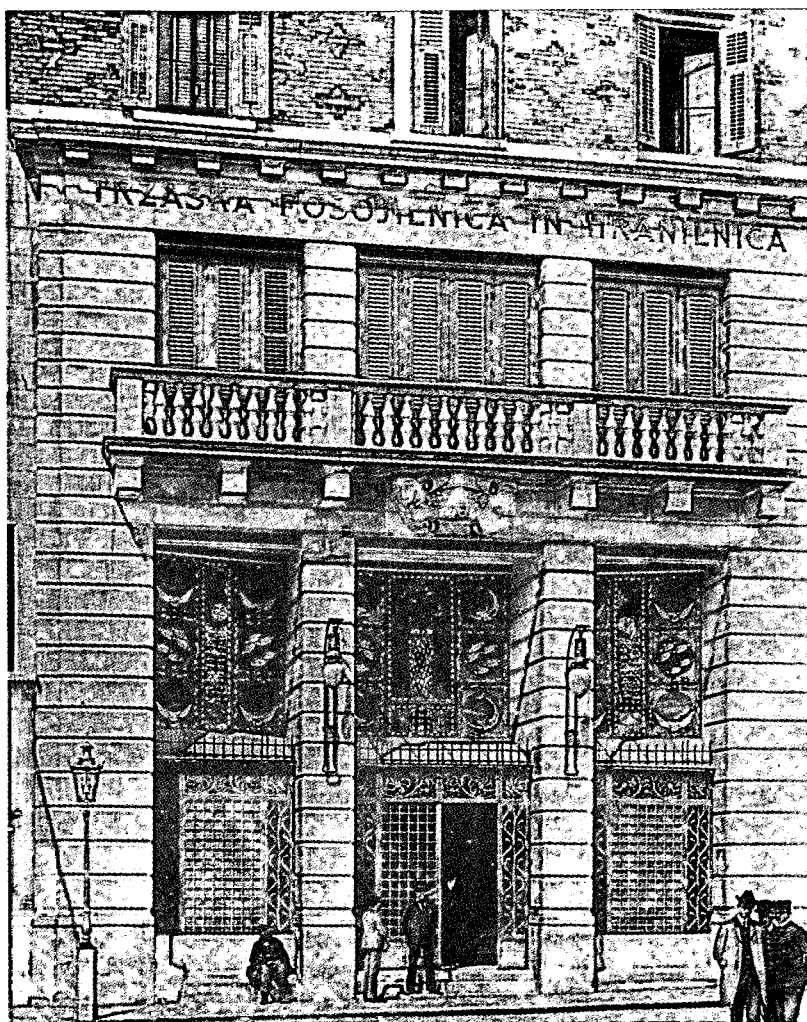
Lastnica doma Tržaška posojilnica in hranilnica je torej izvedla svoj zahtevni projekt. Na drugi strani pa je še vedno delovalo društvo Narodni dom v Trstu. Društvo Narodni dom, ki je dalo potrebni začetni zagon celotnemu projektu Narodnega doma, se je zbralo na rednem

³⁹ *Edinost*, Trst 29.10.1904 (O našem Narodnem domu piše dunajska Information); Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 41; Pahor, Milan: Jadranska banka. Trst 1996, str. 45.

⁴⁰ *Edinost*, Trst 12.10.1904 (Odprtje hotela, restavracije in kavarne Balkan v Narodnem domu).

⁴¹ *Edinost*, Trst 20.5.1905 (Gospodarsko. Tržaška posojilnica in hranilnica).

⁴² Pahor, Milan: Slovensko denarništvo v Trstu. Trst 1989, str. 33.

Nad glavnim vhodom v Narodni dom (s takratnega Vojaškega trga) je bil napis Tržaška posojilnica in hranilnica; ta je kupila stavbišče in naročila gradnjo v povezavi z društvom Narodni dom in z narodnim gibanjem Slovencev v Trstu. Nad vrati je znak hranilnice in letnica 1904.

občnem zboru v nedeljo, 2. julija 1905, v gledališki dvorani doma. List *Edinost* je že 18. junija 1905 objavil oglas (sporočilo, vabilo): »Društvo »Narodni dom« v Trstu bo imelo dne 2. julija t.l. ob 10. uri predpoludne v gledališki dvorani »Narodnega doma« svoj občni zbor s sledečim dnevnim redom: 1. Nagovor predsednika; 2. poročilo tajnika; 3. poročilo blagajnika; 4. volitev novega odbora; 5. slučajnosti.«⁴³

Časnikar *Edinosti* je na nedeljo 9. julija, torej po tednu dni, poročal o občnem zboru: »Udeležba je bila prilična, toliko od strani delničarjev, kolikor od strani udov. Predsednik odstopajočega odbora, dr. Gustav Gregorin, je v daljšem primernem govoru pozdravil zbrane

⁴³ *Edinost*, Trst 18.6.1905 (Društvo Narodni dom v Trstu).

društvenike ter jim raztolmačil dejstvo, da se prvi občni zbor vrši šele po štiriletnem društvenem obstanku. To pa zato, ker je s tem, da je »Trž. posojilnica in hranilnica« na svoje stroške sezidala »Narodni dom«, prvotni društveni namen odpadel. Razmišljevalo se je že, da-li bi ne kazalo društvo razpustiti. Ker pa 18. člen društvenih pravil govori, da se ima v slučaju, če je društvo razpadlo ali se razpustilo, izročiti vse društveno imetje društvu, ki se ustanovi v Trstu z enakimi nameni, opustila se je ta misel ter se je sklenilo z društvom vstrajati v svrhu, da bi se v doglednem času zgradilo v Trstu slovensko gledališče. Za to pa bo treba požrtvovalnega dela, neumornega truda in navora, katerega pa naj se društveniki ne strašijo vspricho vzvišenega namena društva. Iz tajnikovega poročila, ki je bilo soglasno odobreno, je povzeti, da je društvo posebno v prošli zimski sezoni neumorno delovalo in doseglo z mnogoštevilnimi prireditvami prekrasnih koncertov in drugih zabav sijajen vspeh, posebno v narodnem pogledu. Za pregledanje blagajnikovega poročila, oziroma bilanca, volil se je na predlog predsednika odesd treh udov, ki ima tekom jednega meseca poročati potom objave v listu »Edinost«. Bilanca se da, ko bo odobrena, tiskati ter se ista razpošlje vsem društvnikom.

Ko je dr. Gustav Gregorin izjavil, da mu obilni drugi narodni posli ne dopuščajo, da bi še za nadalje prevzel predsedništvo društva in ko se je še dr. Simon Pertot zahvalil odstopajočemu odboru za požrtvovalno dejanje, posebno v minoli sezoni, se je prešlo na volitev odbora. V novi odbor so bili izvoljeni: predsednikom Ante Bogdanović; odborniki dr. Otokar Rybář, dr. Gustav Gregorin, dr. Simon Pertot, dr. Ivan Novak, prof. Matko Mandić, Vladko Trnovec, Jernej Pintar, Josip Rože; nadzorniki dr. Matej Pretner, dr. Edvard Slavik, Gjurjo Vučković, Gracijan Stepančič in Anton Kalister. V prvi društveni seji pa se je odbor konstituiral tako-le: podpredsednik dr. Simon Pertot, tajnik dr. Ivan Novak, blagajnik Vladko Trnovec, gospodar Jernej Pintar. Na to se je na predlog g. dra. Gustava Gregorina izrekla zahvala občnega zbora g. Josipu Mandiću za njegovo neumorno dobrovoljno sodelovanje o prirejanju koncertov v dvorani »Narodnega doma«. Občni zbor se je zaključil se željo prvoimenovanega, da bi se se združenimi silami posrečilo doseči v doglednem času novi postavljeni cilj: slovensko gledališče v Trstu.⁴⁴

Kot dopolnilo k objavljenemu članku o rednem občnem zboru društva Narodni dom pride še dodatek glede blagajniškega poročila. Na občnem zboru dne 2. julija 1904 so trije udje (člani) in sicer Nicefor Stepančič, Josip Sirk, Jernej Pintar dobili nalogo, da poročajo o stanju društvene blagajne. Tega sicer niso storili v teku enega meseca, porabili so nekoliko več časa. Na vsak način so omenjeni trije člani 21. oktobra 1905 od članov nadzornega odbora (Matej Pretner, Edvard Slavik, Gracijan Stepančič, Anton Kalister) dobili pregledano bilanco ter jo v imenu občnega zbora potrdili in nato objavili na straneh lista *Edinost*, kar se je zgodilo 4. novembra 1905. Bilanca se je nanašala na obdobje od ustanovitve pa do konca leta 1904. Saldo oziroma čisto društveno premoženje je znašalo 12.111,82 avstrijskih kron, vplačanih deležev je bilo za dodatnih 11.950 kron. Torej vsekakor pozitivna bilanca.⁴⁵

Iz poročil na občnem zboru leta 1905 je razvidno, da se je društvo ukvarjalo predvsem s prirejanjem koncertov in drugih kulturnih prireditev. Pri tem je bilo tudi uspešno. Prvaki narodnjaškega tabora se iz društva niso umaknili, temveč so samo zamenjali funkcije. Opustili so zamisel, da bi društvo razpustili, potem ko je pobudo za gradnjo Narodnega doma prevzela Tržaška posojilnica in hranilnica. Kovali so namreč že nove načrte. Društvo Narodni dom naj bi postalo nositelj novega velikega projekta: izgradnje novega slovenskega gledališča v Trstu. Pri tem pridemo do presenetljivega zaključka. Komaj dograjena stavba Narodnega doma v Trstu je bila že premajhna, da bi lahko zadostila stalno naraščajočim potrebam. To je

⁴⁴ Edinost, Trst 9.7.1905 (Občni zbor društva Narodni dom v Trstu).

⁴⁵ Edinost, Trst 4.11.1905 (Račun društva Narodni dom v Trstu).

razvidno iz nove ideje o gradnji stavbe za slovensko gledališče, ki so jo izrekli že poleti 1905. Dejansko pa so se v naslednjih letih iz Narodnega doma najprej že leta 1909 izselili Sokoli in se preselili v telovadnico v ulici Corsia Stadion (danes ul. Battisti) ter nato tiskarna Edinost leta 1914 v ulico Sv. Frančiška števil. 20 (danes sedež Tržaške knjigarne ter Narodne in študijske knjižnice). Veliki Narodni dom v Trstu ni mogel prenesti vsega delovanja Slovencev.

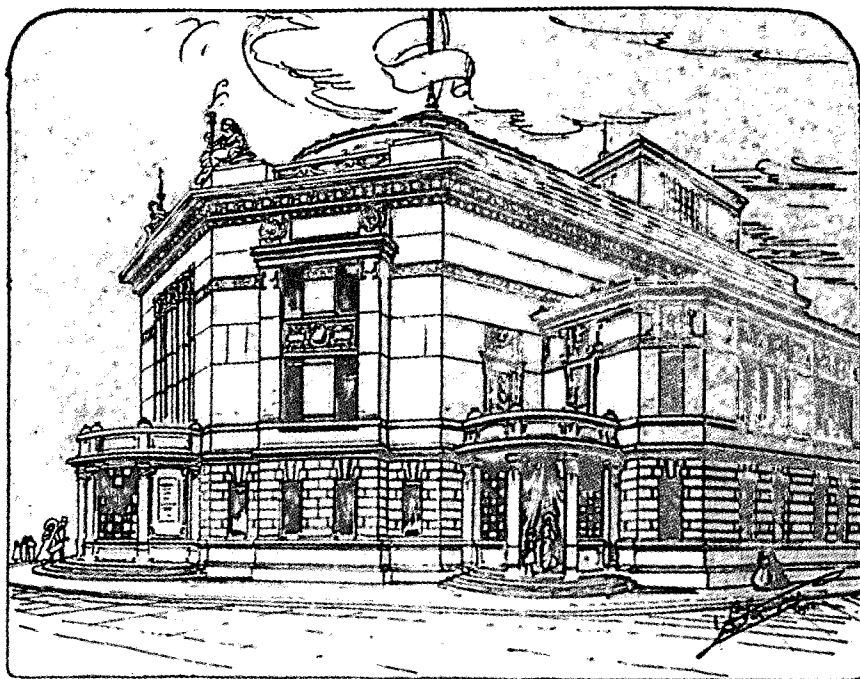
Povmimo pa se k načrtu o gradnji stavbe slovenskega gledališča v Trstu. Iz obstoječega gradiva o delovanju društva Narodni dom ni dodatnih podatkov razen same ideje. Lahko bi torej napačno mislili, da je šlo samo za idejo, za veliki načrt, samo za besede. Pa le ni bilo tako. Nadaljnje podatke o tem dobimo v članku igralca in kulturnega delavca Rada Nakrsta, člana Slovenskega stalnega gledališča v Trstu, ki je vztrajno zbiral dokumentacijo in urejal arhiv ustanove. Nakrst je leta 1973 objavil članek z naslovom »Projekt za zgradbo Slovenskega gledališča leta 1913 v Trstu«. Torej po 70-ih letih se zgodba nadaljuje. Zanimivo je pri vsej zadevi dejstvo, da se očitno ideja ni izrazito prenesla iz roda v rod, kot se to večkrat dogaja. Edina tehtna priča ostaja torej mapa z načrti, ki jo omenja igralec Rado Nakrst v svojem članku.

Med drugim je zapisal: »Nihče pa ne ve, da so se naši rodoljubi, naši narodni prvaki, politiki, kulturniki in gospodarstveniki, ukvarjali in navduševali z mislijo, da bi našemu človeku zgradili pravo gledališko stavbo, ki bi služila samo teatru in to že nekaj let po zgraditvi Narodnega doma. Nova stavba naj bi bila priča naših kulturnih sposobnosti in naš ponos. Vsa ta snovanja pred 60 ali 70 leti so padla v pozabo. Naenkrat, kakor da je padla z neba, pa nas je presenetila mapa z načrti za zgraditev gledališke stavbe v Trstu iz leta 1913. Nihče ni vedel zanjo in nihče se je tudi danes ne spominja in je tako vzbudila nemalo začudenja. Prišla je po 60 letih na dan, ko je čas že vse spomine nanjo zabrisal. V zapuščini pok. odvetnika dr. Agneletta so našli mapo z načrti, ki je bila dolga leta skrita pred fašističnimi preganjalci in katero je njegov sin dr. Branko Agneletto izročil arhivu Stalnega slovenskega gledališča v Trstu. (...) Kot smo rekli, priča je edino mapa z načrti. Opišimo jo! Mapa je odlična knjigovezki izdelek iz sivega platna z napisom »Projekt za zgradbo Slovenskega gledališča v Trstu.« V desnem kotu spodaj je zanimiv pripis: »Vse pravice pridržane.« Napis je tiskarsko delo z lepimi črkami. Prevezana je bila s trakovi, katerih ni več. Najbrž jih je uničil čas. Na mapi so sledovi vlage, ki so očitni tudi na načrtih v notranjosti mape. Risbe so lastnoročno projektantovo delo, strokovno izdelane. (...)«⁴⁶

Tako torej piše kulturni delavec Rado Nakrst, ki pa očitno ni vedel za idejo vodstva društva Narodni dom iz leta 1905. Nadalje omenjeni igralec piše še o desetih risbah, ki so bile v mapi projekta Slovensko gledališče v Trstu. Pomudimo se pri prvi, drugi in zadnji risbi iz mape in skupaj preberimo, kaj je zapisal Nakrst v svojem prispevku!

»Prva risba predstavlja tloris trga Caserma, današnjega trga Oberdan. Na mestu velikega vodnjaka točno pred Narodnim domom je rdečkasto zarisan tloris bodočega gledališča. Danes stoji tam palača neke zavarovalnice. Kako je mogel nastati tako natančen načrt, vse pravilno izmerjeno, v pravilnem sorazmerju? Ali so imeli kašna zagotovila glede zemljišča, posebno če pomislimo, da je bil stavbenik Martelanc občinski svetovalec? Druga risba predstavlja stavbo s fasado in glavnim vhodom. Stavba naj bi bila sezidana v avstrijskem secesijskem slogu, ki spominja na ljubljansko Opero. Okrašena je z bogato štukaturo, z velikimi lepimi okni in vrati, kot je bilo tisti čas v modi. Na vrhu fasade so postavljeni simbolični kipi. Nad foyerjem se streha končuje s položno kupolo. (...) Zadnja – deseta risba predstavlja avditorij v obliki podkve. Je zelo razkošen, stene in strop so obloženi s štukaturo,

⁴⁶ Nakrst, Rado: Projekt za zgradbo Slovenskega gledališča v Trstu leta 1913. V: Jadranski koledar za leto 1974, Trst 1973, str. 78, 81.

Projekt za zgradbo slovenskega gledališča v Trstu iz leta 1913.

prevladuje rdeča barva. Razlikuje se od baročnih gledališč po tem, da so lože samo ob straneh, medtem ko je tu v sredini velik balkon in na vrhu velika galerija. Sedežev je nekaj nad 700. Na vseh načrtih so podpisi arhitekta. Podpisi so delno nečitljivi. (...) Avtor projekta je torej vsaj za nas v tem trenutku neznan. (...)»⁴⁷

Tretji podatek o stavbi slovenskega gledališča v Trstu dobimo leta 1989 v prispevku arhitekta Marka Pozzetta »O Narodnem domu v Trstu«. Iz omenjenega prispevka bi navedel dvoje razmišljanj: prvo o gledališki stavbi in drugo o Narodnem domu.

»Lahko bi torej dejali, da se je slovensko javno življenje za skoraj deset let izživljalo v Narodnem domu, čeprav se je najprej »izselila« tiskarna in nato tudi redakcija »Edinost«, kmalu potem pa tudi Glasbene matica. Vemo tudi, da mestne oblasti niso dovolile predstavitve oper, češ, da je gledališče premajhno. ... Slovenci so torej že leta 1908 predložili projekt za novo gledališče, ki naj bi stalo pred Narodnim domom; zdi se, da je liberal-nacionalistična mestna večina imela predlog za provokacijo ter forsirala zidanje palače, ki še danes skriva ostanke Narodnega doma. (...)«⁴⁸

Tako razpolagamo s podatki iz let 1905, 1908 in 1913, ki se nanašajo na projekt o stavbi slovenskega gledališča v Trstu. Projekt o slovenskem gledališču je nedvomno zaustavila prva svetovna vojna.

Povmimo se za trenutek k Narodnem domu, ki predstavlja srž obravnavane teme! Arhitekt Pozzetto še takole piše: »Načrt, ki ga je Fabiani predstavil leta 1902, je bil v celoti odobren od investitorja in od občinskih uradov; verjetno se je gradnja zavlekla do leta 1904 zaradi

⁴⁷ Nakrst, Rado: ibidem, str. 81–82.

⁴⁸ Pozzetto, Marko: O Narodnem domu v Trstu. V: Jadranski koledar za leto 1990, Trst 1989, str. 127.

Dr. Edvard Slavik (1865–1931),
odvetnik v Trstu, občinski svetovalec in deželni poslanec, tajnik in podpredsednik političnega društva Edinost; 1900 tajnik pripravljalnega odbora, nato član nadzornega odbora in predsednik društva Narodni dom v Trstu.

previsokih stroškov, ki so zahtevali novo finančno planiranje. Vendar je izvedbeni načrt, datiran 1904, skoro do vseh detajlov enak prvotnemu načrtu, pač pa je zunanja oblika stavbe veliko »modernejša« od obeh projektov. Kaj je pomenila gradnja Narodnega doma za dunajsko kulturo – ne glede na goriški Trgovski dom (zgrajen med leti 1903–04) – nam pove visoko število (376) kolegov, ki so 14. septembra 1905. leta poslušali Fabianijeva »pojasnila« v veliki dvorani uglednega društva inženirjev in arhitektov. (...)»⁴⁹

Društvo Narodni dom v Trstu je nedvomno zaslužno, da je sprožilo zamisel in jo umestilo v takratni prostor. Idejo je nato udejanila Tržaška posojilnica in hranilnica. Ko je bil Narodni dom dograjen, so se lotili druge zamisli o slovenskem gledališču v Trstu. Uresničitev je preprečila prva svetovna vojna.

Društvo Narodni dom se je predvsem znalo spretno politično gibati, pri tem so seveda imeli podporo Političnega društva Edinost, iz katerega so izhajali vsi predsedniki: Matko Mandić, Gustav Gregorin, Ante Bogdanović in Edvard Slavik. Zamisel Narodnega doma je slonela na politični volji, na narodnem soglasju, na gospodarski sposobnosti in na finančni zmogljivosti. Obenem so uspešno krmarili med čermi osrednje dunajske vlade in nenaklonjenostjo mestne tržaške občine. V podporo temu lahko navedemo, da je bil brat Maksa Fabianija Edmund tržaški vice-guvernier, brat Louis pa šef policije. To je bilo za projektiranje Narodnega doma popolnoma nepomembno, pomembno pa je bilo pri gradnji.

Društvo Narodni dom je v bistvu delovalo do izbruha prve svetovne vojne.

Epilog

Prispevek se nanaša na dogodke iz začetka XX. stoletja in je torej zgodovinske narave. Vendar je za Slovence v Trstu značilno, da se marsikateri zgodovinski dogodek stalno ali vsaj občasno pojavlja v javnosti. Nedvomno to velja pripomniti prav za Narodni dom. O njem se začne razpravljati leta 1900, dograjen je bil leta 1904, požgan 13. julija 1920 s strani fašističnih škvader (skupin), prodan leta 1924, iz hotela Balkan postane Albergo Regina, slovenska narodna skupnost ga od leta 1945 zahteva nazaj, privatno lastnino odkupi dežela Furlanija-Juljska krajina. Sedaj je v bivšem Narodnem domu Fakulteta za prevajalce in tuje

⁴⁹ Pozzetto, Marko: *ibidem*, str. 125–126.

jezike. V besedilu zaščitnega zakona, ki je v obravnavi v italijanskem parlamentu v Rimu, je zapisano, da naj bivši Narodni dom postane sedež italijanskih in slovenskih kulturnih ustanov. Ker so italijanske kulturne ustanove že v njem, so torej na vrsti slovenske. Konkretno se govori, da bi v neobnovljene prostore bivšega Narodnega doma prišla slovenska Narodna in študijska knjižnica. Tako bi se vsaj delno zaokrožil krog: Narodna in študijska knjižnica bi lahko nadaljevala izročilo bivše Slavjanske ali Slovanske čitalnice, ki je domovala v Narodnem domu v Trstu v letih 1904–1920.

Riassunto

La società »Narodni dom« in Trieste 1900–2000

Milan Pahor

Alla fine del XIX° secolo e agli inizi del Novecento, il movimento nazionale degli Sloveni di Trieste raggiunge il culmine. La pietra miliare di questo processo è rappresentata dall'imponente edificio del »Narodni dom« nel cuore della città al n.2 della piazza chiamata, in passato, Piazza Caserma, o. in sloveno, Vojaški trg. L'operazione si svolge dapprima su linee di politica nazionale, quindi investe la sfera economica.

Nel 1900 si riunisce il comitato promotore per la costituzione della società »Narodni dom«. L'organismo è composto da note personalità del movimento nazionale degli Sloveni di Trieste, che verteva attorno alla società politica »Edinost«. Durante l'estate si prepara lo statuto della società. Lo statuto viene approvato con decreto dell'Imperiale Regia Luogotenenza di Trieste in data 30 ottobre 1900.

La vera pietra miliare è tuttavia rappresentata dall'acquisto del terreno per il »Narodni dom«, compiuto dall'istituto di credito sloveno »Tržaška posojilnica in hranilnica« di Trieste il 29 aprile 1901. Gli avvenimenti si susseguono quindi in modo sempre più rapido. Il 7 luglio 1901 ha luogo nelle sale della »Slovanska čitalnica« in Via S. Francesco n. 2 l'assemblea costitutiva della società »Narodni dom«. Il quotidiano »Edinost« di Trieste dedica notevole attenzione e rilievo: si tratta infatti di un'operazione strettamente correlata tra l'impegno politico in senso nazionale e quello economico e finanziario.

Negli anni 1902–1903 l'iniziativa passa alla »Tržaška posojilnica e hranilnica«. I lavori al cantiere procedono speditamente. L'edificio, progettato dall'architetto Max Fabiani, andava assumendo sempre più forme definitive, grazie all'impegno dell'impresa Martelanc di Trieste. Il 9 dicembre 1903, l'»Edinost« riporta la seguente notizia: »Durante la giornata di ieri questo edificio monumentale è arrivato al tetto (...)«. Nei mesi successivi viene portata a termine la costruzione degli interni. Così il 24 agosto 1904 si trasferisce nei nuovi, propri locali del »Narodni dom« la proprietaria »Tržaška posojilnica in hranilnica«, mentre il 12 ottobre è la volta dell'albergo, del ristorante e del caffè. Il 10 dicembre 1904 ha luogo l'inaugurazione dei locali occupati dalla »Slovanska čitalnica« (sala di lettura con biblioteca), mentre il 15 dicembre viene inaugurata la grande sala centrale.

La società »Narodni dom«, il vero iniziatore di tutta l'operazione, convoca l'assemblea ordinaria per domenica 2 luglio 1905. Si prende in considerazione addirittura l'idea di sciogliere la società. Tuttavia questa opzione viene accantonata e si decide di mantenere in vita la società allo scopo di edificare, in un lasso di tempo ragionevole, un teatro sloveno, di fronte all'edificio del »Narodni dom«.

Negli anni seguenti la società »Narodni dom« opera regolarmente. Il fine primario, tuttavia non viene raggiunto per lo scoppio della prima guerra mondiale. E rimasto tuttavia il progetto del 1913, per la costruzione del teatro sloveno di Trieste.

Igor Grdina

Nekaj opazk o Šušteršičevi politiki pred in med prvo svetovno vojno

Zgodovina ni samo minula realnost, temveč tudi velik domišljjski potencial. Neuresničene zamisli ne sodijo zmerom v rubriko nemogočih idej; v času, ko so bile porojene, so se zdele morebiti prav toliko utemeljene kot tiste, ki so jim »igre menjav« namenile usodo živih spreminjevalk sveta. »Brez programa, brez smeri, brez neogibne razrešitve je raztrgana improvizacija zgodovine, pripravljena iti z vsakim. Vsakdo more vanjo vložiti svoj stih,«¹ pravi Hercen.

Seveda smo v Srednji Evropi bolj kakor njegove navajeni hegeljanske paradigme mišljenja zgodovine kot globoko smotrne izmenjave tez, antitez in sintez: vse poti vodijo k cilju. Svet se razvija, ne samo spreminja. Ta predpostavka določa »slovar«, v katerem se giblje ne samo naš jezik, temveč tudi naše razumevanje. Ljudje, ki so zastavili svoje najboljše moči za izgubljeno stvar, se nam pogosto zdijo čudni, morebiti celo nerazsodni. Toda to je le predsodek, saj se v zgodovini godijo tudi najbolj neverjetne reči. Samo en primer: 12. aprila 1913 je v ljubljanskem Mestnem domu Ivan Cankar govoril o jugoslovanskem problemu ter se zavzel za mazzinijevski pristop k reševanju tega političnega vozla. Kdo bi tedaj imel njegove besede: »N/ajnaravnejša rešitev jugoslovanskega vprašanja /tj. ustanovitev »zvezne republike jugoslovanske«/ se nam vsem zdi /.../ utopija in je morda res. Ovire so tako silne in mnogoštevilne, da se nam zde popolnoma nepremagljive. Utopije pa imajo že od nekdaj to čudno lastnost, da se po navadi uresničijo,«² za kaj drugega kot čisto retoriko? Celó cesarsko-kraljeve oblasti so bile takšnega mnenja in so pisatelja vtaknile pod ključ samo za teden dni, čeprav je med drugim izjavil tudi: »Zgodovina nas /.../ uči, da je bila neumnost avstrijske diplomacije zmerom največji blagoslov za evropske narode. Če bi avstrijskih diplomatov ne bilo, bi se bilo rojstvo Velike Nemčije in Velike Italije najbrž hudó zakasnilo. Tudi zdaj je že z vso gorečnostjo na delu in morda se ji sčasoma res posreči, da utelesi jugoslovansko utopijo.«³ Ironistični umetnik je videl v prihodnost dlje in jasneje kot politični veščaki (edino to je pozabil povedati, da nekatere utopije tudi po uresničitvi ostanejo zgolj utopije); motili so se tisti resnobneži, ki so Francu Jožefu postavljali spomenike, prav pa so imeli oni duhoviteži, ki so jih krasili z nočnimi posodami...⁴

Danes *vemo*, da so se tisti Slovenci, ki so med 1. svetovno vojno stavili na avstrijskega konja, grdo ušteli v svojih računih. Toda: mar lahko rečemo, da *razumemo* njihovo ravnanje? Med pomenskima poljema glagolov *vedeti* in *razumeti* pogosto zija komaj premostljiv prepad. Kakšne so bile pobude »nekronanega vojvode kranjskega« Ivana Šušteršiča, njegove »desne roke« Evgena Lampeta in četice njunih pristašev, ki so vse do bridkega konca vztrajali

¹ I. Prijatelj, Izbrano delo II, Ljubljana 1970, 22. Prim. še: F. Copleston, Filozofija u Rusiji, Beograd 1992, 97–100, 105–115.

² I. Cankar, Izbrano delo I, Ljubljana 1970, 317.

³ I. Cankar, n. d., 318.

⁴ V Ljubljani se je to zgodilo 18. avgusta 1910, torej na monarhov rojstni dan; prim. I. Hribar, Moji spomini II, Ljubljana 1984, 115; 607.

na potaplajoči se črno-žolti barki? Mar ti močje res niso videli znamenj časa, ali pa so si le zamislili neustrezne odgovore na tedaj aktualne izzive?

Zahodni del habsburške monarhije naj bi po predstavah avstrijskih Nemcev – zlasti tistih liberalne provenience – v bistvu funkcioniral kot njihova nacionalna država. Ernst von Plenner je 29. aprila 1881 v dunajskem državnem zboru podal eno najznačilnejših izjav o tem: »Zahteva absolutne enakopravnosti je zmota, ker tako v življenju posameznika kakor narodov ni absolutne enakosti, in nenemške narodnosti v Avstriji morajo sprejeti v interesu avstrijske države neko mero, ne rečem podrejenosti, ampak priznanja izvršenih nacionalnih dejstev.«⁵ To je pravcata dialektika v praksi: drugi narodi naj ne bodo podrejeni, vendar pa naj vzamejo na znanje nemško privilegiranost, ker je to edini način, da bo monarhija kolikor toliko stabilna.

Kakor dokazuje Francjožefovo ravnanje med krizo, ki je izbruhnila po Badenijevih jezikovnih odlokih leta 1897, so Plennerjevimi besedam vsaj na dvoru tenko prisluhnili in si jih dobro vtisnili v spomin: liberalni pol nemškoavstrijske politike je bil preveč močan in preveč zagledan v cesarstvo Hohenzollernov, da bi si katera koli dunajska vlada lahko privoščila njegovo popolno nezadovoljstvo. Res je cislajtanski ministrski predsednik grof Stürgkh – kakor v svojem dnevniku pričuje Evgen Lampe – poudarjal, da dve nemški državi druga poleg druge nista mogoči (zato naj bo wilhelmski Reich nemški, Avstrija pa poliglotska),⁶ toda v praksi je marsikaj kazalo na to, da sta. Ko je izbruhnila 1. svetovna vojna, je državni aparat vneto dokazoval, da je imel pisatelj Lojz Kraigher povsem prav, ko je v romanu Kontrolor Škrobar sarkastično zapisal: »Saj razumete: Nемец je lojalen, Slovenec je upornik v Avstriji.«⁷ 11. oktobra 1914 je Lampe denimo v svoj dnevnik zabeležil vest, da so bile proti slovenskim katoliškim poslancem na Štajerskem (Korošču, Roškarju, Pišku, Benkoviču in Verstovšku) podane ovadbe, češ da so veleizdajalci – ker so delali za trializem (natančneje: za razširjeni trializem, kakršnega je v letih pred veliko vojno najbolj vneto zagovarjal Ivan Šušteršič) in kdaj pa kdaj vzkliknili *Proč od Gradca!* Roškar je bil celo aretiran. Šele intervencija z najvišjega mesta – ministrski predsednik Stürgkh je po Šušteršičevem pripovedovanju šel k cesarju in mu dokazoval, kako zgrešene so takšne poteze s političnega gledišča (saj ustvarjajo nezadovoljstvo pri državi navdse lojalnem slovenskem narodu) – je ustavila najhujše persekucije vojaških oblasti, ki so se najbolj eksponirale pri uveljavljanju odkrito nemškega političnega kurza v monarhiji.

Za razumevanje ravnanja Ivana Šušteršiča in njegovih najtesnejših sodelavcev, ki so po letu 1912 vedrili in oblačili na kranjskem nebu, je ključnega pomena dejstvo, da so se dobro zavedali, kako zelo je začetek svetovne vojne premešal karte v avstrijski politiki. Od te premise dalje je vse povsem logično. Ogrožena je bila kranjska deželna avtonomija; pod vprašaj so bili postavljeni velikopotezni načrti za gospodarsko okrepitev Slovencev, ki naj bi bila – zlati po mnenju Evgena Lampeta – temelj politične moči naroda v prihodnosti.⁸ Treba je bilo braniti pridobljene pozicije in ohraniti perspektivo za bodoči razcvet. Skrajni krogi v habsburški armadi z generalom Alfredom Kraussom na čelu so se med veliko vojno namreč lotili celo boja proti slovenskim simbolom: leta 1916 so energično podprli zahtevo kranjskih Nemcev, da se belo-modro-rdeča kranjska zastava, ki je identična s slovenskim narodnim praporom, spremeni.⁹ Šušteršič kljub svoji popolni vdanosti dinastiji in monarhiji ni mogel

⁵ I. Prijatelj, Slovenska kulturno-politična zgodovina 1848–1895, 5. zvezek, Ljubljana 1966, 36.

⁶ Dnevnik Evgena Lampeta, 8. avgust 1916; hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani.

⁷ L. Kraigher, Kontrolor Škrobar, Maribor 1973, 117.

⁸ M. Škerbec, Pregled novodobnega slovenskega katoliškega gibanja, 2. del, Cleveland 1957, 79.

⁹ Dnevnik Evgena Lampeta, 2. in 28. junij, 8. julij, 8. in 29. avgust 1916. Tržaški cesarski namestnik Fries Skene je leta 1916 generala Kraussa označil za najhujšega nemškega nacionalca, kar jih je kdaj koli videl

računati s kakšno večjo podporo civilnih oblasti; v začetku decembra 1914 je lahko na lastna ušesa slišal, kakšno je stališče ministrskega predsednika Stürgkha o takih rečeh: na izjavo kranjskega deželnega glavarja o tem, da se še nikoli ni toliko obljubljalo na račun drugega kakor v tistih dneh, je šef vlade odgovoril s parabolo: »Nekoč je bil vojni minister, ki je dejal: Udarci, ki jih kdo drugi dobi, mene nič ne bole.«¹⁰

Vsakodnevni stiki z vojaštvom so Šušteršiča in njegove privržence prepričali, da bi vsaka večja politična sprememba v Avstriji med vojno samo okrepila nemške pozicije, oslabil pa položaj vseh drugih narodov. Navsezadnje so bili avstrijski Nemci najbrž edina narodnostna skupina, ki je hotela v času svetovnega spopada državo, v kateri je imela odločujočo besedo, zmanjšati, ne pa je povečati: predsednik »Deutscher Nationalverbanda« Gustav Gross je npr. že konec avgusta 1914 predlagal, da bi Galicijo in Dalmacijo izključili iz dunajskega državnega zbora in na ta način pospešili uveljavitev nemščine kot državnega jezika¹¹ (poleg tega bi vzpostavili nemško-avstrijski gospodarski parlament, ki bi najbrž deloval v smislu Bismarckovega severnonemškega »carinskega parlamenta« v letih 1866–1871).

Zato ni presenetljivo, da se Lampe ni mogel ogreti za drzne kombinacije Janeza Evangelista Kreka. Ta katoliški prvak je namreč po izbruhu vojne brez vednosti načelnika (Vse)Slovenske ljudske stranke navezal stike z avstrijskimi politizirajočimi generali in polkovniki, ki so se zavzemali za avtoritarno in neustavno reševanje težkih notranjepolitičnih problemov dvojne monarhije.¹² Krek je 10. avgusta 1915 dejal Lampetu: »Samo vojaštvo more izvesti združenje Slovencev in Hrvatov. Je že vse pripravljeno; Stürgkh v nekaj tednih pade, njegov naslednik bo vojak iz okolice Franca Ferdinanda. Jaz že imam zveze s temi vojaškimi krogi in imam zagotovila.«¹³ Čeprav Krek Šušteršičevemu adeptu Lampetu ni hotel odkriti vseh kart (vendar se je Kreku zdelo, da bi ga še lahko pridobil za svojo platformo, saj »bojne črte« znotraj (Vse)Slovenske ljudske stranke še niso bile čisto jasno potegnjene), je vendarle dal vedeti, da potekajo njegove zveze z vojaško camarillo preko Zagreba, saj je svojega sogovornika vabil na pot v hrvaško prestolnico.

Za kaj je pravzaprav šlo, se je razkrilo že pred koncem vojne; 15. maja 1918 je v saboru ban Antun pl. Mihalovich izjavil, da je Čista stranka prava (frankovci; dr. Ivo Frank in dr. Aleksander Horvat) na temelju lažnega prikazovanja lokalnih prilik in nepravil zahtevala zadušitev vsega parlamentarnega in konstitucionalnega življenja na Hrvaškem ter uvedbo vojaškega komisariata.¹⁴ Ban je potem obelodanil dokumente o mračnem komplotu, ki so bili

(dnevnik Evgena Lampeta, 21. julij 1916).

¹⁰ Dnevnik Evgena Lampeta, 2.–5. december 1914.

¹¹ J.W. Boyer, *Culture and Political Crisis in Vienna. Christian Socialism in Power, 1897–1918*, Chicago-London 1995, 381. Dalmacija naj bi prešla pod ogrsko državno polovico, Galicija pa bi bila del Poljske pod vlado habsburške dinastije.

¹² V tem smislu sta bila eksponirana predvsem general Alfred Krauss in polkovnik Oskar Hranilović; prim. J.W. Boyer, n. d., 390. Poleg njiju je kot pristaša »trde linije« treba omeniti še Johanna Eichhoffa, visokega civilnega uslužbenca z notranjega ministrstva, ki je bil prideljen štabu armadnega vrhovnega poveljstva.

¹³ Dnevnik Evgena Lampeta, 10. avgust 1915. Prim. še I. Šušteršič, *Moj odgovor*, (brez navedbe kraja) 1922, 156. Strmoglavljeni »nekronani vojvoda kranjski« poudarja, da so se t. i. klerikalci brez vednosti (vodstva Slovenske ljudske) stranke pogajali z avstrijskimi vojaškimi krogi o ustanovitvi »male Jugoslavije« in so pri tem govorili: »Brez žrtve ne gre!« Da ima Šušteršič v mislih prav Krekove kombinacije, dokazuje Lampetov dnevnik (tam je pod datumom 10. avgust 1915 zapisano, da je Krek na Lampetovo vprašanje, kaj bo s štajerskimi in koroškimi Slovenci, če pride do preureditve monarhije pod patronatom vojaštva, odgovoril: »Žrtve bodo pač morale biti.«). Prim. še tale odlomek iz Mojega odgovora (str. 163, 164): »Dr. Krek je bil načelen centralist. /.../ Šel je celo tako daleč, da je v strankinih krogih odkrito propagiral misel, naj bi se cela deželna uprava, avtonomna in državna, izročila v roke avstrijskega generala; meni /tj. Šušteršiču/ je pa prisodil za ta slučaj mesto 'civilnega komisarja' pri tem, brez dvoma nemškemu generalu.«

¹⁴ B. Krizman, *Hrvatska u prvom svjetskom ratu. Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989, 179.

najdeni med preiskavo pri dr. Vladimirju Sachsu – do nje je prišlo zaradi čevkljivosti neke kuharice! –, in izkazalo se je, da je omenjena stranka sredi leta 1915 poslala vojaškemu vodstvu več spomenic. Najdelikatnejša je bila datirana s 24. junijem 1915; v njej se je za Hrvaško zagovarjala natanko taka rešitev, kot jo je Krek tedaj želel za Kranjsko, tj. militarizacija deželne (samo)uprave.¹⁵ Ker je Walter Lukan s svojimi raziskavami dokazal razmeroma intenzivne povezave Janeza Evangelista Kreka s frankovci sredi leta 1915,¹⁶ ne more biti resnega dvoma, da so bile njegove prejle citirane besede Lampetu v povezavi z intrigami dr. Vladimirja Sachsa, dr. Iva Franka in dr. Aleksandra Horvata. Na to kaže še en indic: Frank in Horvat sta v svojem spisu z dne 24. junija 1915 kot prvega pobudnika zamisli o uvedbi vojaškega komisariata na Hrvaškem navedla Conrada von Hötzendorfa (bojeviti avstrijski vojskovodja jo je lansiral že 16. julija 1914, torej v zadnjih dneh miru!),¹⁷ Krek pa je rešitev pričakoval od militaristične klike, ki je bila blizu ustreljenemu Francu Ferdinandu, se pravi od tistega kroga, ki mu je pripadal inspirator neustavnega kurza politike Čiste stranke prava!

Pri vsem tem je ključnega pomena podatek, da so se nekateri vplivni dunajski faktorji v zadnjih letih podonavskega imperija zelo zanimali za razmere na slovanskem jugu monarhije in so temu prostoru namenjali veliko pozornost. Nikakor niso stavili le na politiko »trde roke«, ki je prišla do izraza v zagrebškem »veleizdajalskem« procesu.¹⁸ Stiki med temi krogi in frankovci so bili vzpostavljeni že pred avstro-ogrsko aneksijo Bosne in Hercegovine, neposredno pred I. svetovno vojno pa jih je intenziviral dr. Vladimir Sachs, ki je 9. maja 1913 na dolgo in široko konferiral z enim vodilnih »sivih eminenc« prestolniške politike Josephom M. Baernreitherjem.¹⁹ Zato omenjeni zagrebški odvetnik v času I. svetovne vojne ni po naključju dobil opolnomočja svojih somišljenikov za to, da pri dunajskih civilnih in vojaških oblasteh posreduje za uresničitev njihovega neustavnega »scenarija«. Vsekakor je zanimivo, da se je celo ideja o povezavi Kranjske in hrvaških dežel že pojavljala pri posameznih vplivnih možeh, npr. pri »belvedercu« Karlu knezu Schwarzenbergu (1859–1913).²⁰ V prestolnici ob lepi modri Donavi si take politične blasfemije zaradi razglašanja Trsta za nemško južno pristanišče ni mogel dovoliti ravno vsakdo. Niti na ravni najbolj spekulativne teorije. Človek s takšnimi mislimi je moral videti zelo daleč v prihodnost in se ni smel obremenjevati z aksiomi kričave demagogije »la belle époque«.

Jasno je, da je Krek h frankovskemu komplotu pristopil samo zaradi svojega nacionalnega mišljenja, se pravi zaradi čvrstega jugoslovanstva. Zanj je bilo najpomembnejše

¹⁵ J. Horvat, *Politička povijest Hrvatske. Drugi dio*, Zagreb 1989, 50, 51.

¹⁶ W. Lukan, *Zur Biographie von Janez Evangelist Krek (1865–1917)*, tipkopisna disertacija na dunajski univerzi, 1984, 1. zvezek, 199, 200 (opombi 201 in 202).

¹⁷ J. Horvat, n. d., 50.

¹⁸ Prim. J.M. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg*, Berlin 1928. Prav tako J. Horvat, Supilo. *Život jednoga hrvatskog političara*, Zagreb 1938, 299 in dalje.

¹⁹ J.M. Baernreither je vsaj od časa do časa opravljaj določene politične posle za prestolonaslednika Franca Ferdinanda; drugače si ni mogoče razložiti njegovega posredovanja med Supilom in odločujočimi faktorji dvojne monarhije ob koncu Friedjungovega procesa, ko je šlo za to, da se reši čast lažnivega barona Chlumetzkega (med »belvederci« je ta veljal za nekakega južnoslovankega »Fachmanna«). Drugače pa je Baernreither v nasprotju s krogom Franca Ferdinanda, ki je v južnoslovanem vprašanju stavil na frankovce in Hrvate, iskal stikov tudi s Srbi.

²⁰ Za ta podatek se zahvaljujem odličnemu poznavalcu slovenske in avstrijske politične zgodovine začetka 20. stoletja mag. Andreju Rahtenu. Prim. Tudi J.M. Baernreither, n. d., 235: »...Bekanntlich ein Gedanke, der Franz Ferdinand zugeschrieben und der auch von unseren Christlich-sozialen vertreten wird. Zu diesem südslawischen Teil der Monarchie würden auch die Slowenen gehören, die ebenfalls auf diesem Standpunkt stehen.«

to, da pride do povezave Slovencev s Hrvati.²¹ Kakšna bo cena za izpolnitev njegovega jugoslovanskega sna v kakršni koli (še tako skromni) obliki, ga v bistvu ni zanimalo: pripravljen je bil žrtvovati tako kranjsko avtonomijo – ker mu je bil kranjski deželni glavar Šušteršič že hudo na poti, mu ni dosti pomenila! – kot štajerske in koroške Slovence, kakor je namignil Lampetu. Človek se vpraša: Kaj bi (Vse)Slovenski ljudski stranki po realizaciji Krekovih kombinacij sploh še ostalo v rokah?!

Šušteršičevci niso bili pripravljeni pristati na komando »feldvebljev« in na to, da se Kranjska spremeni v »vojaško granico«;²² zato so praktično vse do oživitve parlamentarnega življenja v Cislajtaciji leta 1917 brezpogojno branili status quo. Zaradi tega jih po avtoritarnih spremembah hlepeči vojaški vrh habsburške armade – kljub njihovemu izpričanemu patriotizmu in hiperlojalizmu – ni posebej ljubil. V knjižici o političnih ciljih slovenske inteligence so si leta 1916 skorajda prislužili črno piko.²³ Iz Lampetovega dnevnika je razvidno, da se armada pravzaprav ni motila: kranjski deželni glavar ni bil posebej trdno prepričan o njeni sposobnosti na bojnem polju, saj je v začetku novembra 1914 liberalnemu ljubljanskemu županu Tavčarju (torej človeku, ki mu nikakor ni mogel zaupati) rekel: »Če imamo vojsko z Italijo, je Lah lahko v štirih dneh v Ljubljani.«²⁴

Leta 1916 so se v strukturah političnega življenja, kakršne so se v habsburški monarhiji oblikovale ob izbruhu 1. svetovne vojne, pokazale resne razpoke; po umoru cislajtanskega ministrskega predsednika Stürgkha, ki ga – vsaj po noticah v Lampetovem dnevniku – moremo imeti za nekakega Šušteršičevega pokrovitelja v prestolnici,²⁵ in po smrti starosvetnega cesarja Franca Jožefa so bile spremembe že tako rekoč neizogibne. Pričakovali in želeli so jih ljudje vseh mogočih nazorov, čeprav so si jih predstavljali sila različno. Na Slovenskem se je uveljavila misel o vsenarodni koncentraciji: Lampe tako 22. maja 1916 poroča v svojem dnevniku, da mu je Šušteršič pripovedoval o Tavčarjevem obisku; liberalni prvak je svojemu katoliškemu vrstniku in tekmecu tedaj sporočil, kako je Narodno napredna stranka sklenila, da je treba doseči dogovor o skupni politiki, uradna iniciativa za to pa naj pride iz (Vse)Slovenske ljudske stranke kot najmočnejše politične grupacije na domačih tleh. Šušteršič se je o vsej stvari želel najprej posvetovati s škofom Jegličem in »bazo«, tj. z zaupniki svoje stranke »na deželi«.

V začetku junija se je pri Lampetu o tej zadevi pozanimal tudi kranjski deželni predsednik Henrik grof Attems, ki je rekel: »Saj ste vsi Slovenci, ali ne morete priti skupaj? Ali se bo /katoliško-liberalni politični/ boj po vojski zopet iz nova začel?«²⁶ Avstrijska centralna oblast je najbrž hotela imeti čim manj pogajalskih partnerjev s skrajnimi zahtevami, zato je različne

²¹ V pogovoru z Lampetom 10. avgusta 1915 je Krek poudaril, da je pri njegovih stikih z vojaško camarillo »glavna stvar« združitev Slovencev in Hrvatov.

²² Dnevnik Evgena Lampeta, 10. avgust 1915.

²³ R. Stergar, »Politični cilji slovenske inteligence«. Nekaj drobcev o vohunih in vojaki, Zgodovina za vse V, št. 1, 21–29, zlasti 25. Prim. še I. Šušteršič, n. d., 190 in dalje, kjer se govori o prizadevanjih »nekronanega vojvode kranjskega« za ohranitev deželnega gospodarstva pred armadnimi rekvizicijami. Šušteršič naj bi v vojaških krogih veljal celo za človeka, ki je »militärfeindlich«!

²⁴ Dnevnik Evgena Lampeta, 2. november 1914.

²⁵ Nenavadno harmonijo med Stürgkhom in Šušteršičem je opazil tudi J.M. Baernreither; prim. J.M. Baernreither, n. d., 266. Za zveze med Šušteršičem in ministrskim predsednikom Stürgkhom je značilen podatek, da je dunajska vlada spor o kranjskih deželnih barvah sredi 1. svetovne vojne končala z naredbo, ki je podprla stališče avtonomnih deželnih organov (s slovensko večino) in se je uprla težnjam nemškonacionalnih krogov. Prim. dnevnik Evgena Lampeta, 29. avgust 1916. O svojih zvezah s Stürgkhom je Šušteršič zapisal v brošuri Moj odgovor (str. 190): »Nikdar ne bi bil uspel rešiti deželo /pred vpletanjem vojaštva v avtonomne zadeve, predvsem v gospodarski sferi/, da ne bi užival vsaj nekaj osebnega zaupanja pri merodajnih krogih in da ne bi razpolagal z dobrimi osebnimi zvezami, zlasti s takratnim ministrskim predsednikom Stürgkhom.«

²⁶ Dnevnik Evgena Lampeta, 2. junij 1916.

stranke vzpodbujala h kompromisni skupni politiki. Morda se je celo zavedala tveganosti uporabe načela »divide et impera« v »vojskinem času« (v miru se je seveda brez skrupulov ravnala po njem). V tem gre tudi iskati razlog, da je v sporu okoli kranjske zastave pritrčila Šušteršiču in avtonomnim, pretežno slovenskim deželnim oblastem, ne pa lokalnim nemškimi krogom (močni so bili zlasti v Filharmonični družbi, ki je izzivala spore s Šušteršičem in njegovo garnituro) in njihovim podpornikom v armadi.²⁷ Lampe je Attems odvrnil, da bi bil za skupno slovensko platformo, vendar bi se pri njenem oblikovanju morali eliminirati radikalni elementi, ki žive zgolj od strankarstva.

Zaradi strastnega spopada med pristaši Janeza Evangelista Kreka in privrženci Ivana Šušteršiča (Vse)Slovenska ljudska stranka razmeroma dolgo ni odgovorila na liberalno »sondažo terena«. Šele sredi septembra je Šušteršič predložil svoje pogoje za sporazum s Tavčarjem (ki ga je v Narodno napredni stranki zagovarjal tudi Karel Triller, medtem ko sta bila proti njemu Fran Novak in Adolf Ribnikar²⁸); temelja dogovora morata biti:

1. absolutna zvestoba dinastiji in skupen odpor vsem, ki takšni lojalnosti nasprotujejo,
2. spoštovanje nauk in ustanov katoliške cerkve ter njena popolna svoboda.²⁹

Kranjski deželni glavar se je spet enkrat izkazal: liberalcem je dal ponudbo, ki je praktično niso mogli odkloniti, saj javno tema dvema pogojema tedaj ni bilo mogoče ugovarjati. Toda Krekovi somišljeniki so Narodno napredno stranko vseeno nagovarjali, naj Šušteršiču nika ne odgovori pritrnilno. Tavčar je katoliškemu deželnemu odborniku dr. Vladimirju Peganu – sicer pristašu »nekronanega vojvode kranjskega« – celo povedal, da je bil zaradi tega pri njem bojeviti krekovec Evgen Jarc, ki želi, da bi se Šušteršič zaradi neuspelega poskusa nacionalne politične koncentracije blamiral;³⁰ tako bi bil omajan njegov ugled med sonarodnjaki in oslavljen njegov položaj v (Vse)Slovenski ljudski stranki.

Čeprav je oktobra 1916 prišlo do popolnega preloma med Šušteršičem in Krekom, saj je slednji zavrnil možnost sporazuma z deželnim glavarjem (zaradi česar je škof Jeglič dokončno opustil pomiritvene poskuse),³¹ je bila slovenska politika vsaj navzven še enotna, kar je pokazala Majniška deklaracija. Toda enotnosti ji ni dajal več slovenski, marveč jugoslovanski okvir. Deklaracija je od Šušteršičevih dveh pogojev za nacionalno koncentracijo sprejemala samo enega – brezpogojno lojalnost do vladajoče dinastije. Zaradi sodelovanja s pravoslavni Srbi in zaradi perspektive združevanja z muslimani v Bosni in Hercegovini poudarjanje katoliškega versko-cerkvenega ekskluzivizma ni več prihajalo v poštev. Ker je bil po Stürgkhovem umoru Šušteršič politično zelo osamljen – kakor sta 30. oktobra 1916 ugotavljala tudi Krek in Jeglič³² –, ni čudno, da kranjski deželni glavar ni mogel vztrajati pri svoji prvotni (docela slovenski) platformi. Tem lažjega srca pa je sprejel deklaracijo Jugoslovanskega kluba, ker jo je doživljal kot nadaljevanje svoje predvojne politične usmeritve, tj. trializma.

Nobenega dvoma ni, da je bil Šušteršič pred vojno – vsaj v okvirih svoje bombastične retorike – iskren privrženec trialistične ideje. 16. decembra 1918 je z Dunaja o tem pisal Antonu Korošču: »Jaz sem ves čas, pred vojsko in med vojsko, delal po svojih močeh in po svojih metodah za uresničenje naših narodnih idealov, doma in v inozemstvu. Moj cilj je bil:

²⁷ Dnevnik Evgena Lampeta, 29. avgust 1916.

²⁸ Dnevnik Evgena Lampeta, 2. september 1916.

²⁹ Dnevnik Evgena Lampeta, 18. september 1916. Prim. tudi Šušteršičev članek o tem v Slovincu z dne 18. septembra 1916.

³⁰ Dnevnik Evgena Lampeta, 11. oktobra 1916.

³¹ Dnevnik Evgena Lampeta, 30. oktober 1916. Prim. še Dnevnik Antona Bonaventure Jegliča, 29. oktober 1916. Hrani Nadškofijski arhiv v Ljubljani.

³² Dnevnik Antona Bonaventure Jegliča, 29. oktober 1916.

Zedinjena Jugoslavija, inkluzivno Srbija in Črna gora, toda – pod hrvatsko-slovenskim t. j. katoliškim vodstvom in s habsburško dinastijo.«³³ Še več: »nekronani vojvoda kranjski« je sodil celo med najvztrajnejše promotorje trializma, vendar je bil hkrati tudi naravnost brutalen realista: vedel je, da sprememb ni pričakovati, dokler sedi na prestolu kot Zemlja stari Franc Jožef (za čigar vladanja je bil uveden dualizem). Zato je vse svoje upe stavil v prestolonaslednika Franca Ferdinanda. Glede tega ni bil osamljen: tudi hrvaška Čista stranka prava je mislila tako. Baernreither je npr. v svoj dnevnik 9. maja 1913 zapisal o obisku njenega emisarja: »Sachs spricht immer von der Zukunft, dem 'dies certus an, incertus quando', das heißt von dem Tode des Kaisers als dem sicher kommenden Wendepunkt für die Südslawische Welt.«³⁴

Seveda pa je bil Šušteršič trialist v razširjenem in ne tradicionalnem pomenu te oznake: tretja državna enota habsburške monarhije naj bo Jugoslavija, ki obsega tudi slovenski prostor (običajni trializem se je namreč ustavljal na Kolpi in Sotli).³⁵ V tem smislu je posebej značilna njegova spomenica Francu Ferdinandu, ki je bila naslovniku odposlana iz Toblacha 25. julija 1909. V njej je Šušteršič, ki je v kranjski deželni zbornici malo prej – 15. januarja 1909 – zaklical: »Kompas Avstrije /.../ kaže, gospoda moja, proti slovanskemu jugu.«³⁶ prestolonasledniku pojasnjeval: »Naš državnopravni program je trializem. Zavzemamo se zanj ne le iz narodnih, temveč tudi iz dinastičnih vzrokov; kajti pretežna masa slovenskega ljudstva je cesarju zvesta in stremljeva za veliko, mogočno monarhijo pod žezlom habsburške dinastije. Združitev jugoslovanskih dežel in pokrajin v tretje državno telo v okviru monarhije je dinastična potreba, ker se tem potom ustvari uspešni protiutež zoper tri najnevarnejše sovražnike dinastije: proti madžarskemu šovinizmu, proti laški in srbski iredenti. Jugoslovanska država v okviru monarhije, obsežajoča Hrvatsko in Slavonijo, Bosno in Hercegovino, srbske pokrajine Ogrske, potem slovenske in hrvatske dežele in pokrajine Cislitvanske, osobito Dalmacijo, Primorsko, Kranjsko, slovenske dele Štajerske in Koroške, – bi postavila od dne do dne naraščajoče jugoslovanske narodne struje v službo dinastične svetovne politike. Habsburška jugoslovanska država bi bila sigurna podlaga prihodnje balkanske in jadranske politike monarhije. /.../ Velika habsburška jugoslovanska država bi male /države južnih Slovanov na Balkanu/ vlekla k sebi, medtem, ko je sedanje razmerje obratno, ker pogosto male sesednje jugoslovanske države učinkujejo narodno-privlačno na jugoslovansko prebivalstvo monarhije. Naravni, mirni razvoj bi privedel do obvladanja položaja na Balkanu in jugoslovanski Jadran bi bil sigurna domena dinastije. Prihodnost naše monarhije leži na Jadranu in Balkanu. Baš tam pa leži tudi narodna prihodnost Jugoslovancev. Dinastični interes se tedaj krije z narodnim interesom Jugoslovancev z absolutno popolnostjo.«³⁷

Šušteršičeva spomenica, katere sprejem je Franc Ferdinand pismeno potrdil – pristavil je celo, da jo je bral z velikim zanimanjem³⁸ –, je bila pravzaprav prvi dokument, ki je »belvederce« obveščal o obstoju resne trialistične koncepcije pri Slovencih (kajti zaneseno govorjenje v kranjski deželni zbornici neposredno po aneksiji Bosne in Hercegovine bi lahko bilo tudi zgolj mahanje s sabljo po zraku).³⁹ Priznati je treba, da je bil Šušteršič pri njeni

³³ I. Šušteršič, n. d., 48.

³⁴ J.M. Baernreither, 235.

³⁵ Prim. o tem J. Pleterski, Trializem pri Slovencih in jugoslovansko zedinjenje, v: J. Pleterski, Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju, Maribor 1981, 215–227.

³⁶ I. Šušteršič, n. d., 59.

³⁷ I. Šušteršič, n. d., 63, 64.

³⁸ I. Šušteršič, n. d., 65.

³⁹ F. Šuklje poudarja: »N/e more se trditi, da bi bil ta znameniti poslanec /tj. Šušteršič/ posebno plodovit

promociji izjemno spreten, kajti le razširjeni trializem bi lahko pomembneje učinkoval tudi zoper »laško iredento«: njegov tradicionalni soimenjak je namreč prihajal navzkriž le z najbolj nezmernimi italijanskimi imperialnimi aspiracijami po Dalmaciji in Reki, ne pa tudi z bolj realističnimi skominami v razširitev savojske kraljevine zagledanih politikov na Apeninskem polotoku (Trst, Goriško-Gradiščanska, Istra). Med prestolonaslednikovimi ljudmi na to uho vsi niso bili gluhi, saj Italija za belvederskimi zidovi ni uživala posebnega ugleda in simpatij. Bojeviti šef generalštaba Conrad von Hötzendorf se je celo močno ogreval za preventivno vojno zoper njo. Toda najidealnejši trenutek za takšno militaristično avanturo – čas, ko si je Italija lizala rane po strahovitem messinskem potresu leta 1908 – je bil nepovratno zamujen. Vsekakor je bil Giolitti neskončno pametnejši od svojih avstrijskih vrstnikov.

Glede na to, da so nekateri najvplivnejši dunajski politični krogi tik pred izbruhom 1. svetovne vojne že poznali koncept razširjenega trializma in ga do neke mere celo upoštevali v svojih »kalkulacijah« (Schwarzenberg; Baernreither govori v svojem dnevniku o tem, da je dr. Sachs »Trialist im gewöhnliche Sinne des Wortes« in da se ograjuje od tega, da bi tretji državnoopravni enoti monarhije pripadali tudi Slovenci⁴⁰), je mogoče ugotoviti, da je bil Šušteršič kot njegov najglasnejši promotor pri odločujočih cislajtanskih faktorjih razmeroma uspešen. Nič čudnega, saj je znal naravnost virtuožno brenkati tako po protimadžarskih kot po proti(veliko)srbskih in protiiitalijanskih strunah – takšno glasbo pa so zlasti »belvederci« radi poslušali! »Nekronani vojvoda kranjski« je, kakor poroča Šuklje, s svojim državnoopravnim projektom pred širšo javnostjo prvič nastopil »v avstrijski delegaciji v seji z dne 12. novembra 1910, ko je v posvetovalno dvorano vrgel krilate besede: 'Nič ne pomaga, /.../ mi moramo priti do trializma, ako hočemo sploh imeti nado napraviti uspešno politiko na Balkanu.'⁴¹ Zanimivo je to, da za uresničitev svojih trialističnih zamisli Šušteršič ni niti poskušal mobilizirati množic iz svoje stranke – kakor npr. tedaj, ko se je bojeval za splošno in enako volilno pravico. Po duši pač ni bil demokrat. Oziroma: predobro je vedel, kako lahko je maso navdušiti danes za eno in jutri za drugo parolo. Sam je imel s tovrstno demagogijo obilo izkušenj. Demokracija je bila v habsburški monarhiji komaj kaj več kot sinonim za popolno zmedo v državnem zboru (ki po padcu Beckove vlade skorajda ni bil zmožen sprejeti nobenega pametnega ukrepa).⁴² Poleg tega je bila igrača v rokah mogočnežev in vplivnežev: v Cislajtaniji je bil demokratični institut splošne in enake volilne pravice (za moške) uveden na ukaz od zgoraj (sam cesar je npr. agitiral zanj med poljskimi škofi, ki so bili člani gosposke zbornice⁴³), da bi ukrotili tradicionalne nacional(istič)ne stranke; na Ogrskem je bil podoben ukrep stalna grožnja independentistično usmerjenim elitnim krogom; najbolj demokratična hrvaška stranka, HPSS bratov Radić, pa je bila finančno dotirana iz črnih fondov dunajske vlade (pri tej »temno sivi« politično-ekonomski transakciji je posredoval sam »nekronani vojvoda kranjski«⁴⁴). Zato je Šušteršič stavil na zakulisno politiko in se je poskušal zriniti med zaupne može prestolniških oblastnikov. Vsaj pri ministrskem predsedniku Stürgkhu je uspel, medtem ko je Franc Ferdinand od Slovencev

po svojih izvirnih idejah, nasprotno, morda je /razširjeni/ trializem celo edina važnejša politična misel, ki se je rodila v njegovih možganih.« Prim. F. Šuklje, *Sodobniki, mali in veliki*, Ljubljana 1933, 253.

⁴⁰ J.M. Baernreither, n. d., 235.

⁴¹ F. Šuklje, n. d., 252, 253. Šušteršičevo grmenje in ropotanje v kranjskem deželnem zboru leta 1909 je pač bilo namenjeno domači politični sceni. Še v večji meri to velja za Krekove zgodbe o Srbih kot »naših /tj. jugoslovanskih/ Napolitancih«.

⁴² Šuklje celo meni, da dunajski parlament ni bil sposoben resnega dela od spopadov okoli Badenijevih odlokov dalje; prim. F. Šuklje, *Iz mojih spominov III*, Ljubljana 1929, 10, 11.

⁴³ Dnevnik Antona Bonaventure Jegliča, 20. december 1906.

⁴⁴ J. Horvat, *Hrvatski panoptikum*, Zagreb 1965, 70.

– vsaj sprva – najraje videl vsestransko povprečnega podpredsednika dunajskega parlamenta Josipa Pogačnika.⁴⁵ Za »nekronanega vojvodo kranjskega« se je po pričevanju Frana Šukljeta ogrel šele pozneje.⁴⁶

Šušteršič si je očitno predstavljal, da pomeni Majniška deklaracija Jugoslovanskega kluba poskus nadaljevanja njegove trialistične politike z drugačnimi – tj. parlamentarnimi – sredstvi in nič drugega.⁴⁷ Kako to, da je človek, ki se je dotlej vse od izbruha vojne zavzemal za status quo, pristal na reformno usmeritev?

Predvsem se je Šušteršič dobro zavedal, da so se časi začeli spreminjati: notranjepolitična preosnova habsburške monarhije od začetka vnovičnega delovanja dunajskega parlamenta dalje ne bi več bila nujno tako zelo neugodna za Slovence in sploh Slovane kot v letih 1914–1916. Nasprotno! T. i. lex Franta, ki je določala, da je treba poslej parlamentarne govore stenografsko zapisovati v vseh jezikih poslancev,⁴⁸ je bila simbolno opozorilo, da se doba, ko so avstrijski Nemci bolj enakopravni od drugih Cislajtancev, počasi bliža h koncu. Avstrija, kakršno je definiral Ernst von Plenner, se je selila v zgodovino. Toda: za »nekronanega vojvodo kranjskega« je trializem ostajal maksimalističen, zelo težko uresničljiv cilj. Zadovoljil bi se tudi s čim manjšim. Vsaj začasno. Kot območje realne politike je videl slovenski prostor – še posebej po sarajevskem atentatu, ki je za zmerom eliminiral Franca Ferdinanda kot potencialnega uresničevalca trialističnega načrta. »Organ« Šušteršičeve stranke – Slovenec – tako 6. julija 1914 ni po naključju poročal o žalovanju slovenskega katoliškega političnega tabora za ubitim prestolonaslednikom v vsestransko pomenljivem članku Pod staro slovensko zastavo.⁴⁹ Ta naslov je bil nič manj kot programsko vodilo politike »nekronanega vojvode kranjskega« vse do obnove parlamentarnega življenja v habsburški monarhiji. Pa tudi še pozneje, saj je uvodnik prve številke Šušteršičevega dnevnika Novice z dne 3. julija 1918 nosil naslov Naprej, slovenska zastava! Navezava na »linijo« iz leta 1914 je očitna.

»Nekronani vojvoda kranjski« je ob začetku izhajanja tega časnika zapisal: »Tedaj /tj. leta 1917/ se je resno mislilo /v odločujočih krogih na Dunaju/ na Združeno Slovenijo. V tem hipu je bila Majniška deklaracija, izrečena v državnem zboru, dobra politična poteza, ki je pozornost obrnila na razmere na jugu in je opozorila avstrijsko javnost na važnost naših pokrajin v notranje in zunanjepolitičnem oziru. Na tem temelju bi se bilo moralo modro zidati naprej, in slednjič bi se bila našla rešitev, ki ne bi sicer izpolnila vseh zahtev Majniške deklaracije, pač pa bi bila dala Slovencem vsaj izpolnitev njihovih najnujnejših narodnih zahtev.«⁵⁰ Jugoslovanski program je potemtakem bil za Šušteršiča v prvi vrsti sredstvo za uresničevanje političnih ciljev na slovenskih tleh. Bil je nekakšen opozorilni strel čez premec, da bi avstrijska ladja ne zaplula mimo slovenskega pristanišča.

Da iz Združene Slovenije leta 1917 ni bilo nič, so poskrbeli slovenski parlamentarci, ki so se zagledali v jugovzhodno smer, v zarje Vidove, in jih ni več zadovoljevalo ničesar drugega kot Jugoslavija s cislajtanskimi in translajtanskimi deželami ter pokrajinami. Šušteršič zato v Novicah otožno in obtožujoče nadaljuje: »Politika večine državnih poslancev slovenskih /.../

⁴⁵ F. Šuklje, Sodobniki, mali in veliki, 251, 252.

⁴⁶ F. Šuklje, n. d., 252.

⁴⁷ Šušteršič je v brošuri Moj odgovor Majniško deklaracijo – za naše razlage nadvse pomenljivo – prikazal kot v bistvu identično s svojimi državnopravnimi načrti v obdobju 1909–1914. Prim. I. Šušteršič, n. d., 58–71.

⁴⁸ Prim. I. Dolenc, Moja rast, Celje 1991, 43, 44.

⁴⁹ Šušteršič je priznal, da mu je na zborovanju v ljubljanski unionski dvorani (o tem shodu je namreč 6. julija 1914 poročal Slovenec v članku z naslovom Pod staro slovensko zastavo) »fjezični konjiček /.../ nekoliko ušel« z vajeti v smer ostudne srbofobije. Prim. I. Šušteršič, n. d., 107.

⁵⁰ Novice 1, 1. št., 3. julij 1918, 1.

je vse to podrla. Storili so vse mogoče politične nerodnosti, po katerih so tekom enega leta dosegli, da se je podrl ves temelj, na katerem se bi mogla graditi pametna slovenska politika. Namesto da bi bili gradili v okviru Majniške deklaracije stavbo naše domovine /tj. Združene Slovenije/, so pa zašli v meglene daljave./«⁵¹

Šušteršičeve besede na svoj način potrjuje Fran Erjavec, ki je v svoji Zgodovini katoliškega gibanja na Slovenskem zapisal: »Medtem /si/ je /ministrski predsednik/ Seidler prizadeval sestaviti parlamentarno vlado. Ker so se mu vsi poskusi izjalovili, je dne 21. avgusta /1917/ rekonstruiral svojo uradniško vlado v stalno ter sprejel ob tej priliki v kabinet tudi dr. Iv/ana/ Žolgerja, ki je postal s tem prvi in tudi edini Slovenec-minister v Avstriji. Kakor je Jugoslovanski klub že poprej odbil ponudbo, da se ustanovi nekako Ilirsko kraljestvo, tako mu tudi Žolgerjevo imenovanje ni dalo povoda za kako spremembo stališča napram vladi, temveč je krepko vztrajal pri programu, ki ga je izražala /Majniška/ deklaracija, zlasti ker sta sklenila medtem (20. VII.) tudi srbska vlada in londonski jugoslovanski odbor tako zvano 'krfsko deklaracijo', ki je predvidevala ustanovitev enotne in demokratične 'Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev' iz vsega jugoslovanskega ozemlja monarhije ter dotedanje Srbije in Črne gore.«⁵²

Erjavec se je pri pisanju svojega dela opiral tudi na pričevanja dveh slovenskih državnozbornih poslancev, Jožeta Gostinčarja in Antona Korošca; v predgovoru Zgodovine katoliškega gibanja na Slovenskem namreč avtor pravi: »Kjer /.../ ne navajam nobenega izrečnega vira, tam so posneta moja izvajanja navadno po 'Slovincu' dotične dobe, le za novejšo dobo se imam za mnogo podatkov zahvaliti osebnim informacijam /različnih mož; med njimi sta od slovenskih parlamentarcev na Dunaju navedena le pravkar omenjena/ /./«⁵³ Jasno je, da je vest o ponujeni Iliriji (morebiti bi se ta formalnopravno naslanjala na Ilirsko kraljestvo iz Metternichovih časov) Erjavcu lahko posredoval le eden od obeh njegovih informatorjev iz nekdanjega cislajtanskega državnega zbora.

Pričevanji iz različnih taborov – Šušteršičevega in Krek-Koroščevega – se torej vsebinsko skladata: cislajtanska vlada je med obelodanjenjem Majniške deklaracije in 21. avgustom 1917 slovenskim politikom ponujala nekakšno rešitev – seveda v okvirih ozemlja, ki ga je sama nadzorovala. Šušteršič je hipotetično Ilirsko kraljestvo imenoval kar Združena Slovenija. Oblastniki v prestolnici ob lepi modri Donavi so bili pač v veliki stiski: italijanski pritisk na soški fronti ni in ni hotel popustiti, kaotične razmere v Rusiji pa tudi še niso prinesle večjega olajšanja težko preizkušenim avstro-ogrskim četam na vzhodnem bojišču. Zato je bilo treba neposredno za prvimi bojnimi črtami ležeče dežele in pokrajine nekako politično zadovoljiti ali jih vsaj odobrovoljiti s perspektivnimi načrti. Posebej zato, ker je monarhija od nastopa vlade cesarja Karla pa do razpleta Sixtove afere imela kljub tesnemu naslanjanju na Nemčijo še določeno voljo do vodenja samostojne politike.

Zadnjič pred agonijo monarhije so se odločujoči faktorji cislajtanske politike resneje ukvarjali z načrti združevanja južnoslovanskih dežel v začetku leta 1918; Šušteršič je o tem v Mojem odgovoru zapisal: »Moje obrazložbe /Majniške deklaracije cesarju pri avdienci januarja 1918/ so izzvale brez dvoma precejšen utis, kajti že takoj drugi dan se je ministrski predsednik Seidler začel pečati z mislijo, da združi vse avstrijske (cislitvanske) jugoslovanske pokrajine v eno samo upravno enoto. To je sam izjavil dr. Lampetu. Dalje ni prišel, ker je, kar sem sklepal iz raznih okolnosti, informiral Nemce, ki so se seveda odločno uprli.«⁵⁴

⁵¹ Novice 1, 1. št., 3. julij 1918, 1.

⁵² F. Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, 226.

⁵³ F. Erjavec, n. d., nepaginirana str. 4.

⁵⁴ I. Šušteršič, n. d., 92.

Toda – kot že rečeno – za večino v Jugoslovanskem klubu je bila ponudba cislajtanske vlade leta 1917 (o njej žal ne vemo nič natančnejšega, saj doslej še ni bil najden kak tozadevni arhivski dokument) premalo; hoteli so zrušiti dualizem in spremeniti ustavni red ne samo v Cislajtaniiji, temveč tudi v deželah svetoštetfanske krone, kar pa je bilo potem, ko se je dal Karel Habsburški okronati za ogrskega kralja, v okvirih podonavskega imperija nemogoče doseči. Za takšno brezkompromisno usmeritvijo je stala ideologija jugoslovanske narodne enotnosti, ki sta jo zlasti Janez Evangelist Krek in Anton Korošec jemala zelo resno. Krek je npr. v svoji patetični »politični oporoki« septembra 1917 zapisal: »Pamti, Slovenče, Hrvate i Srbije, da si sin jednoga slavenskoga naroda na jugu Europe, i da ti osječanja toga jedinstva neće uzeti nitko, ako si ga sam uzeti ne daš. /.../ Zato pak: Ujedinjenje, i ujedinjenom narodu jedinstvenu, samostalnu i slobodnu državu.«⁵⁵ Korošec pa je 2. oktobra 1918 v dunajskem državnem zboru nadvse samozavestno izjavljal: »Ministrskemu predsedniku, baronu Hussareku, bi želel dati dober nasvet: Roke stran od južnoslovanskega okvira in od južnoslovanske podobe! /.../ Naj ne živi v zablodi; ni več umetnosti pod soncem, ki bi mogla Hrvate in Srbe odtrgati od Slovencev/.../, kakor tudi ni umetnosti, ki bi ločila Slovence od Hrvatov in Srbov /.../ Mi Slovenci, Hrvati in Srbi, kar pač smo, hočemo biti skupaj, skupaj živeti in skupaj umreti! /.../ Noben okvir ni tako debelo pozlačen, nobena slika ni tako očarljiva, da bi mogla ločiti brate tega troimenega naroda.«⁵⁶

Namen in smisel Krekovega in Koroščevega jugoslovanstva je bilo jugoslovanstvo samo. To pa je nekaj drugega od Šušteršičevega političnega ideala: »V/edno /sem si/ le prizadeval, da ostane vse skupaj, kar je slovenskega./.../«⁵⁷ Jugoslovanstvo (ter v tem okviru tudi trialistična koncepcija) »nekronanega vojvode kranjskega« je bilo vsekakor podrejeno tej maksimi: bilo je docela funkcionalnega – in ne fundamentalnega – značaja. Nikakor ni pretirano reči, da si je Šušteršič med veliko vojno v prvi vrsti prizadeval najti rešitev za slovensko vprašanje, medtem ko sta Krek in Korošec sklenila za vsako ceno presekat jugoslovanski gordijski voz. Korošec je zato z nemalo patosa, pa tudi z neskrivano zafrkljivostjo in sarkazmom oktobra 1918 zavnil vladino ponudbo za narodno avtonomijo: »Mi smo vljudni, zato bomo tudi vljudno odgovorili. Mi južni Slovani se najvdaneje zahvalimo za avtonomijo. Baron Hussarek, prepozni ste! /.../ Pred vojno bi vam bili mogoče za to hvaležni, zdaj, v petem letu vojne, ko ste prelili že toliko nedolžne jugoslovanske krvi in nam zasekali take rane, saj pregon sledi za pregonom, zdaj vam pravimo: Nikoli in še enkrat nikoli! /.../ Po vseh srenjah južnih Slovanov gre samo en klic, globok in mogočen in nespremenljiv: Popolna svoboda ali smrt! /.../ Prepričan sem, baron Hussarek, da danes, 2. oktobra 1918, na zemeljski obli ne najdete več narodno zavednega južnega Slovana, ki bi vam bil pripravljen slediti po poti narodne avtonomije.«⁵⁸

To je na neki način veljalo tudi za Šušteršiča, ki je medtem vztrajno pletel svoje mreže. V pismu Korošču je 16. decembra 1918 povedal: »Vsi smo imeli pred očmi suvereno jugoslovansko državo, prosto vsakega tujega gospostva. Moj načrt se je dal realizirati edino le potom separatnega miru Avstrije z antanto. Vaša politika /ki je vodila k uresničitvi velikosrbskega jugoslovanskega sna/ je zamogla uspeti le s popolno zmago antante, odnosno s popolnim razsulom habsburške monarhije. Propagiral sem tedaj separatni mir in lansiral iz Švice, s pomočjo nevtralnih prijateljev, tozadevne projekte. Po teh projektih naj bi se Avstro-Ogrska (t. j. cela monarhija) pod pritiskom antante federalizirala, spremenila v

⁵⁵ Citirano po J. Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, 295.

⁵⁶ F.J. Bister, Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju. Življenje in delo (1872–1918), Ljubljana 1992, 252, 253.

⁵⁷ I. Šušteršič, n. d., 43.

⁵⁸ F.J. Bister, n. d., 252.

federacijo svobodnih narodov po švicarskem vzorcu. Argumentiral sem, da je to za antanto boljše kot razsul Avstrije, ker slednji privede sčasoma vendar-le do ojačenja Nemčije. Federaliziranje monarhije pa spravi avstrijske Nemce in pa Madžare pod slovansko, antanti prijazno vodstvo.«⁵⁹ Trializem je bil v tem trenutku že pokopan, saj je predstavljal preozek reformski okvir za monarhijo; na dnevnem redu je bila (kon)federalizacija celotnega podonavskega imperija.

Šušteršič na tem mestu govori o svojih akcijah v zvezi z zasedanji Mednarodne katoliške unije. Na njenem prvem srečanju se je lahko »nekronani vojvoda kranjski« prepričal o osovraženosti Nemčije tudi med nevtralci.⁶⁰ Da je potem pri posrednih stikih z antantnimi emisarji – preko svojih švicarskih znancev – igral na karto germanofobije, ni čudno. Najbrž je bilo za Šušteršiča še posebej pomembno drugo zasedanje Mednarodne katoliške unije konec januarja 1918, ki so se ga poleg njega udeležili številni ugledni politiki (od nemških katoliških progresistov npr. Matthias Erzberger in Karl Muth, od Avstrijcev Ignaz Seipel, Franz Sommeregger, Heinrich Lammasch in Heinrich Mataja),⁶¹ vendar o tem zaenkrat ni na voljo kakšnih jasnejših poročil. Vemo le, da je bil Šušteršič nekako v tem času (tj. januarja 1918) – vsekakor še pred odhodom v Švico – pri cesarju Karlu. Monarhu je rekel, da je zadnja ura za uresničitev Majniške deklaracije, se pravi za združevanje dežel in pokrajin na slovanskem jugu.⁶² Ker na najvišjem mestu očitno ni naletel na nasprotovanje (saj naj bi takoj naslednjega dne šef vlade Seidler še zadnjič začel razmišljati o združevanju cislajtanskih južnoslovanskih ozemelj v eno upravno enoto, kar bi vladarjevega slovenskega gosta vsaj začasno zadovoljilo), je »nekronani vojvoda kranjski« na nevtralnem ozemlju razvil dejavnost v smeri, ki jo je naznačil v prejle citiranem odlomku iz svojega povojnega pisma Korošču. Naslednje Šušteršičevo potovanje v Švico marca 1918 je bilo po vsem videzu že izrecno posvečeno navezovanju posrednih stikov s francoskimi katoliškimi krogi (za monarhijo bi bila brez dvoma izredno zanimiva in obetavna njihova morebitna pacifistična prizadevanja). Vse to se je dogajalo z vednostjo avstro-ogrske diplomacije.⁶³ Svojih načrtov »nekronani vojvoda kranjski« ni opustil vse do prve polovice oktobra 1918, ko se je še enkrat podal v deželo Viljema Tella. Po vrnitvi za črno-žolte mejnike je odpotoval na Dunaj, kjer ga je še poslednjič sprejel cesar Karel.

To svoje srečanje z vladarjem opisuje »nekronani vojvoda kranjski« takole: »Druga in zadnja avdijenca, 14 dni pred razsulom habsburške carevine, se je vršila v cesarski vili v Reichenau-u in je trajala celo uro. To pot sem cesarju rekel: 'Veličanstvo, sedaj ni več zadnja ura, sedaj je zadnja sekunda!' Svetoval sem, naj cesar prav takoj in še preden pride Wilsonov odgovor na mirovni predlog, sam ustanovi narodne države in imenuje narodne vlade, ker se bodo sicer ustanovile brez njega in proti njemu. Pristavil sem, da naj v narodne vlade pokliče može, ki imajo brez dvoma zaupanje ljudstva, ne glede na to, se je li ta ali oni morebiti kdaj kompromitiral glede lojalnosti. Ko pride Wilsonov odgovor, naj bi že ekzistirale narodne vlade. – Cesar je vse to dobro sprejel, toda povdarjal je, da se integritete Ogrske ne more dotakniti, glede na svojo kronanjsko prisego. Čuti se vezanega po svoji vesti. Na to sem mu nasvetoval sledeči postopek. Naj se zaenkrat omeji na avstrijski ('cislitvanski') teritorij in ga podeli po svoji najboljši uvidevnosti v narodne države, določivši začasne meje, z izrecnim pristavkom, da se bodo končnoveljavne meje določile po sklepu miru. Pristavil sem, da bodo narodne vlade poslale svoje delegacije na mirovni kongres, kjer bo seveda vsaka zahtevala

⁵⁹ I. Šušteršič, n. d., 49.

⁶⁰ Dnevnik Evgena Lampeta, 13. november 1917.

⁶¹ J.W. Boyer, n. d., 412.

⁶² I. Šušteršič, 92.

⁶³ J. Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, Ljubljana 1998, 420.

tiste meje, ki jih bodo smatrale kot prave, tedaj n.pr. Jugoslavija: Hrvaško in Slavonijo, Bosno in Hercegovino ter jugoslovanske dele Madžarske, Čehi pa nemško Češko in Slovaško itd. Stvar mirovne konference bo, da odloči o teh zadevah in, če okrne ogrske meje, vprašam cesarja, ali boste znova začeli vojsko? Cesar je zamahnil z roko, rekoč: Vojska je nemogoča! Tedaj, rekel sem, podvrgli se boste višji sili t.j. odločbi mirovne konference in Vaša kronanjska prisega ostane neokrnjena. Cesar je opazil, da bi se narodi sami morali najprej pogajati za meje, preden se ustanovijo narodne države. Nato sem odgovoril: Ti se ne bodo nikdar zedinili in tačas nas bodo dogodki preplavili! Povdarjal sem, da se mora vse izvršiti te dni, inace je vse zamujeno.«⁶⁴

Potem ko je Šušteršič skoval skorajda neoslavistični načrt za politično »ukrotitev« avstrijskih Nemcev in Madžarov, je predlagal še revolucijo od zgoraj: cesar naj opusti kriterij lojalnosti do prestola in naj stavi na moče, katerih moč izhaja iz zaupanja njihovih narodov, se pravi iz demokratične koncepcije državne vlade! To je bil zanj paradoksalen položaj: postal je hud radikalec. (Izjemne okoliščine, ki so močnejše od posameznika, temu ali onemu človeku včasih namenijo vlogo, ki je nikoli ni nameraval odigrati na odru menjajočih se svetov.) Krekov somišljenik, dvorni svetnik Fran pl. Šuklje, ki se je prav tako kot Šušteršič nekoliko zapletel v načrte za upravno reformo monarhije – o tem je po Kelsnovem nagovarjanju predaval v dunajski Juridische Gesellschaft⁶⁵ –, je bil nasproti njemu zelo pohleven (celo njegov načrt upravne strukture »zaželene dežele« Jugoslavije iz zadnjih dni habsburškega imperija, je nosil pečat avstro-ogrske ozemeljske razdelitve!). In vendar je bil Šuklje nazadnje na zmagoviti strani zgodovine, ob boku rušiteljem starosvetne monarhije, Šušteršič pa na »temni strani meseca«, se pravi med tistimi, ki so s propadom Avstro-Ogrske izgubili največ. Ostal je brez oblasti, brez časti in brez domovine. Postal je – z eno besedo – loser. Pozabil je pač, da je bil sam le upravitelj političnega aparata, ki je pred veliko vojno pod njegovo taktirko deloval kot ura, in ne njegov ustvarjalec oziroma gospodar v pravem pomenu besede. Saj vendar ni storil nič drugega, kot da je že obstoječo cerkveno »infrastrukturo« (vse druge »socialne mreže« so bile mnogo redkejše in zato v dobi prodirajoče demokracije manj učinkovite!) politiziral in ji poleg verskega poslanstva naložil še kup drugih nalog iz javnega življenja. Ko je izgubil podporo ljubljanskega škofa Jegliča, je bil obsojen na propad. Šušteršič je bil samo strojevodja, medtem ko je bila njegova lokomotiva last drugih.⁶⁶ Nazadnje so mu »možje v črnem« njeno krmilo iztrgali iz rok.

Vemo, da je cesar Karel ukrepal drugače, kot mu je svetoval »ne kronani vojvoda kranjski«; 16. oktobra je objavil manifest, s katerim je po Šušteršičevem mnenju dejansko abdiciral. Slovenski katoliški prvak je potem nemudoma odhitel iz prestolnice v Ljubljano, da se prilagodi novemu kurzu, vendar njegova podreditev kranjskega deželnega odbora zagrebškemu Narodnemu vijeću SHS na nikogar ni napravila posebno velikega vtisa. In samo privid je bil, da iz pogorišča habsburške monarhije vstaja zveza podonavskih držav. Šušteršič je moral v izgnanstvo, njegova slovenska domovina pa je bila razdeljena med dve sili, ki se jih je najbolj bal – med italijanski iredentizem in velikosrbsko jugoslovanstvo. (Nemcev, ki jih je na Kranjskem s svojimi domiselnimi mahinacijami stisnil v kot, se pač ni bal; po odsotnosti »prastrahu« pred mogočnim in ekspanzionistično razpoloženim severnim sosedom je bil Šušteršič vsekakor atipičen Slovenec.) Politika »ne kronanega vojvode kranjskega« je doživela popoln polom. Le malo manjši debakel pa so doživeli tisti veljaki

⁶⁴ I. Šušteršič, n. d., 92–94.

⁶⁵ F. Šuklje, Sodobniki, mali in veliki, 331–333.

⁶⁶ Prispodoba je vzeta iz slikovite primerjave P.A. Tverskega med Bismarckom in Stolipinom: prvi je bil tako lokomotiva kot strojevodja, drugi pa samo lokomotiva!

(Vse)Slovenske ljudske stranke, ki so ga strmoglavili. Nad Jugoslavijo, kakršno so (so)ustvarili, so bili kmalu zelo razočarani.

Zusammenfassung

Einige Anmerkungen zu Šušteršičs Politik vor und während des Ersten Weltkrieges

Igor Grdina

Ivan Šušteršič (1863–1925) war seit Ende des 19. Jahrhunderts Führer des slowenischen katholischen politischen Lagers, von 1912–1918 Landeshauptmann von Krain. Nach Ausbruch des Ersten Weltkriegs befürwortete er den Status quo in der Habsburgermonarchie. Er vertrat die Auffassung, jede Veränderung der Verfassungslage würde den Slowenen nur schaden, könnte sie doch nur unter dem Druck der deutschnationalen Kreise in der Armee vollzogen werden. Mit diesen mußte Šušteršič 1916 als Führer der nationalen Autonomie in Krain sogar um die krainischen Landessymbole (Fahne) streiten, die mit den slowenischen nationalen Emblemen identisch waren. Im Gegensatz zu ihm setzte sich der zweite Führer des slowenischen katholischen politischen Lagers Janez Evangelist Krek (1865–1917) für die Anlehnung der nationalen Politik an die Armee ein und verwickelte sich 1915 in Kombinationen zur Einführung eines militärischen Kommissariats in Kroatien und Krain. Diese nichtkonstitutionellen Pläne, die mit den Ideen der kroatischen *Rechtspartei* (Aleksander Horvat, Ivo Frank, Vladimir Sachs) in Verbindung standen, kamen 1918 ans Tageslicht, als sie im kroatischen *Sabor* (Landtag) durch den Banus Antun von Mihalovich bloßgestellt wurden. Šušteršič und seine Anhänger, vor allem Evgen Lampe, stellten sich dieser Politik Kreks entschieden entgegen, waren sie sich doch bewußt, daß eine Militarisierung zur Vernichtung der Wirtschaft in den slowenischen Gebieten führen würde, die unmittelbar an der italienischen Frontlinie am Isonzo lagen.

Im Zuge der veränderten politischen Verhältnisse nach dem Mord an Šušteršičs politischem Schutzherr, dem österreichischen Ministerpräsidenten Graf Stürgkh, und nach dem Tode Kaiser Franz Josefs (1916), begann der krainische Landeshauptmann, dessen Stellung geschwächt war, seine politische Ausrichtung aus der Vorkriegszeit aufzunehmen, und zwar die des erweiterten Trialismus, d.h. eines Trialismus, der auch die slowenischen Lande und Gebiete umfassen sollte (der traditionelle Trialismus war auf den bosnisch-herzegowinischen und kroatisch-dalmatinischen Raum beschränkt). In den Jahren 1909–1914 promovierte er dieses Konzept mit ziemlichem Erfolg in den maßgebenden Kreisen der Doppelmonarchie. Im »Belevedere-Kreis« wurde es (von Kronprinz Franz Ferdinand und von Fürst Schwarzenberg) zur Kenntnis genommen und zeitweise auch ernsthaft erwogen. In diesem Rahmen ist 1917 auch Šušteršičs Beitritt zur *Mai-Deklaration* des *Jugoslawischen Klubs* im Reichsrat zu verstehen. Doch zwischen Šušteršič, der die slowenischen Gebiete stets als Raum der Realpolitik betrachtete, und den anderen Mitgliedern des *Jugoslawischen Klubs*, die entschlossen waren, den Dualismus der Habsburgermonarchie um jeden Preis zu Fall zu bringen, kam es alsbald zu großen Gegensätzen: Šušteršič beschuldigte die anderen slowenischen Reichsratsabgeordneten, sie hätten das Angebot der österreichischen Regierung über die Gründung des Vereinigten Slowenien bzw. des Illyrischen Königreichs (im Rahmen Zisleithaniens) zwischen Mai und August 1917 wegen ihrer Bemühungen um die Gründung eines jugoslawischen Staates leichtsinnig abgelehnt. Zuletzt trug sich der österreichische Ministerpräsident Seidler im Winter 1918, nach Šušteršičs erster Audienz beim Kaiser Karl, ernsthaft mit dem Gedanken einer Vereinigung der Südslawen Zisleithaniens.

Šušteršič erkannte in dieser Zeit bereits, daß der trialistische Reformrahmen für Österreich-Ungarn zu eng war. Darum zog er eine (Kon)Föderation des gesamten Raums der Habsburgermonarchie in Erwägung. Mit Kenntnis der österreichisch-ungarischen Diplomatie versuchte er die Ideen von dieser Reform, die bei gleichzeitiger Unterzeichnung eines Separatfriedens der Habsburgermonarchie mit der Entente möglich wäre, in der Schweiz zu propagieren. Doch seine Bemühungen scheiterten. Mitte Oktober 1918 riet Šušteršič dem Kaiser Karl eine echte »Revolution von oben« an: der Herrscher sollte Zisleithanien in Nationalstaaten aufgliedern und deren Führung

den Politikern anvertrauen, die das Vertrauen ihrer Nationen genießen, ungeachtet ihrer Loyalität gegenüber dem Thron. Es wäre die Aufgabe der Friedenskonferenz, die endgültigen Grenzen zwischen den einzelnen Staaten zu ziehen, die wenigstens durch die Person des Herrschers verbunden wären. Auf diese Weise würde Karl von Habsburg auch den Bruch seines Krönungseids in Ungarn vermeiden, würde doch jede auf der Friedenskonferenz zum Nachteil Ungarns beschlossene Grenzkorrektur als »höhere Gewalt« gelten. Zu einem so radikalen Zug konnte sich der Herrscher nicht entschließen, die Nationalstaaten und -regierungen wurden schließlich – so wie Šušteršič es vorhergesagt hatte – gegen den Herrscher gegründet. In den letzten Tagen der Monarchie, als deren Zerfall bereits nicht mehr aufzuhalten war, versuchte Šušteršič noch eine politische Kehrtwendung, indem er die krainische Landesautonomie dem Zagreber *Nationalrat der Slowenen, Kroaten und Serben* unterstellte, doch das Manöver mißlang ihm und er mußte ins Ausland gehen.

RAZPRAVE FILOZOFSKE FAKULTETE

- 1985: Janek Musek: Narava in determinanta zavestnega odločanja
Štefan Kociančič – Dragi Stefanija: Glosarij zbornika bratov Miladinovih
Nataša Golob: Dvanajstero mesecev: Povezave in ikonografija likovnih in literarnih ciklov od pozne antike do renesanse
- 1986: Jelka Pirkovič: Zgodovina urbanih oblik Kostanjevice na Krki
Tone Pretnar – Božena Ostromecka: Slovensko-poljski slovar – poskusni snopič
Slovensci v evropski reformaciji
Slovenski jezik v znanosti, 1
- 1987: Janez Höfler: O prvih cerkvah in pražupnijah
Stane Bernik: Črnomelj, urbanistični, arhitekturni in spomeniškovarstveni oris
Lokev skozi čas
Ivan Stopar: Karolinška arhitektura na Slovenskem
Iva Mikl-Curk: Rimska lončena posoda
- 1988: Etnološka stičišča, 1
Gregor Kocijan: Slovenska kratka pripovedna proza 1892–1918, Bibliografija
Irene Mislej: Janez Benigar
- 1989: Slovenski jezik v znanosti, 2
Milena Horvat: Ajdovska jama
Boris Paternu: Modeli slovenske literarne kritike (od začetkov do 20. stoletja)
- 1990: Janek Musek: Simboli, kultura, ljudje
Andrej Ule: Filozofija Ludwiga Wittgesteina (Od traktata do filozofskih raziskav)
Krešimir Nemeč: Med literarno teorijo in zgodovino (razprave in eseji)
Jože Pogačnik: Starejše slovensko slovstvo
Paola Korošec: Alpski Slovani = Die Alpenlawen
Ivan Stopar: Vojak, potepuh in vedutist Friedrich Bernhard Werner Silesius
- 1991: Ivan Stopar: Jos. Leopold Wieser pl. Breg, Ljubljanski vedutist, kaligraf in miniaturist
Janez Sagadin: Razprave iz pedagoške metodologije
Etnološka stičišča 3 = Ethnological Contacts 3 = Zbieznosci etnologiczne 3
Dragi Stefanija: Osnovni frekvenčni slovar Nove Makedonije = Osnoven čestoten rečnik ...
Jože Koruza: Slovstvene študije
- 1992: Cvetko Butkovič: Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem I
Franc Križnar: Slovenska glasba v narodnoosvobodilnem boju
Dušan Nečak: Obisk preteklosti
Maks Tušak: Risanje v psihodiagnostiki I
- 1993: Andreja Vrišer: Noša v baroku na Slovenskem
Kultura narodnostno mešanega ozemlja slovenske Istre
Jasna Makovec-Černe: Členitev po aktualnosti in besediloslovje. Bibliografija
Rozina Švent: Bibliografsko kazalo Duhovnega življenja I–LX, 1933–1992
- 1994: Irena Gantar-Godina: Neoslavizem in Slovenci

- Miha Javornik: Evangelij Bulgakova (O ustvarjalnosti M. A. Bulgakova)
 Paola Korošec: Kulturno vrednotenje najdb z grobišča v Köttlachu pri Gloggnitzu
 Milica Bergant: Nove teme pedagoške sociologije in sociologije reforme šolanja
- 1995: Maks Tušak: Risanje v psihodiagnostiki I (dopolnjena izdaja)
 Jože Pogačnik: Slovensko slovstvo v obdobju razsvetljenstva
 Cvetko Budkovič: Razvoj glasbenega šolstva na Slovenskem II
 Kulturno ustvarjanje Slovencev v Južni Ameriki
 Matjaž Potrč: Pojavi in psihologija (Fenomenološki spisi)
 Irina Subotič: Likovni krog revije »Zenit« (1921–1926)
- 1996: Gregor Kocijan: Kratka pripovedna proza v obdobju moderne
 Ignacij Voje: Slovenci pod pritiskom turškega nasilja
 Jezik in čas (zbornik)
 M. Guštin, P. Novakovič, D. Grosman et al.: Rimsko podeželje = Roman Countryside
 Vincent Gaffney, Zoran Stančič: GIS approaches to regional analysis: A case study of the island of Hvar (ponatis)
- 1997: Maks Tušak: Risanje v psihodiagnostiki I (ponatis dopolnjene izdaje)
 Blaženka First: Oltar Sv. Treh kraljev v Slovenskih goricah (Problem grafičnih predlog v slikarstvu 17. stoletja na Slovenskem)
 Paola Korošec: Prispevek k izpovednosti velikega moškega zlatega prstana z grajske nekropole v Ptuj
 Peter Štih: Goriški grofje ter njihovi ministeriali in militi v Istri in na Kranjskem (ponatis)
 Tone Pretnar: Iz zgodovine slovenskega verznege oblikovanja
 Etnološka stičišča 5 & 7 (zbornik razprav)
 Maks in Matej Tušak: Psihologija športa (dopolnjena izdaja)
 Mirko Jurak: Zapisi o Shakespearu / Notes on Shakespeare (dopolnjena izdaja)
 M. Grosman, U. Mozetič, B. Simoniti et al.: Književni prevod
 Julia Balint: Slovar slovenskih homonimov (na podlagi gesel SSKJ)
 Anton Janko, Nikolaus Henkel: Nemški viteški liriki s slovenskih tal (Žovneški, Gornjegrajski, Ostrovrški) = Deutscher Minnesang in Slowenien ...
- 1998: Krištof Jacek Kozak: Estetski in idejni vplivi na predvojno dramsko in gledališko kritiko Josipa Vidmarja
 Tanja Mastnak: Koncept ponavljanja v moderni likovni umetnosti: slovenske refleksije
 Asja Nina Kovačev: Govorica telesa. Izraznost roke med naravo in kulturo
 Nemci na Slovenskem 1941–1995 (zbornik)
 Die »Deutschen« in Slowenien (1918–1955) = »Nemci« na Slovenskem (1918–1955) (Kurzer Abriß / Kratek oris)
 Mitja Skubic: Romanske jezikovne prvine na zahodni slovenski jezikovni meji
 M. Kline, M. Polič, V. Zabukovec: Javnost in nesreče – obveščanje, opozarjanje, vplivanje
 Ana Juvančič Mehle: Meinongova knjižnica v Ljubljani. = Die Meinong-Bibliothek...
 Alenka Vodnik: Tekstilni vzorci v srednjeveškem stenskem slikarstvu na Slovenskem
- 1999: Šumijev zbornik: Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem
 Sonja Pečjak: Osnove psihologije branja. (Spiralni model kot oblika razvijanja bralnih sposobnosti učencev)
 Gregor Kocijan: Slovenska kratka pripovedna proza 1919–1941
 Franc Zadavec: Pesnik Alojz Gradnik (1882–1967)
 Milena Horvat: Keramika. Tehnologija keramike, tipologija lončenine, keramični arhiv
 Eva Sicherl: The English Element in Contemporary Standard Slovene. Phonological, Morphological and Semantic Aspects
 Simona Kranjc: Razvoj govora predšolskih otrok
 Cene Avguštin: Kranj. Naselbinski razvoj od prazgodovine do 20. stoletja
- 2000: Miroslav Stiplošek: Slovenski parlamentarizem 1927–1929

Razprave FF izdaja Znanstveni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Aškerčeva 2, tel.: 241–1090. Knjige lahko kupite z naročilnico ali v Knjigarni FF, Slovenska 1, 1000 Ljubljana.

Mateja Režek

»Vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikana«¹

Odnosi med državo in katoliško cerkvijo v letih 1949–1953

Uvod

Čeprav je bilo v začetku petdesetih let v Sloveniji in Jugoslaviji čutiti odjugo na skoraj vseh področjih družbenega življenja, oblast v odnosu do katoliške cerkve ni popuščala. Razlogov za njeno nepopustljivost je bilo mnogo, tako ideoloških kot političnih. S stališča oblasti in njene ideologije je bila namreč religija neznanstvena zabloda in iluzija, ki je povzročila odtujitev človeka, vrh tega pa je bila v rokah »razrednega sovražnika«, ki bi utegnil zlorabiti verska čustva državljanov in ogroziti revolucionarno oblast. Odnose med državo in katoliško cerkvijo je izrazilo negativno zaznamovalo tudi medvojno ravnanje cerkvenih oblasti, ki se niso postavile na stran odpora proti okupatorjem, še bolj pa nepopustljivost Cerkve in Vatikana do novega družbenega reda v Jugoslaviji. Katoliška cerkev s papežem Pijem XII. na čelu je namreč še vedno prisegala na neizprosen boj proti komunizmu in odločno zavračala vsakršno sodelovanje katoličanov s socializmom in komunizmom. Na drugi strani so jugoslovanske oblasti menile, da Vatikan služi zgolj italijanskim interesom in da domača duhovščina, navezana na Vatikan, ne premore dovolj patriotizma, poudarjale pa so tudi, da različne religije v večnacionalni državi sejejo mržnjo med narodi. Zato so skušale oslabiti politično in ekonomsko moč Cerkve, zmanjšati njen vpliv na vernike in pretrgati njene vezi z Vatikanom. Želja oblasti je bila, da se delovanje Cerkve omeji na opravljanje verskih obredov, s čimer se Vatikan in do nedavno vplivna katoliška cerkev v Jugoslaviji nista sprijaznila.

Obdobje od leta 1945 do sredine petdesetih let je bilo zato glede odnosa med državo in katoliško cerkvijo izrazito konfliktno.² Nova oblast je skušala odpor Cerkve zlomiti z odvzemom njene lastnine z agrarno reformo in nacionalizacijo, saj je menila, da materialno oslABLJENA in zaradi medvojnega ravnanja kompromitirana Cerkev ne bo nevarna nasprotnica. Vendar izrazito protikomunistično naravnana katoliška cerkev, ki je v sozvočju s politiko bojevitega katolicizma papeža Pija XII. in njegovih predhodnikov brezkompromisno zavračala komunizem in s tem nov družbeni red v Jugoslaviji, ni bila pripravljena sprejeti diktata oblasti, prav tako kot oblast ni bila pripravljena trpeti opozicije. Spopad med dvema avtoritarnima institucijama in ideologijama je bil neizbežen.

Nova oblast je skušala odtegniti katoliško cerkev od Vatikana, vendar je bila njena zamisel o nacionalni cerkvi precej nedorečena. Ko je predsednik vlade Josip Broz v začetku junija 1945 obiskal Zagreb, se je nemudoma sestal z najvišjimi predstavniki katoliške cerkve. V nagovoru je med drugim povedal, da se jugoslovansko vodstvo zaveda velikega vpliva Cerkve in se je zato pripravljeno z njo sporazumeti, vendar bi morala biti cerkev

¹ Boris Kraigher na seji izvršnega odbora OF 30. maja 1951.

² Zdenko Roter: Katoliška cerkev in država v Jugoslaviji. Ljubljana 1976, str. 276–281.

samostojnejša in manj odvisna od Vatikana, ki je bil po njegovem mnenju naklonjen zgolj italijanskim interesom.³ Titove besede so navzoči razumeli kot poskus oblikovanja nacionalne cerkve, čemur so cerkvene oblasti odločno nasprotovale. Pomembne odločitve naj bi sprejemal le Sveti sedež, zato so predstavniki Cerkve predlagali, naj odnose med državo in katoliško cerkvijo uredi konkordat.⁴ Cerkev se torej ni želela neposredno pogajati z vlado, državna oblast pa je z enako odločnostjo zavračala Vatikan kot pogajalskega partnerja pri reševanju notranjepolitičnih vprašanj. Vsi poskusi sporazumne ureditve odnosov med državo in katoliško cerkvijo so bili zato vnaprej obsojeni na neuspeh.

Po odhodu ljubljanskega škofa dr. Gregorija Rožmana⁵ in aretaciji njegovega namestnika dr. Ignacija Nadraha je dolžnosti poglavarja ljubljanske škofije prevzel kanonik Anton Vovk. Delegacija duhovnikov na čelu z generalnim vikarjem Vovkom je 11. julija 1945 obiskala predsednika slovenske vlade Borisa Kidriča ter mu predstavila svoje poglede na odnose med Cerkvijo in državo. V izjavi lojalnosti so duhovniki poudarili svoj patriotizem in spoštovanje do nove oblasti, glede medvojnega dogajanja pa so zapisali, da katoličanov nikoli ni vodila zlonamernost, temveč strah pred brezboštvo. Obžalovali in obsodili so vsa brezpravna nasilna dejanja, izrecno pa dejanja Črne roke. Obenem so izrazili upanje, da oblast ne bo ovirala verske vzgoje otrok, cerkvenih obredov, verskega tiska in izobraževanja duhovnikov ter da bo spoštovala cerkveno lastnino in omogočila beguncem vrnitev v domovino.⁶

Novim oblastem so 27. septembra 1945 izkazali lojalnost tudi primorski duhovniki, ki so bili eden glavnih stebrov slovenstva na Primorskem. Podpisniki izjave, med njimi član AVNOJ-a France Škerl in kasnejši predsednik slovenskega duhovniškega društva Anton Bajt, so v celoti podprli program Osvobodilne fronte ter obsodili duhovnike, ki so se izrekli proti novim oblastem, obenem pa se odločno zavzeli za priključitev celotne Julijske krajine s Trstom, Gorico in Istro novi Jugoslaviji.⁷ Izjavo s podobno vsebino je 13. februarja 1947 podpisalo tudi 51 koroških slovenskih duhovnikov.⁸

Glede na ideološka izhodišča in cilje nove oblasti je bila politika jugoslovanske katoliške cerkve vse prej kot daljnovidna. Cerkevni vrh je podcenjeval moč revolucionarne oblasti in bil prepričan, da komunisti ne bodo dolgo na oblasti, zato ni popustil niti za ped. Prav tako ni popuščala nova oblast, zlasti ne v vprašanih, ki so bila z ideološkega in političnega gledišča zanjo ključnega pomena. Kamen spotike je bilo predvsem vprašanje verouka, cerkvenih šol, verskega tiska in kasneje duhovniških društev, ostre spore pa sta takoj po vojni izzvali tudi agrarna reforma in nacionalizacija.⁹

Osrednja cerkvena osebnost tega konfliktnega obdobja je bil zagrebški nadškof in kasnejši kardinal dr. Alojzij Stepinac, ki je vse do svoje smrti leta 1960 odločilno vplival na poteze jugoslovanskega cerkvenega vrha. Kot predsednik Jugoslovanske škofovske konference je bil eden ključnih avtorjev pastirskega pisma, ki so ga škofje namenili vernikom in oblastem septembra 1945. Škofje so ostro obsodili materializem oziroma vse ideologije in

³ Josip Broz Tito: Graditev nove Jugoslavije, I. knjiga. Ljubljana 1948, str. 30.

⁴ Dragoljub R. Živojinović: Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast 1941–1958. Beograd 1994, str. 134–135. Stella Alexander: Trostruki mit. Život zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca. Zagreb 1990, str. 87–89. Richard Pattee: The Case of Cardinal Aloysius Stepinac. Milwaukee 1953, str. 419–426.

⁵ Tamara Griesser-Pečar, France M. Dolinar: Rožmanov proces. Ljubljana 1996.

⁶ Ljudska pravica, 14. julij 1945, str. 1. Tamara Griesser-Pečar: Pomen »osvoboditve« za slovensko katoliško cerkev. Slovenija v letu 1945 (zbornik referatov). Ljubljana 1996, str. 119–123.

⁷ France Perovšek: Moja resnica. Spominski utrinki iz delovanja po letu 1945 na Primorskem in v Ljubljani (dopolnjena izdaja). Ljubljana 1997, str. 317–326. Nevenka Troha: Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana 1999, str. 153.

⁸ Dokumenti o spoljnjoj politici SFRJ, 1947 (I), Beograd 1985–1986, str. 571–575.

⁹ Več o tem Živojinović: Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast, str. 139–151.

družbene sisteme, ki ne temeljijo na krščanstvu, ter zahtevali vrnitev odvzetega premoženja in popolno svobodo katoliškega tiska, verske vzgoje in izobraževanja, karitativnega delovanja ter ostalih dejavnosti katoliške cerkve. Zapisali so, da je nova oblast povsem onemogočila verski tisk, cerkvene šole in dobrodelno dejavnost Cerkve, da je uvedla civilno poroko in brez odškodnine odvzela cerkvene posesti, da verouk v šolah ni več obvezen in da se mladina pretirano predaja zabavi. Opozorili so tudi na nasilje nad duhovniki, saj naj bi bilo po njihovih podatkih v Jugoslaviji ubitih 243 duhovnikov, 19 bogoslovcev, 3 redovniki in 4 redovnice, 169 duhovnikov zaprtih in 89 pogrešanih.¹⁰

Poleg pisma so škofje na duhovnike naslovili tudi posebno okrožnico, v kateri so ostro zavrnili ločitev Cerkve od države, zahtevali spoštovanje cerkvenih zakonov in popolno svobodo vere ter poudarili, da je pravica do zasebne lastnine po naravnem pravu neodtujljiva, pri čemer so se sklicevali na encikliki *Rerum novarum* in *Quadragesimo anno*.¹¹ Manj znano je pismo, ki so ga škofje 22. septembra poslali maršalu, saj javnost zanj ni vedela, čeprav se po svoji vsebini ni bistveno razlikovalo od pastirskega pisma.¹²

Oblasti so bile nad pastirskim pismom ogorčene, saj so ga razumele kot neposreden napad nase oziroma, kot se je v intervjuju za francoski levičarski list *L'Humanité* izrazil Josip Broz, za »nekakšno uradno napoved boja.«¹³ Predsednik slovenske vlade Boris Kidrič je 7. oktobra v intervjuju za *Slovenski poročevalec* izrazil začudenje nad vsebino škofovske poslanice, saj je menil, da je nova oblast dala Cerkvi priložnost, da »popravi zablode«, pri čemer je meril na medvojno ravnanje duhovščine, ki je zabredla v kolaboracijo. Obtožbe o preganjanju katoliške cerkve in duhovnikov je odločno zavrnil, navedbe v pismu pa označil z besedami: »Mnogo hrupa za nič.«¹⁴

Najbolj neposredno je 25. oktobra o pastirskem pismu govoril Josip Broz, ki je v poslanici zaznal »tisti stari duh sejanja mržnje med narodi,« ob tem pa se je spomnil zločinov ustašev, ki jih cerkvene oblasti nikoli niso javno obsodile. Dejal je, da je v pismu »mnogo navadnih neresnic«, začudila pa ga je zlasti obtožba o preganjanju Cerkve. O konkretnih ukrepih proti podpisnikom sicer ni govoril, vendar je opozoril, da »imamo zakone, ki prepovedujejo sejanje šovinizma in razdora ter ogrožanja pridobitev te velike osvobodilne borbe. Te zakone mora spoštovati vsakdo, ki želi svoji domovini dobro.«¹⁵

Zaradi vse ostrejših sporov med jugoslovansko vlado in katoliško cerkvijo je Vatikan v Jugoslavijo poslal svojega diplomatskega predstavnika. Prvi regens nunciature v Beogradu je postal škof Joseph Hurley s Floride, ki je v Jugoslavijo prispel sredi januarja 1946, štiri leta kasneje pa jo je brez otipljivih pogajalskih uspehov zapustil.¹⁶ Nasledil ga je monsinjor Silvio Oddi.

»Cuius regio eius et religio«

Prva povojna jugoslovanska ustava je uzakonila ločitev cerkve od države, obenem pa zagotovila svobodo vesti in veroizpovedi ter enakopravnost verskih skupnosti. Vera je postala zasebna zadeva vsakega posameznika, kar pomeni, da zaradi svojega religioznega prepričanja nihče ni mogel imeti posebnih pravic, prav tako pa ne bi smel biti zapostavljen ali za svoje

¹⁰ Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, Document LXX, str. 470–480.

¹¹ Alexander, *Trostruki mit*, str. 94.

¹² Pattee, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, Document LXIX, str. 466–469.

¹³ Broz, *Graditev nove Jugoslavije*, I. knjiga, str. 234.

¹⁴ *Slovenski poročevalec*, 7. oktober 1945, str. 2.

¹⁵ *Slovenski poročevalec*, 26. oktober 1945, str. 1.

¹⁶ Živojinović: Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast, str. 153–161.

pravice prikrajšan. Poleg tega je bila od cerkve ločena tudi šola, zato je bil obstoj konfesionalnih šol nedopusten. Cerkev je lahko ohranila le šole za izobraževanje bodočih duhovnikov, v zelo omejeni obliki pa ji je bila dovoljena tudi verska vzgoja otrok v šolah. Tako za državo kot za katoliško cerkev sta bili vzgoja in izobraževanje ključnega pomena, zato se je prav na tem področju spor med cerkvenimi in državnimi oblastmi močno zaostрил.

Na tretjem plenumu CK KPJ decembra 1949 je načelnik agitpropa Milovan Djilas v referatu o problemih šolstva omenil tudi »reakcionarni vpliv klera na šolsko in predšolsko mladino«, pri čemer je v duhu prihajajočih političnih sprememb poudaril pomen ideološkega, političnega in kulturnega boja ter odločno zavrnil administrativne ukrepe proti Cerkvi in duhovščini, ki bi utegnili zavreti »proces odtegotovanja množic izpod reakcionarnega vpliva cerkve.«¹⁷

Kako odtegniti množice, zlasti mladino od Cerkve in religije, je bilo vprašanje, ki si ga je slovensko partijsko vodstvo stalno zastavljalo, nanj pa navadno odgovarjalo z administrativnimi ukrepi. Pouk verouka v šolah je bil časovno kar se da omejen, v cerkvah pa sploh prepovedan, otroci so lahko obiskovali verouk le s pisnim soglasjem staršev, duhovniki pa so za poučevanje verouka potrebovali dovoljenje oblasti, ki je bilo pogojeno s članstvom v duhovniškem društvu oziroma so ga dobili »vsi duhovniki, ki v času NOB niso bili naši nasprotniki in ki tudi danes ne nasprotujejo ljudski oblasti.«¹⁸

Kljub administrativnim oviram je po poročilih šolskih oblasti leta 1949 verouk obiskovalo 67% učencev osnovnih šol in sedemletk, na katerih je pouk verouka bolj ali manj redno potekal, oziroma 43% vseh učencev,¹⁹ zato so v partijskih organizacijah začeli razmišljati, kako bi obisk verouka in verskih obredov še bolj omejili. Na seji politbiroja CK KPS 30. junija 1950 so tako sklenili, da je treba »pri mladini skrbeti za zabavo in razvedrilo, zlasti v času obredov; kot protisredstvo romanjem pa organizirati izlete.«²⁰ Po poročilih agitpropa iz leta 1947 je namreč skušala na podoben način pridobiti mladino tudi duhovščina, in sicer »od mladine v osnovnih šolah, ki jo skuša prikleniti nase z osebnim stikom, razdeljevanjem pisanih podob, majhnimi izleti, – do izvenšolske mladine, zlasti na kmetih, ki jo priteguje v cerkvene zборе, razne verske organizacije itd.«²¹

Zahteve po ukinitvi verouka v šolah so konec leta 1950 postajale vse glasnejše. Boris Kraigher je na seji politbiroja CK KPS 20. novembra 1950 sicer opozoril, da bo morala biti v tem primeru partija bolj odločna v boju proti Cerkvi, vendar »bi tudi lažje odtegnili mladino, predvsem z našimi kulturnimi, športnimi in drugimi prireditvami,« poleg tega pa bi bilo »treba postaviti vprašanje nadzorstva pouka v cerkvah na osnovi Ustave (država nadzira pouk) in tako bi lahko tudi tam prepovedovali.«²²

Administrativni posegi v vzgojno-izobraževalno delo Cerkve, ki ga je ta imela za svoje temeljno poslanstvo, so stopnjevali napetost med državnimi in cerkvenimi oblastmi. Konec leta 1950 sta ljubljanski škof Anton Vovk in mariborski škof dr. Maksimiljan Držečnik na predsedstvo slovenske vlade naslovila ločeni pismi, v katerih sta opozarjala na oviranje

¹⁷ Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952). Beograd 1985; Tretji plenum Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije održan 29. i 30. decembra 1949. godine u Beogradu, str. 304.

¹⁸ Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Ministrstva za prosveto, šk. 68, dok. 5811/1–47.

¹⁹ ARS II, fond Ljudske mladine Slovenije, 28/2; Problem verskega pouka v šolah, 18. april 1949, str. 1. (Arhivsko gradivo LMS je avtorici posredoval dr. Aleš Gabrič.)

²⁰ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2; Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 30. junij 1950, str. 2.

²¹ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 27; Navodilo agitprop uprave pri CK KPS, 1947, str. 1. (Arhivsko gradivo agitpropa CK KPS je avtorici posredoval dr. Aleš Gabrič.)

²² ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2; Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. november 1950, str. 3. O konkretnih primerih omejevanja obiska verouka Branko Šuštar: Verouk v šoli 1945–1952. Odnos oblasti do pouka verouka na ljubljanskih šolah. Sodobna pedagogika, št. 5–6 in 7–8/1991.

verske vzgoje v šolah in cerkvah ter pozivala oblast, naj se tovrstnih dejanj vzdrži, saj z njimi grobo krši z ustavo in mednarodnimi konvencijami zagotovljeno pravico do svobode vesti in veroizpovedi.²³ Še bolj je oblast razjezila okrožnica škofa Vovka, ki so jo brali po cerkvah na prvo adventno nedeljo leta 1951, v njej pa je škof govoril o oviranju verske vzgoje in pritiskih na katehete ter poudarjal vlogo staršev in botrov pri individualnem verskem poučevanju otrok.²⁴

Misel o ukinitvi verouka v šolah je dozorela 20. decembra 1951, ko je slovenski politbiro v soglasju z zveznim partijskim vrhom sklenil, da bo z začetkom drugega semestra šolskega leta 1951/52 verouk v šolah odpravljen.²⁵ Štirinajst dni zatem je Boris Kraigher na seji izvršnega odbora OF to odločitev utemeljeval z dejstvom, da je obisk verouka naraščal. Dejal je, da je bilo v Sloveniji poučevanje verouka v šolskih poslopih dovoljeno zaradi lažjega nadzora, čeprav »je praksa doslej pokazala, da naš račun ni v celoti odgovarjal.« Zato je menil, da je napočil čas, ko je treba verouk v šolah odpraviti, kar pa »seveda ne pomeni in ne bi smelo pomeniti, da bi se s tem kakor koli zmanjšala kontrola nad tem, kaj se dogaja pri verouku in na kakšen način se ta poučuje.«²⁶

V prid sklepu o ukinitvi verouka v šolah je Boris Kraigher govoril tudi na sedmem plenumu CK KPS 26. januarja 1952. Opozoril je, da se oblast s tem ukrepom sicer odpoveduje lažjemu nadzoru nad veroukom, »dosežemo pa s tem večjo principialnost v naši borbi za eliminiranje cerkve kot političnega in tudi kot nekakega kulturnega faktorja« in postopoma »odpravimo tisto dediščino, ki daje Sloveniji izrazito verski in katoliški značaj.«²⁷ Obenem so vse bolj intenzivno razmišljali o uvedbi pouka družbene in moralne vzgoje, ki se je v predmetniku vseh osnovnih in srednjih šol, gimnazij in učiteljskih znašla v šolskem letu 1952/53. V naglici spisanemu učnemu načrtu, ki ga je Svet za prosveto in kulturo LRS potrdil 7. oktobra 1952, krščanske moralne vrednote še zdaleč niso bile tuje, čeprav je bil učni načrt prepojen z ateizmom.²⁸

O odpravi verouka v šolah in o tem, kakšna naj bo socialistična šola, je spomladi 1952 pogosto pisal *Slovenski poročevalec*. Avtor članka o posvetu učiteljev iz ljubljanske okolice je 7. marca 1952 zapisal, da »ne more biti pravi učitelj socialistične mladine tisti, ki eno uči, dela pa drugače. Zato pri nas ne bo mesta za učitelje, ki sicer uče, kakor jim to veleva učni načrt, pa se predajajo naukom mysticizma in mračnjaštvu, kakor jih to uči cerkev.«²⁹

Čez mesec dni je *Slovenski poročevalec* pisal o odpustitvi štirih dolenjskih učiteljic, ki so menile, da so bile odpuščene, ker so hodile v cerkev. Temu je avtor članka brez pomisleka pritrdil: »Da, tudi zato so bile odpuščene, ker so bile kuhane in pečene v cerkvi!« in nadaljeval: »Kaj bi slepomišlili! Naša Ustava sicer zagotavlja slehernemu državljanu versko svobodo in zaradi tega, ker hodi v cerkev, pri nas še nihče ni bil preganjan. Toda ali smo zato dolžni, da gledamo religiozne ljudi tudi v socialistični šoli, da uče eno, s svojim osebnim zgledom pa propagirajo drugo in tako demantirajo sami sebe ter zavajajo mladino v

²³ ARS, fond Predsedstva vlade LRS, šk. 6, mapa 554; Škofijski ordinariat v Ljubljani Predsedstvu vlade LRS, 20. november 1950; Lavantinski škofijski ordinariat Predsedstvu vlade LRS, 1. december 1950.

²⁴ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2; Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. december 1951, str. 1. Šuštar, Verouk v šoli, *Sodobna pedagogika*, 7–8/1991, str. 407.

²⁵ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2; Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. december 1951, str. 1–2.

²⁶ ARS, fond RK SZDL, šk. 25; Stenografski zapisnik seje Izvršnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije, 3. januar 1952, str. 4.

²⁷ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 1; Zapisnik VII. razširjenega plenarnega zasedanja CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 12.

²⁸ Objave Sveta za prosveto in kulturo vlade LRS, III, št. 6, 14. november 1952, str. 3–7.

²⁹ Slovenski poročevalec, 7. marec 1952, str. 3.

nejasnosti in dvome? Ne, takih dvoličnežev v socialistični šoli prav gotovo nismo dolžni trpeti in smo jih že predolgo trpeli, ker šola ni pekarna ali čevljarška delavnica, kjer je pač vseeno, če pripadajo mojstri in pomočniki temu ali onemu svetovnemu nazoru.«³⁰ O tem, kakšna naj bo socialistična šola, je 24. aprila v *Slovenskem poročevalcu* pisal tudi član slovenskega politbiroja Ivan Regent. Zapisal je, da »mora biti naša šola laična, t. j. strogo znanstvena. /.../ Kjer pa je znanost, tam nima religija kaj iskati,« obenem pa je priporočal vzgojo in izobraževanje v marksističnem duhu.³¹

Ker so šli novinarji v svoji proticerkveni oziroma protiverski vnemi marsikdaj predaleč, so o njihovem pisanju govorili na seji agitpropa CK KPS 20. junija 1952. Vlado Vodopivec je svaril pred nestrpnim pisanjem in poudaril, da »še vedno ni razlike med našo konkretno borbo proti klerikalizmu in borbo proti religiji in pride včasih do nerodnih izražanj,«³² pri čemer je omenil prav članek o odpuščenih učiteljicah. Oblast je namreč vsaj navzven poudarjala, da ne nastopa proti religiji, temveč proti klerikalizmu, zato je načelnik agitpropa Boris Zihlerl nekaj dni kasneje na sestanku z uredniki notranjepolitičnih rubrik za tovrstne primere predlagal drugačno formulacijo, kajti »mi nismo nobene učiteljice ali učitelja odpustili zaradi tega, ker je religiozen, ampak ker iz tega izhaja antisocialistična akcija, ker smatrajo, da je naša šola v nasprotju njihovih principov in so zato enostavno v borbi proti socialistični vzgoji in socialistični izgradnji sploh. Zato jih napadamo, ne zaradi njihove religioznosti, ampak zaradi tega ker svojo religioznost združujejo z antisocialistično akcijo in v tem smo mi tudi upravičeni ukrepati.«³³

Na pisanje v *Slovenskem poročevalcu* se je v *Novi poti* odzval eden najvplivnejših članov duhovniškega društva dr. Janez Janžekovič. Ugotavljal je, da je vprašanje svobode vesti in veroizpovedi v Jugoslaviji sicer načelno rešeno, vendar je pot do dejanske uveljavitve tega načela še dolga, saj so mnogi marksisti prepričani, da sta dialektični materializem in socializem tako povezana, da ne more biti dober socialist, kdor ni dober materialist, iz česar bi lahko sklepali, da verni ljudje ne morejo biti dobri državljani svoje socialistične domovine. Opozarjal je tudi na protislovnost člankov v *Slovenskem poročevalcu*, ki na eni strani zavrača obtožbe tujine o preganjanju vere v Jugoslaviji, na drugi strani pa s članki o odpuščanju učiteljev in o načelih socialistične šole takšne obtožbe sam potrjuje, kajti »država, ki vzame komu kruh zato, ker hodi v cerkev, preganja vero, pa čeprav le 'tudi' zato,« prav tako kot je preganjanje drugačnih nazorov »uporabljati državno šolstvo v to, da se uvede določen svetovni nazor.«

Janžekovič se je sicer strinjal z Regentovo mislijo »kjer je znanost, tam nima religija kaj iskati,« vendar je dodal, da »tudi dialektični materializem ne in noben drug svetovni nazor,« kajti »v vsakem svetovnem nazoru je nekaj ekstrapolacije, z vsakim človek nekaj tvega, vsak prehaja v vero. Laična šola mora učiti znanost, pravo znanost, vso znanost in vse njene podmene – da! učiti svetovni nazor – ne!« Uvesti v šole določen svetovni nazor bi po Janžekovičevem mnenju pomenilo »oživiti zloglasno, od zgodovinskega razvoja premagano in obsojeno načelo: *cuius regio eius et religio*,« zato je temu odločno nasprotoval.³⁴ Janžekovičevo mnenje je oblast seveda preslišala, saj, kot je nekaj mesecev poprej na

³⁰ Slovenski poročevalec, 13. april 1952, str. 4.

³¹ Slovenski poročevalec, 24. april 1952.

³² ARS I, fond CK ZKS III, šk. 27, Agitprop 1950–1952; Zapisnik seje komisije za agitacijo in tisk pri agitpropu CK KPS, 20. junij 1952, str. 3.

³³ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 27; Zapisnik sestanka z odgovornimi uredniki listov in uredniki notranjepolitičnih rubrik, 24. junij 1952, str. 2.

³⁴ Janez Janžekovič: Izkustvena znanost, svetovni nazor, svoboda vesti. Nova pot, IV, 4–5–6/1952, str. 72–86.

plenumu CK KPS poudaril Boris Kraigher, duhovščini v Cirilmetodijskem društvu ni priznavala vloge političnega sogovornika, temveč jo je obravnavala zgolj kot sredstvo za diferenciacijo duhovščine.³⁵

Oblast se je nedvomno pripravljala na dolgotrajen ideološki boj s katoliško cerkvijo. Na eni strani je dovoljevala verske dejavnosti, da bi ne odvrnila od sebe vernih množic, na drugi pa omejevala verouk in izobraževanje bodočih duhovnikov ter okrepila ateistično vzgojo otrok v šolah. Odločila se je za postopno ateizacijo družbe, pri čemer je, razumljivo, največ moči vložila v vzgojo mladine. Ko je Tito konec aprila 1952 sprejel delegacijo zveze učiteljev in srednješolskih profesorjev, je dejal: »Vere ne preganjamo in prepuščamo to volji slehernega človeka posebej. Ne moremo pa dovoliti, da bi otroke, ki jih je treba šele vzgojiti, vzgajali po želji tistih, ki so ubrali povsem drugačno pot, kakor bi mi želeli. Država ima pravico vzgajati otroke in mora jih vzgajati. V tem pogledu ne bomo nikdar popustili pred nikakršnim pritiskom od zunaj.«³⁶

Po ukinitvi verouka v šolah in poprejšnji odpravi cerkvenih osnovnih in srednjih šol sta v Sloveniji ostali dve semenišči in Teološka fakulteta v Ljubljani, ki je vse do izključitve junija 1952 vedrila pod okriljem ljubljanske Univerze. Istega leta je Teološka fakulteta dobila tudi statut, po katerem je imela oblast pravico odreči soglasje za nastavitev dekana ali profesorjev, »če bi ti ne imeli ustreznih moralno političnih kvalifikacij.«³⁷

Ločitev Teološke fakultete od Univerze³⁸ ni bila naključje, saj sovпада z vrsto dogodkov, ki kažejo na širši obračun s katoliško inteligenco. Minister za notranje zadeve Boris Kraigher je na sedmem plenumu CK KPS ugotavljal, da »več ali manj organizirane reakcionarne pozicije proti nam predstavljajo razni katoliško usmerjeni krogi med našimi književniki in umetniki ter v veliki meri tudi med našimi znanstveniki« in da »so zelo važne njihove pozicije v akademiji znanosti, na naši univerzi, na raznih institutih, zlasti pa v humanističnih vedah.«³⁹ V mislih zagotovo ni imel le klerikalno naravnane duhovščine, temveč tudi krščanske socialiste – tako donedavne zaveznike kot one, ki so se od OF že davno distancirali. Edvard Kocbek, poslednji krščanski socialist na visokem položaju, je moral leta 1952 odstopiti z vseh političnih funkcij in se umakniti iz javnega življenja,⁴⁰ sredinsko usmerjenih katoliških intelektualcev pa se je oblast lotila s sodnimi pregoni, pri čemer se ni ustavila niti pred vrati SAZU. Konec decembra 1952 sta bila tako pred okrožnim sodiščem v Ljubljani na dolgoletne zaporne kazni obsojena jezikoslovec in znanstveni sodelavec SAZU dr. Jakob Šolar ter profesor s Teološke fakultete dr. Janez Fabijan, oba duhovnika in vplivna krščanska socialista.⁴¹

V očeh oblasti je bil krščanski socializem nevaren, ker je s svojimi socialnimi postulati resno konkuriral vladajoči ideologiji, obenem pa ohranjal vezi med ljudstvom in Cerkvijo

³⁵ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 1; Zapisnik VII. razširjenega plenarnega zasedanja CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 12. Več o duhovniških društvih v naslednjem poglavju.

³⁶ Slovenski poročevalec, 1. maj 1952, str. 2.

³⁷ ARS, fond Komisije za odnose z verskimi skupnostmi (KOVŠ), šk. 54, dok. 124/67, str. 11.

³⁸ Odlok o izločitvi Teološke fakultete iz Univerze je bil podpisan že 15. novembra 1946, vendar sklep Ministrstva za prosveto LRS ni bil realiziran vse do leta 1952. (Aleš Gabrič: Izločitev Teološke fakultete, Delo, 16. junij 1990, str. 28.)

³⁹ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 1; Zapisnik VII. razširjenega plenarnega zasedanja CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 8.

⁴⁰ Več o tem Aleš Gabrič: Slovenska agitpropovska kulturna politika 1945–1952. Borec, XLIII, 7–8–9/1992, str. 624–634.

⁴¹ Arhiv Ministrstva za notranje zadeve (AMNZ), proces Šolar – Fabijan, 80–3. Več o obračunu s krščanskimi socialisti Jera Vodušek Starič: Poskus reprize dolomitske izjave?, Grafenauerjev zbornik. Ljubljana 1996, str. 95–113.

oziroma religijo. Stane Kavčič je, ocenjujoč politiko do Cerkve, na sestanku z okrajnimi sekretarji spomladi 1957 krščansko-socialistično usmerjeno duhovščino označil za politično precej bolj nevarno od oblastem nenaklonjenega cerkvenega vrha in dela nižje duhovščine,⁴² predsednik Komisije za verska vprašanja Boris Kocijančič pa je desetletje kasneje v poročilu o odnosu do verskih skupnosti celo zapisal, da je bil namen krščanskega socializma »zamegliti težo socialnih krivic in obdržati verne množice ne samo v ideološki, temveč tudi v organizacijski povezanosti s cerkvijo.«⁴³

Na udaru oblasti je bil tudi verski tisk.⁴⁴ Katoliške tiskarne so bile takoj po vojni podržavljene, verski tisk pa kar se da omejen. Leta 1951 so se tiskarji »spontano« uprli tiskanju mariborskega škofijskega glasila *Verski list*, naslednje leto pa je enaka usoda doletela ljubljanski štirinajstdnevnik *Oznanilo*. Njegovi ukinitvi je najverjetneje botrovala okrožnica škofa Vovka O izražanju verskega prepričanja, saj se je *Oznanilo* omejevalo izključno na verska vprašanja in praga politike nikoli ni prestopilo. Tik pred ukinitvijo *Oznanila* je začela goriška apostolska administratura izdajati *Družino* za vso Slovenijo, pošiljala pa jo je tudi v zamejstvo. V nasprotju z izrazito verskim glasilom ljubljanske škofije je *Družina* poleg vere poglabljala tudi slovensko nacionalno zavest. Članke, ki so se dotikali vprašanja slovenskih meja, nacionalne in domovinske zavesti, je objavljala zlasti leta 1952, ko je po londonski konferenci tržaška kriza dosegla enega od svojih vrhuncev. Tako je *Družina* 7. maja 1952 objavila članek, v katerem je zahtevala takšno rešitev tržaškega vprašanja, ki bo Slovencem omogočala tisto, »kar nam po človeški in božji postavi gre.« Obenem se je zahvalila jugoslovanskim oblastem za vse napore, ki so jih vložile v reševanje mejnih vprašanj, »vsem drugim pa kličemo: Roke proč od naše zemlje!«⁴⁵

Od založb, ki so izdajale dela katoliških avtorjev, se je po vojni obdržala le Mohorjeva družba, vendar je leta 1953 dobila konkurenco v Prešernovi družbi, ki je v nasprotju z Mohorjevo uživala vso podporo oblasti.⁴⁶ Za tiskanje verske literature je poleg Mohorjeve skrbelo Cirilmetodijsko društvo, ki je izdajalo tudi svoje glasilo *Nova pot*.

Spremembe so doživljali tudi največji verski prazniki – božič, velika noč in vsi sveti. Od leta 1948 velikonočni ponedeljek ni bil več dela prost dan, vsi sveti so postali dan mrtvih, kot protiutež božiču pa se je vse bolj uveljavljalo praznovanje novega leta. Leta 1953 tudi božič ni bil več dela prost dan, medtem ko so vsi sveti z drugačnim imenom in nekoliko spremenjeno vsebino ostali dela prost dan.⁴⁷

»Diferenciacija« duhovščine

Oblast je proti duhovnikom pogosto nastopala z drastičnimi ukrepi in sodnimi procesi, med katerimi je bil najbolj spektakularen in mednarodno odmeven proces proti zagrebškemu nadškofu Alojziju Stepincu jeseni 1946.⁴⁸ Procesi so imeli političen namen, saj je oblast na

⁴² ARS, fond KOVS, šk. 54; Stališča in ocene dosedanje politike do klera in Cerkve (referat Staneta Kavčiča), str. 2–3.

⁴³ ARS, fond KOVS, šk. 53, 124/67; Odnos do verskih skupnosti v SR Sloveniji, str. 2.

⁴⁴ Več o verskem tisku Alojzij Snoj: La condizione giuridica della Chiesa cattolica in Slovenia dal 1945 in poi. Theses ad doctoratum. Roma 1986, str. 612–657.

⁴⁵ *Družina*, 7. maj 1952, str. 7.

⁴⁶ Aleš Gabrič: Socialistična kulturna revolucija. Slovenska kulturna politika 1953–1962. Ljubljana 1995, str. 77–87. Aleš Gabrič: Leto 1945 in slovenska kultura. Slovenija v letu 1945 (zbornik referatov), Ljubljana 1996, str. 165.

⁴⁷ Aleš Gabrič: »Ponekod je bila izvedena novoletna jelka šele na intervencijo tamkajšnjih komitejev partije« (neobjavljeno). Več o verskih praznikih Snoj, La condizione giuridica della Chiesa cattolica in Slovenia dal 1945 in poi, str. 658–678.

eni strani obračunavala z opozicijo, na drugi pa v javnosti ustvarjala proticerkveno vzdušje in kazala zobe Vatikanu. Slednje zlasti velja za leto 1952, ko so se odnosi s katoliško cerkvijo tako zaostri, da je jugoslovanska vlada konec leta prekinila vse diplomatske stike z Vatikanom.

Sodni procesi so v Sloveniji dosegli vrhunec leta 1952, ko se je pred sodišči znašla vrsta duhovnikov, obtoženih kolaboracije in protidržavnega delovanja, številni pa so bili tudi procesi zoper duhovnike, ki so v nedeljskih pridigah »sovražno izstopali«. ⁴⁹ Po podatkih komisije za verska vprašanja iz leta 1955 naj bi bilo od leta 1945 sodno kaznovanih 319 duhovnikov, večina z zapornimi in nekaj z denarnimi kaznimi, izrečene pa so bile tudi štiri smrtne kazni. ⁵⁰

Sproženih je bilo tudi veliko upravnokazenskih postopkov; leta 1951 je bilo po podatkih republiškega sekretariata za notranje zadeve sodnikom za prekrške predloženih 340 ovadb proti duhovnikom, leta 1952 pa kar 735, največ zaradi »širjenja lažnih vesti«, poučevanja verouka brez vnaprejšnjega dovoljenja državnih organov, neprijavljenih procesij ter opravljanja krstov in pogrebov pred vpisom v matično knjigo, pri čemer so kršitelje najpogosteje doletele denarne kazni. ⁵¹

O sodnih procesih je pogosto pisal *Slovenski poročevalec* in s tovrstnimi članki v javnosti zbujal odpor do Cerkve in duhovščine, ki se je nemalokrat sprevrgel v (ne)nadzorovan gnev in napade na duhovnike. Leta 1952 je izšla tudi knjiga Frančka Sajeta *Belogardizem*, ki jo je oblast potegnila iz predala vsakič, ko se ji je za to ponudila priložnost. Oblast je namreč skušala »ustvariti tako vzdušje proti duhovščini in škofom, da bi jim neprestano držali ogledalo pred obrazom in jim kazali vlogo, ki so jo igrali v narodnoosvobodilni borbi.« ⁵²

Ostra politika do katoliške cerkve je spodbudila številne ekscese proti duhovnikom, med katerimi izstopa zlasti napad na ljubljanskega škofa Antona Vovka januarja 1952 v Novem mestu. ⁵³ Izgrede je oblast sicer obsojala, ne pa tudi učinkovito preprečevala, zato je notranji minister Boris Kraigher na plenarni seji CK KPS 26. januarja 1952 opozoril, da »ni jasna principialna borba proti reakcionarni duhovščini /.../ niti vodečemu partijskemu kadru niti vodečemu aparatu UDB, ker so popolnoma brez potrebe zaostri borbo proti duhovnikom in sicer v taki obliki, da je moral biti političen rezultat takega nastopa na terenu samo nam v škodo.« ⁵⁴ Čeprav je menil, da »bi morali v Sloveniji 85–90% duhovnikov postaviti pred sodišče in obsoditi« zaradi njihovega medvojne delovanja, je Kraigher svaril pred zaostritvijo, ki bi lahko imela prav nasproten učinek od zelenega, kajti »omogočili bi s tem, da se duhovščina afirmira kot nekakšen mučenik, ki ga preganjamo in bi se na tej osnovi ustvarila nova baza za borbo proti nam.« ⁵⁵ Edvard Kardelj je ob tej priložnosti ocenil, da je »sovražnikova moč danes predvsem v cerkvi in v kmečki religiozni zaostalosti,« čemur se je treba odločno upreti, vendar ne »z administrativnimi merami, pa tudi ne z zažiganjem škofov in podobnimi ekscesi,« pač pa z močjo ideje, pri čemer se morajo partijci zavedati, da je

⁴⁸ Več o tem Alexander, Trostruki mit. Patte, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac. The Case of Archbishop Stepinac. Embassy of the Federal Peoples Republic of Yugoslavia, Washington 1947.

⁴⁹ ARS, fond Predsedstva vlade LRS, šk. 34, mapa 140/52; Bilten javnega tožilstva LRS.

⁵⁰ ARS, fond KOVS, šk. 83; Letno poročilo za leto 1955, Stanje rimokatoliške cerkve v LRS, str. 10.

⁵¹ AMNZ, A-13-0, inv. 1558; Letno poročilo RSNZ za leto 1951, str. 25; inv. 1559, Letno poročilo RSNZ za leto 1952, str. 19.

⁵² ARS, fond RK SZDL, šk. 25; Stenografski zapisnik seje Izvršnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije, 3. januar 1952, str. 11 (Tone Fajfar).

⁵³ Ludovik Ceglar: Nadškof Vovk in njegov čas 1900–1960, I. del. Mohorjeva Celovec, 1993, str. 249–293.

⁵⁴ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 1; Zapisnik VII. razširjenega plenarnega zasedanja CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 3.

⁵⁵ Prav tam, str. 11.

»socialistična demokracija za delavski razred in za njegove socialistične zaveznike, ni pa za naše sovražnike.«⁵⁶

Oblastem bolj naklonjena je bila zagotovo duhovščina, organizirana v duhovniških društvih. Prek njih je skušala oblast vzpostaviti učinkovit nadzor nad duhovniki, predvsem pa jih odvrniti od vrha katoliške cerkve in Vatikana, saj je bila prepričana, da bo »modus vivendi« lažje dosegljiv, če se bo z domačo duhovščino pogajala neposredno, brez vmešavanja Vatikana.

Prvo duhovniško društvo je začelo delovati v Istri že leta 1948, vanj pa se je včlanila večina istrskih duhovnikov. Podobno društvo je skušala ustanoviti tudi skupina slovenskih duhovnikov, organiziranih v Osvobodilni fronti. Oktobra 1948 je nastal iniciativni odbor bodočega društva, nedolgo zatem pa je izšla prva številka njihovega glasila. *Bilten* je objavljal članke duhovnikov, ki niso bili naklonjeni politiki Vatikana in visokih cerkvenih krogov, ki so obsojali sodelovanje duhovščine z okupacijskimi oblastmi in zahtevali razrešitev škofa Rožmana, nastopali proti kaznovanju duhovnikov zaradi delovanja v Osvobodilni fronti in se zavzemali za ustanovitev duhovniškega društva. Vatikan se je na pisanje *Biltena* 12. aprila 1949 odzval s prepovedjo njegovega izhajanja, kar je znova zaostriło odnose med Vatikanom in jugoslovansko vlado, ki je prepoved glasila razumela kot vmešavanje v notranje zadeve. Iniciativni odbor se je nekaj mesecev zatem sam razpustil, še prej pa predlagal ustanovitev novega duhovniškega društva. Ko je goriški apostolski administrator dr. Mihael Toroš julija 1949 potrdil pravila duhovniškega društva, so mu bila po mnenju pobudnikov vrata odprta.

Slovensko duhovniško društvo je bilo ustanovljeno 20. septembra 1949 z imenom Cirilmetodijsko društvo (CMD) katoliških duhovnikov LRS, kmalu pa je začelo izhajati tudi društveno glasilo *Nova pot*.⁵⁷ Prvi predsednik CMD je postal primorski duhovnik Anton Bajt, med pomembnejšimi člani pa so bili profesor teologije in kasnejši dekan Teološke fakultete dr. Stanko Cajnkar, partizanski duhovnik in eden glavnih pobudnikov ustanovitve CMD Jože Lampret, goriški apostolski administrator dr. Mihael Toroš,⁵⁸ ljubljanski škofijski arhivar dr. Maks Miklavčič, pisatelj Fran Saleški Finžgar, teolog in filozof dr. Janez Janžekovič in drugi. Pravila CMD so sprva zahtevala, da morajo biti člani društva organizirani tudi v Osvobodilni fronti, vendar je bila ta točka na predlog mariborskega škofa Držečnika črtana iz pravilnika, s čimer se je strinjal tudi slovenski partijski vrh, ki je upal na formalno priznanje društva s strani cerkvenih oblasti.⁵⁹

Članstvo v CMD je bilo povezano z marsikatero ugodnostjo in je do leta 1952 zajelo približno polovico slovenske duhovščine oziroma 526 duhovnikov in redovnikov, vendar je število članov že naslednje leto začelo upadati.⁶⁰ Podobno društvo je bilo ustanovljeno tudi v Bosni in Hercegovini, medtem ko so na Hrvaškem poskusi ustanovitve duhovniškega društva naleteli na silovit odpor cerkvenih vrhov. Društvo hrvaških duhovnikov je bilo zato ustanovljeno šele leta 1953, imelo pa je vsega 188 članov, kar je bilo manj kot deset odstotkov vseh duhovnikov in redovnikov na Hrvaškem.⁶¹

⁵⁶ Prav tam, str. 36–38.

⁵⁷ ARS, fond KOVS, šk. 87; Spomenica CMD, str. 7–8.

⁵⁸ Mihael Toroš se je zaradi negativnih stališč Vatikana in jugoslovanske škofovske konference kmalu distanciral od CMD. V pismu, ki ga je 30. decembra 1953 poslal glavnemu odboru društva, je celo predlagal razpustitev CMD, naslednji dan pa je iz društva dokončno izstopil. (ARS, fond KOVS, šk. 5; Zapisnik 4. seje Komisije za verska vprašanja pri Izvršnem svetu LS LRS, 8. januar 1954, str. 1.)

⁵⁹ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2; Zapisnik seje biroja CK KPS, 30. junij 1950, str. 1.

⁶⁰ ARS, fond KOVS, šk. 87; Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov v SRS (problematika in predloga za rešitev), 1968, str. 5–7.

⁶¹ ARS, fond KOVS, šk. 53; Analiza stanja Društva katoliških svečenika u SR Hrvatskoj, str. 2.

Da so duhovniška društva »dejansko samo vprašanje notranjega razkranjanja cerkve in hierarhije,«⁶² so partijski voditelji odkrito priznavali le v najožjem krogu, čeprav so to dokazovali z ugodnostmi, ki so jih bili deležni člani CMD. S članstvom v duhovniškem društvu je bila denimo pogojena pravica do poučevanja verouka v šolah, socialno in zdravstveno zavarovanje, pa tudi denarna pomoč pri obnovi cerkva in celo izpustitev posameznih duhovnikov iz zapora.⁶³ Ugodnosti pa vendarle niso bile edini motiv za včlanjevanje v duhovniško društvo; velik del primorskih duhovnikov je v društvo vstopil iz nacionalnih nagibov, kar velja zlasti za duhovščino, ki je že poprej utrjevala slovensko nacionalno zavest ali delovala v odporiškem gibanju, podobni razlogi pa so vodili tudi manjši del duhovnikov iz ljubljanske in mariborske škofije, zato so se radi poimenovali kar patriotični duhovniki.

Odnos med oblastjo in CMD seveda ni bil enoznačen, saj se dogajanje znotraj društva ni vedno odvijalo po volji oblasti. Že konec novembra 1950 je Boris Kraigher na seji politbiroja CK KPS ugotavljal, da »je najaktivnejši človek Cajnkar, ki skuša voditi načelnejšo politiko, ne vemo pa kam vodi.« Opozoril je tudi na velik vpliv Edvarda Kocbeka, zatem pa dodal, da »so najnevarnejši tisti, ki so se med okupacijo dobro držali in so bili KS (krščansko-socialistična – op. M.R.) pozicija.«⁶⁴ Na nevarnost, ki naj bi oblastem pretela s strani CMD, je na sedmem plenumu CK KPS 26. januarja 1952 opozarjal tudi Vlado Majhen, ko je govoril o delu duhovnikov v mariborskem pokrajinskem odboru: »V svoj program so uvedli študij Marxa, Engelsa itd. češ, da jim bo študiranje teh vprašanj izredno koristilo. Seveda ni v tem namen, da bi delali za nas, temveč bodo študirali zato, da bodo znali pridobljene stvari politično izkoristiti proti nam.«⁶⁵ Ob tej priložnosti je Boris Kraigher znova poudaril, da CMD ne sme imeti nikakršne politične veljave v borbi za socializem, kajti »jasno se moramo zavedati, kaj predstavlja borba za diferenciacijo med duhovščino in da je interes te borbe predvsem v tem, da duhovščino v celoti usmerimo na to, da se odpove vsem privilegijem, da se omeji na izrazito verska vprašanja in da s to diferenciacijo notranje slabimo cerkev kot političen faktor in jo privedemo do tega, da mora reševati predvsem svoje interne probleme.«⁶⁶

Vatikan je v duhovniških društvih videl zametke nacionalne cerkve, zato je proti njim ostro nastopil. Jugoslovanski škofje so 26. aprila 1950 razglasili članstvo v društvih za nezaželeno oziroma »non expedit«, tej odločitvi pa je Vatikan avgusta pritaknil še ekskomunikaciji Jožeta Lampreta in Antona Bajta, nekaj pisnih opominov duhovnikom, goriškemu administratorju Mihaelu Torošu pa naj bi nuncij izrekel ustni opomin.⁶⁷ Zaradi rigoroznih Vatikanskih ukrepov je v duhovniških vrstah zavladal pravi preplah. Konec januarja 1951 je ljubljanski škof Anton Vovk pisal nunciju Oddiju, da se bo CMD sam od

⁶² ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2; Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. november 1950, str. 2 (Boris Kraigher).

⁶³ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2; Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 5. januar 1951, str. 1.

⁶⁴ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 2; Zapisnik seje politbiroja CK KPS, 20. november 1950, str. 3.

⁶⁵ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 1; Zapisnik VII. razširjenega plenarnega zasedanja CK KPS, 26.–27. januar 1952, str. 33.

⁶⁶ Prav tam, str. 12.

⁶⁷ ARS, fond KOVS, šk. 83; Letno poročilo za leto 1955, Stanje rimokatoliške cerkve v LRS, str. 2. Že 30. junija 1949 je papež Pij XII. potrdil dekret o ekskomunikaciji članov in somišljenikov komunističnih strank kjerkoli po svetu. Dekret je prizadel zlasti slovenske zamejce, saj je denimo krški škofijski ordinariat ekskomuniciral celotno Demokratično fronto delovnega ljudstva in njeno glasilo *Slovenski vestnik*, zakramentov pa niso smeli prejemati niti njegovi bralci (Dušan Nečak: Volitve na Koroškem po drugi svetovni vojni. Ljubljana 1982, str. 24). Več o vsebini dekreta: Vera in dom, 1950, št. 2, str. 3 (na članek me je opozoril Janez Stergar, za kar se mu lepo zahvaljujem).

sebe razkrojil, kajti »le kdo bo upal biti predsednik tega društva. Člani govorijo javno, da ne morejo biti člani društva, ki ima sedaj predsednika, ki je ekskomuniciran.«⁶⁸ Anton Bajt je zato marca 1951 odstopil z mesta predsednika in ga prepustil dotedanjemu podpredsedniku Matiji Medvešku.⁶⁹

Jugoslovanska vlada je ravnanje Vatikanu razumela kot vmešavanje v notranje zadeve, zato je zahtevala preklic izobčenj in ukrepa »non expedit«,⁷⁰ vendar je nanj zaman čakala. Oblast je tudi sicer videla v Vatikanu največjo oviro pri urejanju odnosov med državo in katoliško cerkvijo, saj se Vatikan, kot je na seji izvršnega odbora OF 30. maja 1951 povedal Boris Kraigher, ni bil pripravljen pogajati, dokler iz zapora ne bo izpuščen zagrebški nadškof Stepinac in 140 drugih duhovnikov, dokler ne bo zagotovljena svoboda verouka, katoliškega tiska in radia, cerkveni poroki pa dana prednost pred civilno. Povedal je, da so jugoslovanske oblasti Stepinca pripravljene izpustiti, vendar pod pogojem, da odide iz države, s čimer se Vatikan ni strinjal. »Dokler je taka situacija, kakršna je,« je ugotavljal Kraigher, »je iluzorno govoriti o prerorenju krščanstva ali pa, da bi pustili religijo svobodno nastopati ob diamatu dokler obstoja Vatikan. Najprej moramo likvidirati cerkveno organizacijo tako, kakršna je danes, potem bomo šele načeli svobodno diskusijo teh vprašanj,« kajti »vprašanje svobode vere je vprašanje osvoboditve cerkve od Vatikanu.«⁷¹

O politiki do Cerkev je Kraigher znova podrobneje govoril na seji izvršnega odbora OF 3. januarja 1952, ko je na eni strani opazil »določeno ofenzivnost s strani cerkvenih krogov,« na drugi pa mlačnost državnih organov pri izvajanju začrtane politike do Cerkev. Poudaril je, da ni mogoče govoriti o enotni politiki jugoslovanskih oblasti do katoliške cerkve, saj bi moral biti zaradi zakoreninjenosti klerikalizma v Sloveniji boj proti Cerkvi ostrejši kot drugod. Poleg tega »morajo v Beogradu vendarle nekoliko drugače govoriti o teh stvareh. Medtem ko gredo osnovni kontakti pri nas preko notranjega ministrstva, gredo v Beogradu preko zunanjega ministrstva in je pri takem kontaktu preko zunanjega ministrstva potrebno, (da) damo vedno izjave in garancije za to, da je pri nas vera svobodna in cerkev lahko svobodno deluje.«⁷²

Svojih stališč pa ni zaostrovala le oblast, temveč tudi katoliška cerkev. Okrožnici o poučevanju verouka, ki jo je ljubljanski škof Vovk izdal konec leta 1951, sta spomladi sledili dve novi okrožnici, s katerima je škof znova dodobra vznemiril oblasti. Izhajajoč iz stališč papeža Pija XII., je s prvo okrožnico, ki jo je izdal 29. marca 1952, odločno zavrnil novo zakonsko uredbo, ki je dovoljevala abortus v primeru ogroženosti življenja nosečnice. Oblast na okrožnico sicer ni uradno odgovorila, vendar je pohvalila članek ginekologov v *Slovenskem poročevalcu*.⁷³ Zdravniki so se zgrozili zlasti nad škofovimi stališčem, da v primerih, ko »je treba računati s smrtjo matere, ne preostaja drugega, kakor ukloniti se s

⁶⁸ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo v zvezi z odnosi med Vatikanom oziroma Cerkvijo in FLRJ, Kopije in prevodi tekstov, ki dokazujejo vmešavanje Vatikanu v jugoslovanske notranje zadeve, dokument št. 11 – Poročilo škofa Vovka o položaju v CMD, ki ga je januarja 1951 poslal msgr. Oddiju.

⁶⁹ Organizacijski vestnik CMD, II, 1/1951, str. 3.

⁷⁰ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo v zvezi z odnosi med Vatikanom oziroma Cerkvijo in FLRJ, Kopije in prevodi tekstov, ki dokazujejo vmešavanje Vatikanu v jugoslovanske notranje zadeve, dokument št. 12 – Poročilo škofa Vovka o razgovoru Držečnika in Vovka z Borisom Kraigherjem 10. novembra 1951, ki ga je dostavil msgr. Oddiju.

⁷¹ ARS, fond RK SZDL, šk. 25; Stenografski zapisnik seje Izvršnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije, 30. maj 1951, str. 24–25.

⁷² ARS, fond RK SZDL, šk. 25; Stenografski zapisnik seje Izvršnega odbora Osvobodilne fronte Slovenije, 3. januar 1952, str. 8.

⁷³ ARS I, fond CK ZKS III, šk. 27, Agitprop 1950–1952; Zapisnik sestanka z odgovornimi uredniki listov in uredniki notranjepolitičnih rubrik, 24. junij 1952, str. 2.

spoštovanjem naravnim zakonom in ukrepom božje previdnosti.« Odgovarjali so, da tudi sami nasprotujejo abortusu, »smo pa za to, da se umetni splav napravi v primerih, ko ni drugega izhoda,« kajti »eno je dogma, dozorela in okostenela v cerkvenih prostorih, vse kaj drugega bi pa bilo gledati, kako zaradi upoštevanja teh dogem ugašajo cvetoča življenja mater v trenutku, ko skoraj dosežejo največjo življensko srečo.«⁷⁴

Še več prahu je dvignila okrožnica O izražanju verskega prepričanja, ki jo je škof Vovk izdal 30. aprila 1952. V njej je opozarjal vernike, »da so včasih dolžni doprinašati za vero tudi herojska dejanja,« da naj se ne boje javno izražati svojega verskega prepričanja ter jim svetoval, kako naj se vedejo, če jih bo oblast preganjala.⁷⁵ Na okrožnico je 21. maja v *Slovenskem poročevalcu* odgovoril podpredsednik slovenske vlade dr. Marijan Breclj. Zapisal je, da okrožnica odkrito napada in kleveta državno oblast, ki da preganja vernike, čeprav za takšne trditve nima dokazov, kajti »zaradi same vere ni bil pri nas nihče nikoli preganjan. Vsakdo je imel in ima vselej to možnost, da se vključi v našo skupnost, vendar pod enim pogojem – da je lojalen do svoje države in da ostane zvest svojemu ljudstvu.« Menil je, da ni naključje, da je škof izdal okrožnico prav v času, »ko se za našim hrbtom odloča o usodi Slovencev v coni A,« kajti »namen okrožnice je podpreti tuje sovražne interese.«⁷⁶

Breclj je verjetno meril na sklepe konference v Londonu aprila 1952, po kateri se je okreplila prisotnost italijanske administracije v delu STO pod angloameriško vojaško upravo. Vatikan v politični igri okrog tržaškega vprašanja morda res ni bil povsem nedolžen, vendar bi bilo pretirano trditi, da je škof Vovk podpiral italijanske zahteve, ali celo, da je zagovarjal protislovenska stališča tržaškega škofa Santina, čeprav je Vatikanu zvesta slovenska Cerkev zaostriila svoj odnos do oblasti prav v enem od ključnih trenutkov tržaške krize. Že pred objavo Brecljevega članka je sodišče izdalo sklep o prepovedi razširjanja okrožnice, zoper škofa Vovka pa uvedlo preiskavo zaradi kaznivega dejanja sovražne propagande in zlorabe vere v politične namene, vendar je bil postopek ustavljen, zadeva pa izročena sodniku za prekrške.⁷⁷

Odnose med državo in Cerkvijo so dodatno zaostriili sklepi Jugoslovanske škofovske konference, sprejeti med 23. in 25. septembrom 1952 v Zagrebu. Predsednik škofovske konference in beograjski nadškof dr. Josip Ujčić je pred tem v največji tajnosti zaprosil Vatikan za mnenje o duhovniških društvih, ta pa je v svoji poslanici izrazil »upanje, da se bodo jugoslovanski škofje znali upreti grožnji, ki jo predstavljajo duhovniška društva.«⁷⁸ Škofje so zato z dekretom »non licet« duhovniška društva prepovedali. Slovenska škofa Anton Vovk in dr. Maksimiljan Držečnik sta si sklepe zagrebške konference zapisovala, vendar je njune zapiske ob preiskavi zasegla tajna policija.⁷⁹ Zdaj je imela oblast v rokah trden dokaz, da za dejanji škofov stoji Vatikan, prekinitev diplomatskih odnosov z Vatikanom pa je postala le še vprašanje časa.

⁷⁴ Slovenski poročevalec, 1. junija 1952, str. 3–4.

⁷⁵ Vsebina okrožnice je povzeta v članku dr. Marijana Breclja *Sovražniki na delu*, ki je bil objavljen v *Slovenskem poročevalcu* 21. maja 1952.

⁷⁶ Slovenski poročevalec, 21. maj 1952, str. 2.

⁷⁷ ARS, fond Predsedstva vlade LRS, šk. 34, mapa 140/52; Bilten Javnega tožilstva LRS z dne 31. maja 1952, str. 13–14.

⁷⁸ Alexander, *Trostruki mit*, str. 137.

⁷⁹ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo v zvezi z odnosi med Vatikanom oziroma Cerkvijo in FLRJ, Kopije in prevodi tekstov, ki dokazujejo vmešavanje Vatikanu v jugoslovanske notranje zadeve, dokument št. 15 – Beležka dr. Držečnika in beležka škofa Vovka o konferenci v Zagrebu.

Ukrep »non licet« ni zadeval CMD, saj naj bi slovenski škofje zagovarjali obstoj duhovniškega društva, ki je po njihovem mnenju precej pripomoglo k znosnejšim odnosom med Cerkvijo in oblastjo. Da bi ustregli zahtevam cerkvenih oblasti, so člani CMD na občnem zboru 23. oktobra 1952 sprejeli nov pravilnik in resolucijo, s katero so se zavezali k spoštovanju cerkvenega prava. V imenu slovenskih škofov je pravila potrdil dr. Mihael Toroš, ki je izjavil, da »je društvo s tem do kraja ustreglo slovenskim ordinarijem.«⁸⁰

Kot bi ne vedeli, da drezajo v osje gnezdo, so jugoslovanski škofje dan po zagrebški konferenci na maršala Tita naslovili pismo, v katerem so ugotavljali, da v Jugoslaviji ni popolne verske svobode in da »modus vivendi« ne bo dosežen, dokler se bo omejevalo pravice Cerkve. Med najbolj drastičnimi kršitvami verske svobode so navedli oviranje verskih obredov in verske vzgoje, aretacije, pritiske in napade na duhovnike, odvzem nekaterih cerkva in katoliških tiskarn, odrekanje državne pomoči pri gradnji in obnovi cerkva, zadušitev katoliškega tiska, razpuščanje redov, spodbujanje ateizma (»ateizem je religija režima«) in številne druge. Obstoj duhovniških društev so odločno nasprotovali, češ da njihovo ustanavljanje spodbuja oblast, ki skuša razbiti cerkveno disciplino. Zapisali so, da bodo duhovniška društva priznali, ko bodo njihova pravila v sozvočju s kanonskim pravom in ko bo cerkvenim oblastem omogočen nadzor nad njihovim delovanjem. Ob koncu so zatrdili, da spoštujejo obstoječo oblast in da za Cerkev ne zahtevajo nikakršnih privilegijev, temveč zgolj spoštovanje božjega in naravnega prava. Zahtevali so popolno svobodo verske vzgoje, katoliškega tiska in verskih organizacij ter v skladu s tem pravico do materialnih sredstev, potrebnih za nemoteno delovanje Cerkve. Če bo oblast to sprejela, bodo nesoglasja med državo in Cerkvijo kmalu odpravljena, so menili škofje.⁸¹

Spor z Vatikanom

Po razkolu s Sovjetsko zvezo je jugoslovanska vlada začela postopoma navezovati stike z Zahodom, pri čemer se ni mogla izogniti odzivu neprizanesljive zahodne katoliške javnosti, ki je negodovala zlasti nad usodo zagrebškega nadškofa Alojzija Stepinca. ZDA so poleti 1951 odobrile Jugoslaviji pomoč v vojaškem materialu, ki so jo posredno pogojile z izpustitvijo Stepinca, saj bi ta ugodno odmevala v katoliškem oziroma protikomunističnem delu ameriške javnosti. Zagrebški nadškof je bil iz Lepoglave izpuščen 5. decembra 1951 in takoj zatem konfiniran v rojstno vas Krašić, nekaj mesecev pred tem pa so oblasti, da bi pomirile Srbe, izpustile episkopa Vojislava Nastića.⁸²

Kljub temu napetost med Jugoslavijo in Vatikanom ni popustila, saj je papež vztrajal, da mora Stepinac še naprej opravljati dolžnosti zagrebškega nadškofa, pa tudi nenehna poročila o preganjanju Cerkve v Jugoslaviji niso bila v prid odnosom med državama. Poleg tega je v jugoslovanskem političnem vrhu vladalo prepričanje, da Vatikan podpira italijanske zahteve glede STO in da deluje v sozvočju z vatikansko politiko tudi katoliška cerkev v Jugoslaviji. V zaupnem memorandumu, ki ga je zunanje ministrstvo poleti 1952 pripravilo za Josipa Broza, naj bi bili navedeni številni primeri sodelovanja med Vatikanom in italijansko vlado, političnimi strankami in posamezniki. Najbolj dejavni naj bi bili krščanski demokrati in tržaški škof Antonio Santin, ki naj bi od papeža dobil nalogo, da prek angloameriške vojaške uprave vpliva na vladi v Washingtonu in Londonu v smislu priključitve celotnega STO Italiji.

⁸⁰ ARS, fond KOVS, šk. 87; Spomenica CMD, str. 10 in šk. 83; Letno poročilo za leto 1955, Stanje rimokatoliške cerkve v LRS, str. 2.

⁸¹ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo ZIS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Pretstavka katoličkog episkopata Jugoslavije maršalu Titu.

⁸² Darko Bekić: Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955. Zagreb 1988, str. 323–325.

Z enako nalogo naj bi papež Pij XII. avgusta 1951 poslal v London svojega podsekretarja, saj je bil prepričan, da bodo države Informbiroja kmalu okrepile svoj pritisk vzdolž vzhodnih jugoslovanskih meja, zato bo Jugoslavija prisiljena predati STO Italiji. Razlogov za nezadovoljstvo jugoslovanske vlade, ki v kaj takega ni nameravala privoliti, torej ni manjkalo. Vlada je negodovala tudi nad delovanjem odpravnika poslov beograjske nunciature Silvia Oddija, češ da nasprotuje vsem poskusom ureditve odnosov med državo in katoliško cerkvijo in v tujino pošilja poročila o preganjanju Cerkve v Jugoslaviji.⁸³

Konec januarja 1952 se je zunanji minister Edvard Kardelj sestal z Oddijem, ki je protestiral zaradi nedavnega napada na ljubljanskega škofa Vovka. Kardelj je Oddiju odvrnil, da je za preganjanja kriva Cerkev sama, ker se noče sprijazniti z revolucijo in zase še vedno zahteva privilegiran položaj. Dogodek v Novem mestu je bil po njegovem mnenju le svarilo Cerkvi, naj se izogiba delovanju proti oblasti, ker ljudstvo tega ne bo trpelo. »Še več, lahko rečemo, da takšen razvoj stvari postavlja pod vprašaj odnose med Vatikanom in Jugoslavijo. Če Vatikan ni pripravljen podpreti razvoja normalne lojalnosti klera državi, čemu potem sploh služijo naši odnosi z Vatikanom,« se je spraševal Kardelj ter dodal, da »naši odnosi z Vatikanom v takšnih pogojih le otežujejo urejanje odnosov med cerkvijo in državo,« in da »ima jugoslovansko javno mnenje vtis, da politika Vatikana do Jugoslavije pogosto ni vodena zaradi interesov katoliške cerkve, temveč služi političnim ciljem nekaterih tujih sil.« Povedal je tudi, da oblast od duhovnikov ne zahteva drugega kot lojalnost, ter dodal, da katoliška cerkev izkorišča strpnost jugoslovanske vlade in mednarodnopolitični položaj Jugoslavije, da bi si pridobila celo več pravic, kot jih ima drugod po svetu. Izkoriščanja verske svobode in nasprotovanja revolucionarnim pridobitvam pa jugoslovanske oblasti ne bodo trpele, je pogovor sklenil Kardelj.⁸⁴

V podobnem tonu je 11. maja 1952 na shodu v Zrenjaninu govoril Josip Broz, ko je omenil odnose z Italijo in Vatikanom. Poudaril je, da je vsak državljani dolžan najprej služiti interesom lastne države in ljudstva, kar je letelo na cerkvene oblasti in duhovnike, ki »vidijo samo Rim.«⁸⁵ Nasploh je bila značilnost Titovih govorov v tem času, da je odnose z Italijo vedno povezoval s katoliško cerkvijo in Vatikanom, saj se je Vatikan po mnenju jugoslovanskih oblasti vse preveč vpletal v reševanje občutljivega tržaškega vprašanja in s tem zaostroval že tako napete odnose med oblastjo in katoliško cerkvijo. V vrtincu političnih iger se je znašel tudi ljubljanski škof Anton Vovk s svojo okrožnico O izražanju verskega prepričanja, ki je bila po mnenju oblasti voda na mlin vatikanski politiki, saj škof ni izbiral besed pri opisovanju za katoličane neugodnih razmer v Jugoslaviji. Slovenski notranji minister Boris Kraigher je zato škofom 5. junija 1952 povedal, da bodo v primeru nadaljnega zaostrovanja stiki med katoliško cerkvijo in Vatikanom prekinjeni, nuncij pa izgnan iz države.⁸⁶

Po objavi članka o preganjanju katoliške cerkve v Jugoslaviji v vatikanskem glasilu *La Civiltà Cattolica* 7. junija 1952,⁸⁷ se je med Vatikanom in Jugoslavijo razplamtela prava besedna vojna. Jugoslovanski tisk je bil preplavljen s članki o sovražnosti Vatikana, v kampanji pa je prednjačil *Slovenski poročevalec*, ki je dan za dnem poročal o vmešavanju Vatikana v tržaško krizo in v jugoslovanske notranje zadeve, spremljal delovanje tržaškega

⁸³ Živojinović: Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast, str. 365–366.

⁸⁴ Prav tam, str. 367.

⁸⁵ Josip Broz Tito: Govori i članci VII. Zagreb 1959, str. 79.

⁸⁶ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo v zvezi z odnosi med Vatikanom oziroma Cerkvijo in FLRJ, Kopije in prevodi tekstov, ki dokazujejo vmešavanje Vatikana v jugoslovanske notranje zadeve, dokument št. 13, str. 2.

⁸⁷ Živojinović: Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast, str. 369–370.

škofa Antonia Santina, občasno pa objavljala tudi karikature s politično vsebino in članke o medvojnem in povojnem delovanju posameznih duhovnikov.

Ko je Jugoslovanska škofovska konferenca septembra 1952 prepovedala duhovniška društva, je bila s stališča oblasti mera polna. Namestnik zunanjega ministra dr. Aleš Bebler je 1. novembra izročil nunciju Oddiju protestno noto zaradi vmešavanja Vatikanu v jugoslovanske notranje zadeve. Povod zanjo je bilo zaupno papežev sporočilo predsedniku jugoslovanske škofovske konference dr. Josipu Ujčiću glede duhovniških društev.

Dan zatem se je v Zagrebu začel šesti kongres KPJ, na katerem se je Partija preimenovala v ZKJ ter se izrekla za ločitev partijske in državne oblasti. Na kongresu so med drugim obsodili tudi blokovsko delitev sveta ter se zavzeli za politiko nevmešavanja v notranje zadeve tujih držav in enakopravnost v mednarodnih odnosih. Josip Broz je v svojem referatu omenil tudi Vatikan, ki ga je obtožil, da se »po svoji agenturi« vmešava v jugoslovansko zunanjo in notranjo politiko, »kakor to zaman poskuša tudi ZSSR.«⁸⁸ S tem je Vatikan postavil ob bok Sovjetski zvezi in ga uvrstil med najsrdečije nasprotnike jugoslovanske oblasti.

Medtem so dnevi tekli, odgovora na protestno noto pa iz Vatikanu ni bilo. Namesto tega je kot strela treščila vest, da je papež nadškofa Alojzija Stepinca povišal v kardinala – in to prav na 29. november.

Odločitev o prekinitvi diplomatskih odnosov z Vatikanom je 16. decembra v Smederevski Palanki napovedal Josip Broz, ko je v zvezi s tržaškim vprašanjem označil »mednarodno reakcijo z Vatikanom na čelu« kot »smrtnega sovražnika naše države.«⁸⁹ Dan kasneje je Aleš Bebler izročil Oddiju noto, s katero je jugoslovanska vlada zahtevala zaprtje nunciature v Beogradu, obenem pa obtoževala Vatikan, da se vmešava v notranje zadeve, da je namesto, da bi odgovoril na protestno noto, povišal Alojzija Stepinca v kardinala, da ne želi sodelovati z jugoslovansko vlado pri urejanju medsebojnih odnosov in da skuša Jugoslavijo očrniti v očeh mednarodne javnosti.⁹⁰

Približno v istem času je zunanje ministrstvo prejelo papežev odgovor na že pred mesecem in pol izročeno noto, vendar je bilo pismo nekaj ur zatem neodprto vrnjeno nunciatu, češ da so diplomatski odnosi prekinjeni.⁹¹ V odgovoru je papež opozarjal, da ima Vatikan neodtujljivo pravico ščititi katolike kjerkoli po svetu, zato je zavnil obtožbe o vmešavanju v jugoslovanske notranje zadeve, poleg tega pa navedel številne primere preganjanja katoliške cerkve v Jugoslaviji. Jugoslovanska vlada na papežev pismo ni odgovorila, Tanjug pa je celo objavil vest, da zunanje ministrstvo odgovora sploh ni prejelo.⁹²

O razlogih za prekinitve diplomatskih odnosov je zunanjepolitičnemu odboru zvezne skupščine govoril zunanji minister Edvard Kardelj. V uvodu je poudaril, da protijugoslovanska gonja, ki jo izvaja Vatikan »baje za zaščito jugoslovanskih katolikov pred verskim preganjanjem,« ni v prid katoliški cerkvi in vernikom, saj je naperjena zoper temeljne

⁸⁸ Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo. VI. kongres KPJ/ZKJ. Ljubljana 1952, str. 39–40.

⁸⁹ Slovenski poročevalec, 18. december 1952, str. 3.

⁹⁰ Vladimir Dedijer: Dokumenti 1948, III. del. Beograd 1979, str. 466–468.

⁹¹ Živojinović: Vatikan, Katoliška crkva i jugoslovenska vlast, str. 382. Alexander, Trostruki mit, str. 138. Bekić, Jugoslavija u hladnom ratu, str. 448–449. Pattee, The Case of Cardinal Aloysius Stepinac, str. 151. (Darko Bekić in Richard Pattee navajata, da je Oddi izročil papežev odgovor že 15. decembra, pri čemer se sklicujeta na vatikansko glasilo L'Osservatore Romano z dne 13. in 16. januarja 1953 (Bekić) oziroma 14. januarja 1953 (Pattee), Stella Alexander in Dragoljub Živojinović pa navajata, da se je to zgodilo 17. decembra. Brez izvirnih dokumentov seveda ni mogoče ugotoviti, kdaj je bil odgovor dejansko izročen zunanjemu ministrstvu.)

⁹² Živojinović: Vatikan, Katoliška crkva i jugoslovenska vlast, str. 389.

nacionalne interese jugoslovanskih narodov. Vatikan je po njegovem mnenju sam izzval prekinitev diplomatskih odnosov z imenovanjem zagrebškega nadškofa za kardinala in z zaostrovanjem svoje politike do Jugoslavije spričo načrtovanega Titovega obiska v Londonu. V nadaljevanju je Kardelj govoril tudi o položaju katoliške cerkve v Jugoslaviji, pri čemer je poudarjal, da Cerkev nihče ne preganja, saj »je vera družbeni pojav, ki ga ni mogoče izkoreniniti s preganjanjem in dekreti, tudi če bi kdo hotel.« Dejal je, da si je jugoslovanska vlada močno prizadevala urediti odnose z njo, vendar ji to, v nasprotju z drugimi verskimi skupnostmi, ni uspelo prav zaradi vmešavanja Vatikana. Menil je, da ustava zagotavlja Cerkvi dovolj pravic, čeprav je priznaval, da »ima katoliška cerkev neke težave glede objavljanja verskega tiska« in da »v tem ali onem okraju morda naši krajevni organi ovirajo verouk v cerkvah.« V nadaljevanju je povedal, da se tradicionalna politika Vatikana do Jugoslavije v zadnjih letih ni bistveno spremenila, saj je Vatikan začel s protijugoslovansko gonjo že pred revolucijo, po njej pa jo je samo še bolj okrepil. Obtožil ga je tudi, da je eden glavnih nosilcev italijanskega ekspanzionizma, kot dokaz pa je navedel dejstvo, da se stališči Vatikana in Italije glede tržaškega vprašanja prav nič ne razlikujeta.

Jugoslovanska vlada se je po Kardeljevih besedah odločila za prekinitev diplomatskih stikov z Vatikanom zato, ker se »ti odnosi niso pokazali kot sredstvo za urejanje odnosov med cerkvijo in državo, marveč kot sredstvo tujih sil za njihove zunanjepolitične cilje proti Jugoslaviji.« Ob koncu je govoril tudi o nadaljnji politiki do katoliške cerkve. Dejal je, da spor z Vatikanom ne bo spremenil politike do Cerkve, pri čemer je poudaril ustavno načelo ločitve cerkve od države. Dodal je, da oblast od Cerkve in duhovnikov ne zahteva, naj postanejo agitatorji socializma in zveze komunistov, prav tako kot ne zahteva ločitve od Vatikana, poudaril pa je, da je socializem v Jugoslaviji dejstvo, ki se mu mora vrh katoliške cerkve prilagoditi, tako kot se mu je prilagodila nižja duhovščina, organizirana v duhovniška društva.⁹³

Imenovanje zagrebškega nadškofa za kardinala je razkol zgolj pospešilo, nikakor pa ne gre v njem iskati pglavitnega razloga za prekinitev diplomatskih odnosov, temveč kvečjemu težko pričakovani povod. Precej večjo težo so imela v sporu duhovniška društva, v katerih je Vatikan videl začetek shizme, jugoslovanska oblast pa najbolj učinkovit način diferenciacije in nadzora nad duhovščino, morda pa tudi zametke bodoče nacionalne cerkve. Poleg zapletov v zvezi z duhovniškimi društvi je sporu botrovala tudi vatikanska diplomatska dejavnost, s katero je po mnenju jugoslovanskih oblasti skušal Vatikan doseči takšen razplet tržaškega vprašanja, ki bi najbolj prizadel prav edina katoliška naroda v Jugoslaviji, Slovence in Hrvate.

Na drugi strani ne gre pozabiti na Titovo idejo o nacionalni cerkvi, ki je, sodeč po poročilih ameriške in britanske ambasade, s prekinitvijo diplomatskih odnosov z Vatikanom dobila nov polet. Po mnenju britanskega ambasadorja Georgea Allena naj bi vatikansko priporočilo škofovski konferenci močno razjezilo jugoslovanske oblasti, saj bi lahko izjalovilo napor, ki so ga oblasti vložile v ustanavljanje duhovniških društev. Podobnega mnenja je bil svetovalec ameriške ambasade Woodrow Wallner, ki je v poročilu zapisal, da je vladna politika v zvezi z duhovniškimi društvi vodila v spor z Vatikanom, ker naj bi bil namen krepitve duhovniških društev oblikovanje nacionalne cerkve. Svoj strah pred novo shizmo je v pogovorih z ameriškiimi diplomati izrazil tudi Silvio Oddi, ki je opozarjal, da skuša režim odtrgati nižjo duhovščino od cerkvenih oblasti in oblikovati nacionalno cerkev pod nadzorom komunistov. Pomemben korak k temu cilju je bil po njegovem mnenju storjen z ustanavljanjem duhovniških društev in prekinitvijo diplomatskih stikov z Vatikanom. Oddi je opozarjal tudi na indoktrinacijo mladine, pri čemer je izrazil bojazen, da bo ob takšni

⁹³ Slovenski poročevalec, 20. december 1952, str. 1–3.

politiki jugoslovanskih oblasti komunizem prevladal nad verskim prepričanjem že v naslednjih dvajsetih letih.⁹⁴

Od kod tolikšen strah pred nastankom nacionalne cerkve, na podlagi pregledanega arhivskega gradiva ni mogoče ugotoviti. Za tako radikalen prelom namreč niso bili izpolnjeni niti osnovni pogoji; duhovniška društva so bila, čeprav jih je podpirala oblast, prešibka in tudi med samim članstvom ideja o nacionalni cerkvi ni bila sprejeta z navdušenjem, še bolj odločno pa so jo zavračale cerkvene oblasti. Očitke Vatikana in cerkvenih oblasti glede vloge duhovniških društev pri oblikovanju nacionalne cerkve so v svoji spomenici leta 1968 zavrnili tudi člani CMD, saj »so se ustanovitelji in pozneje voditelji društva veliko prizadevali, da bi ordinariji potrdili društvena pravila in da bi spravili delovanje društva v sklad s predpisi cerkvenega prava. Že to vztrajno prizadevanje za cerkveno legalizacijo društva je dokaz za njegovo zvestobo Cerkvi«. Zavrnili so tudi očitke, da je dr. Mihael Toroš nameraval postati škof slovenske nacionalne cerkve, ter dodali, da je »želja po ustanovitvi narodne Cerkve morda bila izven duhovniških vrst, v društvu samem je nikdar nihče ni omenil.«⁹⁵

Zamisel oblasti o nacionalni cerkvi je nedvomno obstajala, vendar je bila verjetno mišljena kot oddaljen cilj. Sodeč po pregledanem gradivu, razen besed in spodbujanja duhovniških društev, konkretnih akcij oblasti v tej smeri ni bilo. Strah cerkvenih oblasti pred nastankom nacionalne cerkve je bil verjetno posledica Titovih pozdravnih besed škofom junija 1945 v Zagrebu, kjer maršal ni skrival svoje želje po ločitvi katoliške cerkve od Vatikana, dokaz za takšne namere oblasti pa je cerkveni vrh videl v ustanavljanju duhovniških društev. Tito je podobno kot delegacijo hrvaških duhovnikov novembra 1949 nagovoril tudi nekaj članov slovenskega duhovniškega društva, ko jim je zastavil vprašanje: »Če smo se mi rešili Moskve, zakaj se ne bi vi Rima?«,⁹⁶ vendar tudi ob tej priložnosti ni omenjal konkretnih korakov.

Kako močan je bil strah cerkvene hierarhije pred shizmo in kolikšen je bil odpor do nove, revolucionarne oblasti, beremo v pismu, ki ga je kasneje izgnani goriški ordinarij dr. Franc Močnik novembra 1947 poslal Edku Ferjančiču in Antonu Bajtu, ki sta na Primorskem v okviru Osvobodilne fronte ustanavljala duhovniško društvo. Močnik je zapisal, da »je to politično sodelovanje s komunizmom, kar je že kot samo politično udejstvovanje duhovnikom prepovedano (kan. 138, 139). Kot sodelovanje z Bogu in Cerkvi sovražnim komunizmom, ki duhovnike slepi z narodno krinko, je pa zločin. Ali ne vidita, da je tako društvo le priprava za ustanovitev 'narodne cerkve', ločene od katoliške Cerkve in njene hierarhije, kar pomeni odpad od Petrove skale in Cerkve, ki Vaju je sprejela za svoja duhovnika? /.../ Da so duhovniki dobri in zvesti državljani, Bog zahteva; da se pa duhovniki postavljajo več ali manj prostovoljno v suženjsko službo države, ki sovraži sv. očeta in sv. Cerkev ter išče, kako bi izruvala iz src Boga, je nezaslišano. /.../ Upam, da bo ta opomin in prošnja Vajinega Ordinarija zalegla in Vajini duši rešila. Ako pa ne prenehata takoj s tem početjem in še naprej vodita društvo, vedita, da sta suspendirana a divinis (kan. 2279/2), ker je bolje, da so ljudje brez maše, kot da imajo take pastirje, ki dajejo ljudstvu le pohujšanje.«⁹⁷

V naslednjih letih je Cerkev svoje stališče do duhovniških društev sicer omilila, vendar se je odpor do CMD oziroma do Slovenskega duhovniškega društva obdržal vse do njegove ukinitve leta 1990, strah pred nastankom nacionalne cerkve pa se je verjetno razblinil že leta

⁹⁴ Živojinović: Vatikan, Katolička crkva i jugoslovenska vlast, str. 381, 387.

⁹⁵ ARS, fond KOVS, šk. 87; Spomenica CMD, str. 15.

⁹⁶ Nova pot, I, 2/1949, str. 30.

⁹⁷ ARS, fond KOVS, šk. 87; Spomenica CMD, priloga št. 1.

1966 s podpisom beograjskega protokola, ki je položil temelje za postopno ureditev odnosov med katoliško cerkvijo in jugoslovansko oblastjo.

Vera za cerkvenimi zidovi

Po prekinitvi diplomatskih stikov z Vatikanom se je oblast nemudoma lotila urejanja odnosov z verskimi skupnostmi. Na povabilo predsednika zvezne vlade Josipa Broza so se 8. januarja 1953 katoliški škofje sestali z njim v Beogradu, vendar so v pogovoru vztrajali, da brez soglasja Vatikana ne morejo skleniti nikakršnega sporazuma z oblastjo.⁹⁸ Kljub temu so se strinjali z ustanovitvijo paritetne komisije, ki naj bi preučila sporna vprašanja, kasneje pa so se odzvali tudi vabilučasne zvezne komisije za ureditev odnosov z verskimi skupnostmi, da naj izrazijo svoje mnenje o predlogu zakona o pravnem položaju verskih skupnosti.

Osnutek zakona sta 12. februarja 1953 objavila *Borba* in *Slovenski poročevalec*. Načrt je zagotavljal neodvisnost verskega življenja od države, vendar pod pogojem, da se bodo verske skupnosti omejevale izključno na verska vprašanja, eksplicitno pa je prepovedoval dejavnost posameznikov in organizacij, ki bi utegnile izkoriščati verska čustva v politične namene. Glede najbolj občutljivega vprašanja, verske vzgoje in izobraževanja, je predvidel, da bodo pouk v šolah vodili laiki, temeljil pa bo izključno na spoznanjih znanosti in svobodi mišljenja. Verski pouk bo mogoče izvajati le v cerkvah, verskim skupnostim pa bo dovoljeno ustanavljati samo šole za izobraževanje duhovnikov. Poleg tega je načrt zakona izrecno dovoljeval ustanavljanje duhovniških društev, zagotavljal verskim skupnostim gmatno pomoč države pri vzdrževanju cerkvenih poslopij, prepovedoval cerkveno poroko pred civilno, verskega tiska pa ni omenjal.⁹⁹

Predsednik Jugoslovanske škofovske konference dr. Josip Ujčić je že 19. februarja 1953 zvezni verski komisiji poslal pripombe k osnutku zakona. Ob tej priložnosti je znova poudaril, da nima nikakršnih pooblastil Vatikana glede urejanja odnosov med Cerkvijo in državo, največ pripomb pa je imel na četrti člen, ki je obravnaval verouk. Zapisal je, da predlog zakona v nasprotju s svobodo vesti na eni strani omejuje versko vzgojo in prepoveduje izražanje verskega prepričanja, na drugi strani pa ne prepoveduje protiverskega prepričanja in širjenja ateizma, s čimer grobo krši enakopravnost državljanov. Strah oblasti pred religijo je bil po njegovem mnenju neutemeljen, saj »vsaka religija uči morale, zlasti krščanska /ki ji pripada največji del naših narodov/, uči čistosti, delavnosti, pravičnosti, dajanja cesarju, kar je cesarjevega, Bogu, kar je božjega: da je treba oblast spoštovati, ker je vsaka oblast od Boga, vendar ne iz strahu pred kaznijo, temveč zaradi vesti! Ali lahko tako vzvišeni nauk pokvari šolske otroke? In, ali svet pozna bolj vzvišeno moralo kot je krščanska!«

Sklicujoč se na 26. člen Deklaracije o človekovih pravicah, ki staršem zagotavlja pravico do izbire šole za svoje otroke, je beograjski nadškof za Cerkev zahteval pravico ustanavljanja cerkvenih osnovnih, srednjih in visokih šol. Glede duhovniških društev je vztrajal pri sklepih škofovske konference, ki je tovrstna društva prepovedala »iz cerkveno disciplinskih razlogov«, zahteval pa je tudi, da mora zakon izrecno zagotoviti svobodo verskega tiska, kajti »če je enim dovoljeno napadati religijo, mora biti verskemu tisku dovoljeno, da se z vsaj tolikšno pravico brani.« Ob koncu je zapisal, da se zaveda, kako težko je spisati zakon, ki bi veljal za vse verske skupnosti, ter dodal, da bi moral zakon poudariti velik pomen religije »za

⁹⁸ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo ZIS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Pripombe beograjskega nadškofa Ujčića k predlogu zakona, 19. februar 1953, str. 1.

⁹⁹ Slovenski poročevalec, XIV, 12. februar 1953, str. 5.

moralno socialno življenje« in ji zato omogočiti širok razmah, kajti »religija, ki opominja ljudi, da morajo spoštovati deset Božjih zapovedi, bo vzgojila vzorne državljane, ki bodo v čast naši domovini.«¹⁰⁰

Prav tedaj je Ujčić prejel pismo namestnika vatikanskega državnega tajnika Domenica Tardinija, v katerem ga je ta spomnil, da je kakršenkoli sporazum med državo in Cerkvijo izven pristojnosti ordinarijev. Poudaril je, da Vatikan ne nasprotuje ureditvi odnosov z državo, vendar škofje o tem ne morejo odločati brez njegovega privoljenja, kajti, »kar ni v skladu z normami, o katerih smo govorili, je v največji meri škodljivo za dobro cerkve in duš.«¹⁰¹ Navodilo je bilo poslano prek običajne pošte, zato je bila državna oblast z njegovo vsebino seznanjena, kar je Aleksandar Ranković priznal v svojem govoru ob sprejetju zakona o verskih skupnostih.

V času pogajanj s Cerkvijo se je tisk povsem umiril, precejšnja strpnost in pripravljenost na dialog pa je bilo moč zaznati tudi v govorih najvišjih državno-partijskih voditeljev. Edvard Kardelj je na četrtem kongresu LFJ/SZDLJ februarja 1953 v zanj značilnem večurnem govoru omenil tudi odnose med državo in Cerkvijo. Spor med obema institucijama je po njegovem mnenju sicer zakrivila Cerkev z nenehnim zlorabljanjem verskih čustev v politične namene, vendar tudi oblast, ki je pogosto posegala po administrativnih ukrepih, ni bila povsem nedolžna. Kardelj je poudaril, da si mora oblast »v boju proti političnemu zlorabljanju cerkve in verskih čustev /.../ hkrati prizadevati, da se verskim skupnostim dejansko zagotovi neovirano opravljanje njihovih verskih poslov in običajev.« Cerkev, ki se je doslej »vedno znala prilagajevati novim družbenim sistemom in političnim položajem,« pa bo »morala najti pot in način, da se sprijazni s položajem, ki je v socialistični Jugoslaviji,« kajti »to je edino, kar zahtevamo od nje.«¹⁰²

Za pogajanja s predstavniki verskih skupnosti je slovenski izvršni svet ustanovil posebno komisijo, ki jo je vodil notranji minister in predsednik podobne komisije pri zvezni vladi Boris Kraigher, njeni člani pa so bili prorektor Univerze v Ljubljani dr. Gorazd Kušej, sekretar Sveta za prosveto in kulturo Franc Kimovec, sekretar Sveta za zakonodajo dr. Miha Potočnik in podsekretar za notranje zadeve Mitja Ribičič. V imenu katoliške cerkve so se s slovensko vlado pogajali ljubljanski škof Anton Vovk, mariborski škof dr. Maksimiljan Držečnik in goriški apostolski administrator dr. Mihael Toroš.

17. aprila 1953 so se slovenski ordinariji sestali z Borisom Kraigherjem, ki je v uvodu pojasnil, da slovenska vlada ne namerava skleniti s Cerkvijo sporazuma, temveč se želi zgolj seznaniti z njenimi stališči glede osnutka zakona o pravnem položaju verskih skupnosti. V zvezi s tem je dr. Toroš v imenu slovenskih škofov prebral spomenico, v kateri so škofje izrazili lojalnost zakoniti oblasti, obenem pa znova poudarili, da z njo ne morejo skleniti nikakršnega sporazuma. Poleg tega so zahtevali popolno versko svobodo in popravilo krivic, ki so bile storjene Cerkvi po letu 1945. Kraigher je odvrnil, da nihče ne govori o sporazumu, saj »sporazum oz. nekak konkordat pri nas ni mogoč, ker je dosledno izvedena ločitev Cerkve od države,« zagrozil pa je tudi s prekinitvijo dialoga, če škofje spomenice ne bodo umaknili. Škofje so zato umaknili zahtevo po popolni verski svobodi in popravilu krivic, namesto njiju pa vnesli v spomenico novo točko, v kateri so zapisali, da so se pripravljene pogajati z oblastmi o konkretnih problemih v odnosih med Cerkvijo in državo. Dr. Držečnik je ob tem povedal,

¹⁰⁰ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo ZIS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Pripombe beograjskega nadškofa Ujčića k predlogu zakona, 19. februar 1953.

¹⁰¹ Slovenski poročevalec, 23. maj 1953, str. 4. ARS, kabinet Borisa Kraigherja, 1953/1, dok. 93/53; Iz »La Civiltà Cattolica«, 20. junij 1953.

¹⁰² Edvard Kardelj: Problemi naše socialistične graditve II, Ljubljana 1955, str. 351–352.

da so prvotno spomenico spisali zato, »da se zaščitimo proti eventualnim očitkom Vatikana.«¹⁰³

Teden dni zatem so se jugoslovanski škofje na čelu z beograjskim nadškofom dr. Josipom Ujčićem sestali z začasno komisijo zvezne vlade. Škofje so tokrat izrecno poudarili, da nimajo nikakršnih pooblastil za pogajanja z vlado, predvsem pa, da ne želijo prevzeti odgovornosti za sprejetje zakona o verskih skupnostih, ki ni v sozvočju z interesi katoliške cerkve in kanonskim pravom. Pogovori so bili zato 24. aprila prekinjeni, zvezna komisija za ureditev odnosov z verskimi skupnostmi pa je prenehala delovati.¹⁰⁴

Na vprašanje, zakaj se škofje niso želeli sporazumeti z oblastjo, je skušal v svojem poročilu odgovoriti sodelavec UDV »Kranjc Drago«, ki se pogajanj sicer ni udeležil, vendar je bil ves čas v stiku s škofi. Zapisal je, da Jugoslovanska škofovska konferenca najverjetneje dobiva navodila iz Vatikana prek francoske ambasade. Od tam naj bi Ujčić dobil navodilo, da se škofje za nobeno ceno ne smejo pogajati z vlado glede zakona o verskih skupnostih, temveč morajo vztrajati, da je to domena Vatikana, s čimer bi izsiliti obnovitev diplomatskih stikov. Ujčić je bil zlasti nezaupljiv do ravnanja slovenskih škofov, češ da so preveč naklonjeni sporazumu z oblastjo, še bolj odločno pa sta nastopila skopski škof dr. Smiljan Čekada in zagrebški generalni vikar dr. Josip Lach, ki sta obsodila spremembe v spomenici slovenskih škofov, češ da so se s tem sami ujeli v past.

Odločitev o stališčih, ki so jih škofje zagovarjali pred komisijo zvezne vlade, naj bi padla na predvečer pogajanj, ko se je Ujčić pod vplivom Čekade in Lacha »zavedel, kako bi ga lahko polomil, če bi dal svoje pripombe (na osnutek zakona). Njegova edina naloga je bila v tem, da pripravi pot (vatikanskemu) delegatu in onemogoči vsak sporazum na podlagi verskega zakona.« Čekada je po trditvah sodelavca UDV škofo hujskal tudi med samimi pogajanci, ko jih je prepričeval, da skuša oblast s sporazumom s Cerkvijo dokazati, da je »modus vivendi« mogoče doseči tudi brez soglasja Vatikana. Dialogu naklonjena slovenska škofa Vovk in Držičnik sta bila nad iztekom pogajanj zelo razočarana, vendar sta se kljub temu odločila, da bosta v nadaljnjih pogovorih s komisijo slovenske vlade zastopala uradno stališče škofovske konference.¹⁰⁵

Vsebinsko pogovorov med vlado in škofovsko konferenco je 4. maja v *Slovenskem poročevalcu* analiziral Boris Kraigher. V uvodu je zapisal, da vlada ni nameravala skleniti sporazuma s Cerkvijo, temveč se je skušala z njenimi predstavniki zgolj pogovoriti o najbolj perečih vprašanjih v odnosih med katoliško cerkvijo in državo. Prepričan je bil, da so škofje skušali s svojo nepopustljivostjo in vedno novimi zahtevami izsiliti obnovitev diplomatskih stikov z Vatikanom, kar je bilo za vlado nesprejemljivo, saj se je Vatikan po njenem mnenju vse preveč vpletal v jugoslovanske notranje zadeve, še bolj moteča pa je bila njegova diplomatska dejavnost v zvezi z jugoslovanskimi zahodnimi mejami. Poleg tega je Kraigher menil, da Vatikan jugoslovanskim škofom ne zaupa, da se boji nastanka nacionalne cerkve in zato vsem, ki so naklonjeni dialogu z oblastjo, grozi z ekskomunikacijo, ob koncu pa je dodal, da bo prekinitev pogovorov nedvomno zavrla proces normalizacije odnosov med Cerkvijo in državo.¹⁰⁶

¹⁰³ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo IS LRS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Zabeležka o razgovoru tov. Kraigherja s slovenskimi ordinariji, 17. april 1953.

¹⁰⁴ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo ZIS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Zapisnik o sastancima privremene Komisije Saveznog izvršnog veća sa pretstavniciima katoličke crkve, 23.–24. april 1953.

¹⁰⁵ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo IS LRS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Podatki DSNZ, Poročilo sodelavca »Kranjc Drago« o razgovorih s slovenskimi škofi, dr. Ujčićem in drugimi v dneh od 22. do 25. aprila 1953.

¹⁰⁶ Slovenski poročevalec, 4. maj 1953, str. 3.

Strah pred ekskomunikacijo se je naselil tudi v slovenske škofe, kar je goriški apostolski administrator Toroš priznal v pogovoru s komisijo slovenske vlade. Povedal je, da »izobčenju torej, ki je na poseben način pridržano apostolski stolici, zapadejo vsi tisti, ki izdajo nek zakon ali odlok proti svobodi ali pravicam cerkve. Tako tudi mi trije, ali kdorkoli drugi, ki bi v svojih pripombah pristal na to, da (na primer) ne smemo imeti brez posebnega dovoljenja procesij izven cerkve, tudi mi, če smo duhovniki in škofje, zapademo izobčenju.«¹⁰⁷ Toroš je ob tej priložnosti znova prebral prvotno spomenico slovenskih škofov, pri čemer je izrecno poudarjal popolno versko svobodo in popravo krivic. Dodal je, da škofje ne smejo sklepati sporazumov z oblastjo, zatem pa nadaljnje pogovore označil za nepotrebne, »ker oblast lahko da cerkvi brez razgovorov kolikor hoče svobode in če da popolno svobodo, potem bomo tudi mi ploskali, ploskal bo ves svet in reakcija v zamejstvu bo razorožena.«¹⁰⁸ S prekinitvijo pogovorov se je na nek način strinjal tudi Kraigher, ki je dejal, da »če govorimo o krivicah, potem seveda ti naši razgovori nimajo smisla,«¹⁰⁹ ter po krajši razpravi zaključil delo komisije.

Dialog med katoliško cerkvijo in oblastjo je zatem za daljši čas zamrl. Po ustanovitvi oziroma obnovitvi verske komisije pri slovenski vladi novembra 1953 so se slovenski škofje sicer sestali s predsednikom Komisije za verska vprašanja Francem Kimovcem, vendar se je poskus obnove dialoga zaradi obojestranske nepopustljivosti izjalovil.¹¹⁰

22. maja 1953 je zvezna skupščina sprejela Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti, ki se po vsebini skorajda ni razlikoval od osnutka. Obrazložitev zakona je podal podpredsednik zvezne vlade in notranji minister Aleksandar Ranković. Dejal je, da se katoliška cerkev, v nasprotju s pravoslavno in islamsko versko skupnostjo, ni bila pripravljena sporazumeti z oblastjo, poglavitnega krivca za njeno nepopustljivost pa je videl v Vatikanu, ki mu je bilo po Rankovičevem mnenju kaj malo mar za dejanske interese Cerkve in vernikov v Jugoslaviji.¹¹¹

O tem, kakšna naj bo v prihodnje politika do Cerkve, je 27. septembra 1953 v Rumi govoril Josip Broz. Pozival je predvsem k političnemu delu z mladino in poudarjal, da »ne potrebujemo administrativnih ukrepov, še manj pa fizičnega obračunavanja,« kajti »najmočnejše sredstvo je, da vi sami s svojim zadržanjem, s svojim neverovanjem v to, kar vam pripovedujejo, in z ignoriranjem vsega ustvarite pogoje, v katerih ne bodo imeli ugodnih tal za svoje sovražne izpade. To bo zanje huje, kakor če bi kdo telesno napadel kakšnega duhovnika.«¹¹²

Po sprejetju Zakona o pravnem položaju verskih skupnosti se je katoliška cerkev v Jugoslaviji za daljši čas zaprla vase. Večina cerkvenih dostojanstvenikov je odklanjala vsakršen stik z državnimi organi in s tem izražala svoj pasivni odpor do sistema in njegovih institucij. Odnosi med Cerkvijo in državo so sicer ostajali hladni, vendar so bili iz leta v leto manj zaostreni. Leta 1954 je papež za novega zagrebškega nadškofa imenoval dr. Franja Šepera in s tem potihem sprejel dejstvo, da Stepinac ne bo mogel več opravljati nadškofovskih dolžnosti. Z nastopom papeža Janeza XXIII. in za njim papeža Pavla VI.,

¹⁰⁷ ARS I, osebni fond Borisa Kraigherja, šk. 12; Gradivo IS LRS v zvezi z zakonom o pravnem položaju verskih skupnosti, Stenografski zapisnik seje komisije Izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS za proučitev pravnega položaja verskih skupnosti v Sloveniji, 13. maj 1953, str. 14.

¹⁰⁸ Prav tam, str. 7.

¹⁰⁹ Prav tam, str. 16.

¹¹⁰ ARS, fond KOVS, šk. 5; Zapisnik 3. seje Komisije za verska vprašanja pri Izvršnem svetu LS LRS, 22. december 1953, str. 1–2.

¹¹¹ Slovenski poročevalec, 23. maj 1953, str. 1, 4.

¹¹² Josip Broz Tito: Borba za mir in mednarodno sodelovanje, VII. Ljubljana 1958, str. 276–277.

zlasti pa po drugem vatikanskem koncilu, ko se je katoliška cerkev začela prilagajati novim razmeram v svetu, je bil dialog med Cerkvijo in državo obnovljen. Po večletnih pogajanjih je bil 25. junija 1966 podpisan beograjski protokol, leta 1970 pa znova vzpostavljeni diplomatski stiki z Vatikanom.

Zusammenfassung

»Die Religionsfreiheit hängt mit der Emanzipation der Kirche vom Vatikan zusammen« Das Verhältnis zwischen Staat und katholischer Kirche 1949–1953

Mateja Režek

Die Zeit von 1945 bis zur Mitte der fünfziger Jahre war im Hinblick auf das Verhältnis zwischen Staat und katholischer Kirche eine konfliktgeladene Zeit. Vom Standpunkt der Staatsmacht und ihrer Ideologie stellte die Religion einen »unwissenschaftlichen Irrtum« und eine »Illusion« dar, die eine Entfremdung des Menschen bewirke, darüber sah sie sie in der Hand des »Klassenfeindes«, der die religiösen Gefühle der Staatsbürger mißbrauchen und die revolutionäre Macht gefährden könne. Das Verhältnis zwischen Staat und katholischer Kirche wurde durch das Verhalten der kirchlichen Behörden in der Kriegszeit äußerst negativ geprägt (diese hatten sich nicht zum Kampf gegen die Besatzungsmacht bekannt), noch folgenschwerer war jedoch die Unnachgiebigkeit der Kirche und des Vatikans gegenüber der neuen Gesellschaftsordnung in Jugoslawien. Die katholische Kirche mit Papst Pius XII. an der Spitze bestand nach wie vor auf dem unerbittlichen Kampf gegen den Kommunismus und lehnte jede Zusammenarbeit der Katholiken mit dem Sozialismus und Kommunismus strikt ab. Auf der anderen Seite vertraten die jugoslawischen Behörden die Auffassung, der Vatikan diene lediglich den italienischen Interessen und der heimische vom Vatikan abhängige Klerus sei daher nicht patriotisch genug gesinnt. Sie hoben außerdem hervor, die verschiedenen Religionen schürten den nationalen Haß im multinationalen Staat. Das Regime versuchte daher, die politische und ökonomische Macht der Kirche zu schwächen, ihren Einfluß auf die Gläubigen zu mindern und ihre Bindungen zum Vatikan zu lösen. Es war ein Anliegen der Staatsmacht, das Wirken der Kirche auf die Religionsausübung zu beschränken, womit sich der Vatikan und die bis vor kurzem einflußreiche katholische Kirche in Jugoslawien nicht abfinden konnten. Der Konflikt zwischen den beiden autoritären Institutionen und Ideologien war somit unvermeidlich.

Die erste jugoslawische Nachkriegsverfassung schrieb die Trennung von Staat und Kirche gesetzlich fest. Von der letzteren wurde somit auch die Schule getrennt. Die Kirche behielt nur die Schulen zur Ausbildung der künftigen Geistlichen bei, in eingeschränkter Form war auch der Religionsunterricht in Schulgebäuden gestattet. Im Jahre 1952 wurde der Religionsunterricht in den Schulen abgeschafft, an seine Stelle trat im Lehrplan aller Grund- und Mittelschulen, Gymnasien und Lehrerbildungsanstalten ein neues Schulfach: die gesellschaftliche und moralische Erziehung. Der Abschaffung des Religionsunterrichts folgte im selben Jahr die Trennung der Theologischen Fakultät von der Universität Ljubljana, der Druck der Staatsmacht auf die katholische Kirche kam auch in der Einstellung des Organs des Bischöflichen Ordinariats Ljubljana, in der Abschaffung der kirchlichen Feiertage sowie in Gerichtsprozessen und Exzessen gegen Geistliche zum Ausdruck, die gerade im Jahre 1952 ihren Höhepunkt erreichten.

Wesentlich toleranter war das Regime gegenüber den Geistlichen, die in eigenen Vereinen organisiert waren, über welche die Staatsmacht versuchte, eine wirkungsvolle Kontrolle über den Klerus einzurichten, vor allem aber diesen von den Spitzen der katholischen Kirche und vom Vatikan wegzulenken. Der *Kyryll-und-Method-Verein der katholischen Geistlichen in der Volksrepublik Slowenien* (Cirilmetodijsko društvo katoliških duhovnikov v LRS, im weiteren CMD) wurde am 20. September 1949 gegründet, bis zum Jahre 1952 trat ihm mehr als die Hälfte der slowenischen Geistlichen bei. Die Mitgliedschaft im CMD brachte manchen Vorteil. Davon hing u.a. das Recht auf die Ausübung des Religionsunterrichts sowie die Sozial- und Gesundheitsversicherung ab, aber auch

eine finanzielle Unterstützung des Staates zur Renovierung von Kirchen und sogar die Freilassung einzelner Geistlicher aus der Haft. Diese Vorteile waren jedoch nicht das einzige Motiv, Mitglied des CMD zu werden, traten doch zahlreiche Geistliche aus dem Küstenland dem Verein aus patriotischen Gründen bei, mit der neuen Staatsmacht sympathisierten auch einige Geistliche aus den Bistümern Ljubljana und Maribor. Das Verhältnis zwischen der Staatsmacht und dem Verein der katholischen Geistlichen bedeutete noch lange keine Gleichschaltung, entfaltete der Verein seine Aktivitäten doch nicht immer nach dem Willen der Staatsmacht, vor allem zu Beginn der fünfziger Jahre, als die slowenische Parteispitze einen starken Einfluß Edvard Kocbeks und des christlichen Sozialismus auf die führenden Mitglieder des CMD registrierte. Der Vatikan sah in den Vereinen der Geistlichen Ansätze einer nationalen Kirche und trat deswegen entschieden gegen diese auf. Die jugoslawische Bischofskonferenz verkündete bereits im April 1950 die Mitgliedschaft in Vereinen als unerwünscht, im September 1952 verbot sie diese sogar, und zwar aufgrund der Weisungen des Vatikans.

Die Beziehungen zwischen der jugoslawischen Regierung und dem Vatikan wurden dadurch äußerst zugespitzt, mit der Ernennung von Dr. Alojzij Stepinac zum Kardinal wurde die kritische Grenze überschritten, und am 17. Dezember 1952 erfolgte der Abbruch aller diplomatischen Beziehungen mit dem Vatikan. Die Ernennung des Zagreber Erzbischofs zum Kardinal beschleunigte zwar die Trennung, der Hauptgrund für den Abbruch der diplomatischen Beziehungen ist jedoch darin nicht zu suchen. Eine gewichtigere Rolle spielten in diesem Streit die Vereine der Geistlichen, in denen der Vatikan die Gefahr eines Schismas sah, die jugoslawischen Behörden aber die effektivste Art der Differenzierung und Kontrolle über die Geistlichkeit, vielleicht auch Ansätze einer nationalen Kirche. Darüber hinaus verfolgte die jugoslawische Regierung mit außerordentlichem Mißtrauen die diplomatische Aktivität des Vatikans, mit der – ihrer Ansicht nach – der Vatikan eine für Jugoslawien nachteilige Lösung der Triester Frage erreichen wollte.

Nach Abbruch der diplomatischen Beziehungen mit dem Vatikan ging das Regime umgehend daran, die Beziehungen mit den religiösen Gemeinschaften zu regeln, doch der mit Mühe hergestellte Dialog zwischen der Staatsmacht und der katholischen Kirche wurde infolge der Unnachgiebigkeit auf beiden Seiten bald abgebrochen. Ohne Zustimmung der *Jugoslawischen Bischofskonferenz* nahm das jugoslawische Bundesparlament am 22. Mai 1953 ein Gesetz über die Rechtslage der religiösen Gemeinschaften an, die katholische Kirche zog sich für längere Zeit auf sich selbst zurück.

PRISPEVKI ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Inštitut za novejšo zgodovino izdaja osrednjo slovensko zgodovinsko revijo za problematiko novejše zgodovine **Prispevki za novejšo zgodovino**. Revija izhaja že od leta 1960, najprej kot *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, od leta 1986 pa pod sedanjim imenom. Sprva je bila revija usmerjena izrazito v zgodovino delavskega gibanja in narodnoosvobodilnega boja, z leti pa je razširila krog predstavljenе zgodovinske problematike na celotno zgodovinsko dogajanje na Slovenskem in širše v drugi polovici 19. stoletja in v 20. stoletju. Sedaj je to revija za novejšo slovensko zgodovino; izhaja enkrat ali dvakrat letno. V reviji objavljajo sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino in tudi drugi zgodovinarji znanstvene razprave, strokovne članke, historično dokumentacijo, knjižna poročila in ocene ter tekočo letno bibliografijo sodelavcev Inštituta.

Revijo, tudi večino starih letnikov, lahko naročite na Inštitutu za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, 1000 Ljubljana, telefon: 200 3120 / faks: 200 3160. Naprodaj je tudi v vseh večjih slovenskih knjigarnah.

INŠTITUCIJE

Dušan Nečak

»Slovensko znanstveno središče na Dunaju«

Kratka zgodovina uresničevanja ideje ali prispevek k slovenskemu zgodovinskemu spominu

Prepričan sem, da neka ideja, ki pride »iz baze«, lahko uspe le v primeru, da jo vzamejo »za svojo« odločujoči in vplivni ljudje. Če gre za idejo o ustanovitvi univerzitetnega Slovenskega znanstvenega središča ali inštituta na Dunaju, ki sem jo že davnega leta 1992 sprožil kot profesor Filozofske fakultete (dalje: FF) na Univerzi v Ljubljani (dalje: UL) in jo je podprla tudi moja fakulteta, pa mednje zagotovo sodijo v prvi vrsti rektor in z njim pristojni ministri, za znanost in tehnologijo, zunanje zadeve, šolstvo in kulturo oziroma njihovi pooblaščenca, t.j. država. Njihova naloga je in le oni imajo to moč, da idejo uresničijo – če jo le spoznajo za dobro in koristno ter je njena uresničitev mogoča. Mislim, da je taka pot edino prava in bi jo morala ubrati tudi Univerza v Ljubljani, ki pa vse do leta 1996 ali celo do leta 1998 ni storila vsega, kar je bilo v njeni moči. Ker tudi državna oblast ni opravila vsega, kar bi morala, ter se zlasti ni odločila, kaj naj sploh z idejo, je idejo, nekako od konca leta 1995 vzela »za svojo« le Univerza v Mariboru (dalje: UM) oz. njen rektor in jo poskušala ter jo končno uspela uresničiti mimo UL in originalnih iniciatorjev ideje. Ni jih motilo, da naj bi bil sedež ustanove v hiši, za katero skrbi ljubljanska univerza na Dunaju, ter da so konkretno podporo dobili le od enega segmenta državne oblasti – Ministrstva za znanost in tehnologijo (dalje: MZT) in z njim le od ene, rektorju UM bližnje, politične opcije. **Ne glede na to pa gre MZT, ministru dr. Lojzetu Marinčku in njegovim najožjim sodelavcem, zlasti državni sekretarki dr. Verici Trstenjak nesporna zasluga za to, da so znali presoditi o pomembnosti ideje in so odločilno prispevali k oblikovanju statusa Slovenskega znanstvenega inštituta v Avstriji (dalje: SZI) in njegovi formalni ustanovitvi 17.11.1998.**

Ne bi pa smeli ob tem pozabljati, kdo je originalni pobudnik in nosilec ideje, kdo je začrtal vsebinske zasnove inštituta, ki so domala dobesedno prevzete v njegov statut, kdo je pripravil vsebinske in deloma tudi finančno-organizacijske predloge za uresničitev ideje, kdo je idejo vseskozi podpiral in se za njo boril z »državno-birokratskimi mlini na veter«, opravil velikansko organizacijsko in vsebinsko delo tako doma kot tudi v Avstriji. Predvsem pa ne bi smeli uporabljati UL in njenih predstavnikov le za formalno kritje pri uresničevanju ideje SZI kot meduniverzitetnega inštituta, »in konkretno«, to je pri delu v Upravnem odboru SZI in pri izbiri njegovega direktorja, pa UL in njene predstavnike ignorirati in jih izrivati. Ne glede na to, da rektorat UL v preteklosti morda res ni vedno deloval v dobrobit uresničevanju ideje o SZI na Dunaju.

Kratek prikaz nastanka in razvoja ideje o ustanovitvi SZI na Dunaju od leta 1992 do danes naj v smislu zgodovinarskega rekla »Verba volant, scripta manent« služi predvsem slovenskemu zgodovinskemu spominu.

Prva, vsebinsko ne povsem definirana ideja o ustanovitvi znanstvenega predstavništva Slovenije/Slovencev v Avstriji je stara že nekaj desetletij. Sprožil jo je nekdanji rektor UL, zadnji iz vrst humanistov, pokojni akademik, prof.dr. Fran Zwitter.¹ Čeprav ni bila uresničena, je živela posebej v krogih tistih slovenskih izobražencev domala vseh znanstvenih disciplin, ki so gradivo, ustrezne institucije in posameznike za uspešno znanstveno delo našli po različnih mestih sosednje Avstrije. S tamkajšnjimi strokovnjaki so vzpostavili ne samo bilateralno, temveč preko njih tudi multilateralno sodelovanje. Največ se jih je mudilo na Dunaju, kjer jim je bila v pomoč edina tovrstna institucija ljubljanske univerze – Knafljeva ustanova. Z njeno pomočjo je na Dunaju od njene ustanovitve 1676 študiralo nad 1200 »kranjskih študentov«, med njimi najvidnejši slovenski izobraženci in znanstveniki od Jerneja Kopitarja preko Franceta Prešerna do Otona Zupančiča. Do danes je ta ustanova ohranila pomen za slovensko znanost in kar ponuja se za sedež Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju.

Razlogov je torej več kot dovolj – pogojev pa v nobeni evropski prestolnici takih kot ravno na Dunaju – da se prav tu ustanovi središče, ki bi moglo promovirati slovensko znanost in kulturo. Ne le v Avstriji, temveč tudi v Srednji Evropi in širše, saj je Dunaj tudi pomembno središče evropskega znanstvenega udejstvovanja, eden od evropskih centrov OZN in sedež mnogih mednarodnih znanstvenih organizacij.

Dne 1.7.1992 sem idejo oživil z izdelavo »Predloga delokroga slovenskega znanstvenega središča v Avstriji«. Smiselnost takega početja sem videl tudi v diktaciji petega člena pogodbe o ustanovitvi izpostave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo (ÖOSI) v Ljubljani, ki je bila podpisana 4.12.1990 na Dunaju ob navzočnosti takratnega avstrijskega podkanclerja in ministra za znanost, raziskovanje in umetnost dr. Erharda Buseka. Na zahtevo nekaterih profesorjev FF, ki smo bili zagovorniki ustanovitve take izpostave in smo se zanjo po svojih močeh trudili, je bilo namreč v citirani člen zapisano: **»V primeru, če bi Republika Slovenija ali katera od njenih znanstvenih ustanov nameravala ustanoviti znanstveni inštitut na Dunaju, je ÖOSI pripravljen, po svojih močeh, vendar brez materialnih obveznosti, prispevati k realizaciji takega projekta.«** To ni bilo samo leporečje ali formalna zadostitev načelu recipročnosti. Vsaj za nekatere ne, za tiste, ki smo z recipročnostjo mislili resno. Med njimi je bil tudi avstrijski podkancler.

Vseskozi je v moji vsebinski zasnovi dela »Znanstvenega središča« na Dunaju stala promocija slovenske znanosti in kulture na prvem mestu. Na najuglednejši avstrijski univerzi pa tudi na drugih univerzah bi morali poskusiti realizirati idejo o predavanjih slovenskih gostujočih profesorjev iz slovenske zgodovine, jezika, etnologije, književnosti, kulture... Poskusiti bi bilo vredno z uvajanjem tako imenovanega »Slovenicum-a«. Tovrstna promocija naj bi pomagala tudi k afirmaciji slovenske narodne manjšine v Avstriji, v pomoč pa bi »Znanstveno središče« lahko bilo tudi študentom in znanstvenikom iz njenih vrst. Drugi pomembni vsebinski poudarek iz »Predloga delokroga...« je pospeševanje znanstvene izmenjave – gostovanj znanstvenikov različnih profilov. Poseben sklop te dejavnosti bi morala biti intenzivnejša orientacija k pripravi bilateralnih in multilateralnih raziskovalnih projektov, znanstvenih srečanj, predstavitev raziskovalnih dosežkov in drugih prireditev, povezanih z znanostjo in kulturo. Kot tretjo neizogibno dejavnost načrtovanega znanstvenega središča sem v »Predlog delokroga...« zapisal distribucijo slovenskih štipendij za znanstveno–raziskovalno in študijsko dejavnost pri nas.

¹ Med zgodovinarji je bilo tovrstno razmišljanje prof. Zwittera znano; glej npr. njegov »Predgovor« v publikaciji: Peter Vodopivec, Luka Knafelj in štipendisti njegove ustanove. Ljubljana 1971, str. 8 (Knjižnica »Kronike« ; 5). – Idejo so na ljubljanski univerzi vsaj delno poskušali realizirati v šestdesetih letih ob gradnji študentskega doma »Korotan« na Dunaju. Slovenske oblasti so namreč financirale gradnjo in opremo pol nadstropja tega doma. V njem je bilo na voljo nekaj sob za študente in raziskovalce iz Slovenije, o čemer je pričal poseben napis v prvem nadstropju tega doma, ki ga je vodil ustanovitelj p. Ivan Tomažič. – Kot delno realizacijo te ideje je mogoče šteti tudi ustanovitev nekakšnega kulturno-gospodarskega predstavništva Slovenije na Dunaju z imenom »Domus Slovenica« v osemdesetih letih. Med glavnimi iniciatorji te ideje je bil ugledni profesor Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani prof.dr. Nace Šumi, vodilni človek te institucije pa dr. Feliks J. Bister.

Interes za to v Avstriji ni posebno širok. Tako stanje pa je zagotovo tudi posledica premajhne informiranosti. Zato bi moralo »Znanstveno središče« odigrati vidno vlogo tudi na tem področju. Nezanemarljiv element take dejavnosti so tudi študentje, katerih izmenjavo na dodiplomski in podiplomski stopnji, pri strokovnih ekskurzijah in učenju slovenskega jezika bi morali bolj sistematično vzpodbujati. Zadnja od dejavnosti, ki jo omenjam v tem povzetku »Predloga delokroga«, je na prvi pogled nenavadna – nudenje tehnično-administrativne pomoči našim in avstrijskim znanstvenim delavcem, ki raziskovalno delujejo v Sloveniji in Avstriji. Ni ravno promocija slovenske znanosti, je pa koristna pomoč, ki se je zavedajo vsi raziskovalci, ki so je bili kdaj deležni.

»Predlog delokroga Slovenskega znanstvenega središča v Avstriji« je bil najmanj enkrat poslan tudi rektorju oz. rektoratu UL. Prosil sem za pripombe oz. za organizirano strokovno razpravo o vsebini delokroga. Žal se to kar nekaj let ni zgodilo, četudi je dekan FF še 13.1.1995 z dopisom št. 22/2-95, po razgovoru z rektorjem akademikom prof.dr. Miho Tišlerjem dne 11.1.1995, ponovno poslal »Predlog delokroga« s prošnjo, **»da o vsebini, ki Vam jo pošiljam, kolikor mogoče hitro zavzame stališča in nam posredujete vaše pripombe.«** Po skoraj mesecu dni je dekan FF dobil dopis glavne tajnice UL Marjete Vilfan, datiran z 9.2.1995, št. MV/tp, v katerem mu je bilo sporočeno le, **»da smo opredelitev do »Slovenskega znanstvenega središča« obravnavali na kolegiju rektorja in rektorski konferenci v Mariboru, na kateri sta univerzi podprli ustanovitev tega središča in sprejeli naslednji sklep: V zvezi z iniciativo za ustanovitev Slovenskega znanstvenega središča se obe univerzi strinjata, da se nadaljuje s postopkom ustanavljanja, s tem, da se vzporedno zagotovijo sredstva in pogoji dela.«** O pripombah, kritiki, dopolnitvah, pomoči pri uresničevanju... nič. Šele 23.2.1996 je bila problematika Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju uvrščena na dnevni red 3. seje komisije za znanstvenoraziskovalno delo UL. Na sejo sem bil povabljen tudi avtor ideje in jo tam predstavil. Ideja je dobila popolno verbalno podporo brez kakršnihkoli omembe vrednih pripomb.

»Predlog delokroga« sem takoj po nastanku leta 1992 posredoval (in jih o njegovi vsebini tudi osebno informiral) tudi takratnim ministrom dr. Dimitriju Ruplu (MZZ) in dr. Petru Tancigu (MZT) ter veleposlanici RS na Dunaju dr. Katji Boh. Z vseh strani – tudi s strani rektorja UL – so idejo in »Delokrog« verbalno podprli. Minister Rupel pa tudi zelo konkretno in aktivno. Zadolžil je takratnega vodjo finančno-računovodske službe Milana Majhna, da skupaj z menoj izdelal grobi finančni predračun stroškov za delovanje Znanstvenega središča. Stroškovnik je bil izdelan 12.11.1992 in je najmanj do prve polovice leta 1996 služil kot osnovna orientacija za pripravljane zahteve za potrebna proračunska sredstva. Na osnovi tega stroškovnika so bila – če so informacije, ki sem jih sam in moji sodelavci večkrat dobil od takratnega državnega sekretarja na MZT dr. Rada Genoria, točne – v proračun MZT za leto 1995 uvrščena sredstva za ustanovitev Znanstvenega središča, v višini 20 milijonov SIT.

Poleg tega je MZZ organiziralo tudi širšo razpravo o Znanstvenem središču. Podsekretarka na MZZ Tanja Orel-Šturm je 18.11.1992 sklicala **»sestane delovne narave, ... ki ne prejudicira nobenih konkretnih dogovorov.«** Namen sestanka je bil, »da se razčistijo nekatera odprta vprašanja in zbere ustrezna dokumentacija ter pripravi okvirni predlog za nadaljnje ukrepe. O tem naj bi kasneje razpravljali na širšem nivoju, ki bi vključeval še Univerzo v Ljubljani, MŠŠ, MZT in MK.« Vsi udeleženci so idejo podprli, podsekretarka pa je še podčrtala, da bi morali **»ustanovitev znanstvenega središča zastaviti na osnovi recipročne obveznosti, ki izhaja iz pogodbe o ustanovitvi podružnice Avstrijskega znanstvenega inštituta na Filozofski fakulteti, hkrati pa, glede na to, da naj bi imelo sedež v Knafljevi ustanovi, njegov delokrog uskladiti z razvojnimi smernicami te ustanove.«**

Sam sem na tem sestanku, tudi v povezavi s pogovori na dunajskem slovenskem veleposlaništvu, posebej opozoril na dejstvo, da Knafljeva ustanova ni nujno edina možna lokacija za znanstveno središče. Na tem sestanku je bilo med drugim sklenjeno:

»1. Ustanovitev Slovenskega znanstvenega središča je smotrna. V tem smislu je potrebno dopolniti dr. Nečaka v skladu z izraženimi pripombami (dr. Vodopivec in dr. Bister – iz zapisnika sestanka, pa tudi iz kasnejših pogovorov med imenovanimi ni bilo mogoče razbrati, za kakšne posebne pripombe naj bi šlo; nasprotno, zapisnik govori le o podpori in sprejemljivosti predloga – op.p.) in na temelju tako dopolnjenega predloga, skupaj s finančnim predračunom, ki ga je pripravilo MZZ, pripraviti osnutek pogodbe o ustanovitvi.

2. Udeleženci sestanka so soglašali, da je povezava Slovenskega znanstvenega središča s Knafljevo ustanovo kot njegovim sedežem smotrna. Glede na to je potrebno storiti ustrezne korake za zagotovitev sredstev za sanacijo Knafljeve ustanove...«

Na tem sestanku smo se tudi dogovorili, da bo MZZ 30.11.1992 sklicalo še razširjen sestanek z udeležbo predstavnikov UL, MZZ, MŠŠ in MK. Poleg drugih sem tudi sam ob koncu sestanka opozoril, »da bi ustanovitev Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju moralo prevzeti MZT, ker je v Avstriji za to pristojno Ministrstvo za znanost.« Dodano je še bilo, »da gre za problematiko, ki presega pristojnosti FF in Univerze v Ljubljani (podčrtal pisec) in zahteva sodelovanje pristojnih resorjev ter vlade Republike Slovenije.« Zapisnik tega sestanka je prejel tudi rektor UL akad.prof.dr. Miha Tišler.

Drugega sestanka 30.11.1992 v prostorih MZZ se predstavnik MZT ni udeležil (zapisnik prvega je dobil državni sekretar Ciril Baškovič), pač pa sta se ga, poleg drugih, udeležila predstavnik UL, prorektor prof.dr. Jože Kušar in glavna tajnica Marjeta Vilfan. Sprejet je bil sledeč sklep: »Predlog za ustanovitev Slovenskega znanstvenega središča se vključi v projekt sanacije in revitalizacije Knafljeve ustanove. FF pa predlog posreduje tudi MZT, glede na mnenje predlagateljev, da ustanovitev Slovenskega znanstvenega središča ni nujno vezana na Knafljevo ustanovo.« Tudi zapisnik te seje je bil poslan vsem udeležencem sestanka, torej tudi prorektorju in glavni tajnici.

Moja dokumentacija o sanaciji Knafljeve ustanove – tako finančni kot tehnični – je pomanjkljiva, vendar dopušča domnevo, da UL oz. kuratorij Knafljeve ustanove ali točneje, predsednik tega kuratorija prof.dr. Jože Kušar (takratni prorektor UL) na konkretni ravni, t.j. s točno navedbo, kateri prostori v Knafljevi hiši na Dunaju, Seilerstätte 2, naj bi bili določeni za Slovensko znanstveno središče, ni upošteval(a) sklepa sestanka na MZZ. Po skoraj dveh letih in pol od sprejetja prej citiranega sklepa je namreč dekan FF red.prof.dr. Frane Jerman 22.2.1995 pisal rektorju UL akad.red.prof.dr. M. Tišlerju: »Kot član kuratorija Knafljeve ustanove Vas prosim, če skličete korespondenčno sejo kuratorija z enim samim vprašanjem: Ali kuratorij odobri dvoje večjih stanovanj v Knafljevem domu za potrebe novoustanovljenega Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju. Ta odgovor nujno potrebujemo zaradi dokončnega projekta tega središča.« Kaže, da je bilo to pismo uvrščeno kot 4. točka dnevnega reda 5. seje kuratorija Knafljeve ustanove dne 16.3.1995: »Obravnava dopisa Filozofske fakultete.« Ker nisem mogel priti do zapisnika te seje, ne vem, kako je bilo s to točko dnevnega reda in ali je bil sprejet kakšen sklep. Prav tako ne poznam morebitnega odgovora na dekanovo pismo, čeprav me je dekan vestno in sprotno obveščal o tej problematiki.

Iz zapisnika 4. seje kuratorija z dne 21.12.1994 pa izhaja, da je predsednik kuratorija pod točko »Razno« to tematiko načel vsaj na načelni ravni: »Prorektor dr. J. Kušar je člane kuratorija obvestil o želji fakultete, da se zagotovi v prostorih Knafljevega doma prostore za namestitev Znanstvenega inštituta Filozofske fakultete (sic!). Člani kuratorija so bili mnenja, da se v okviru predvidene sanacije zagotovi Znanstvenemu inštitutu Filozofske fakultete (sic!) ustrezne in razpoložljive prostore.« Očitno je šlo za isto tematiko, čeprav bi moralo biti vsaj vodstvu UL poznano, da ima »Znanstveni inštitut FF« (ZIFF) sedež in prostore na FF v Ljubljani. Netočna terminologija je sama po sebi povedna in kaže, koliko so predstavniki UL idejo o »Slovenskem znanstvenem središču na Dunaju« vzeli »za svojo« oz. za univerzitetno. Kakorkoli že, še februarja 1996 ni bilo jasno, katera stanovanja sta kuratorij Knafljeve ustanove in s tem UL določila za Slovensko znanstveno središče na Dunaju. O tem sva se v prvi polovici

1995 dogovarjala le s kuratorjem mag. Antonom Levstekom na Dunaju. Zato mi je bilo tedaj vsaj neformalno jasno, kakšni (kateri) prostori (stanovanja) naj bi bili na voljo v Knafljevi hiši.

FF oz. pisec teh vrstic kot njen predstavnik smo izpolnili določila sklepa sestanka z dne 30.11.1992 na MZZ. V začetku leta 1993 sem obiskal ministra za znanost in tehnologijo izred.prof.dr. Rada Bohinca. Na sestanku je bil navzoč tudi državni sekretar dr. Rado Genorio. Ministru sem izročil izvod »Delokroga slovenskega znanstvenega središča«, on pa me je v zelo kratkem pogovoru napolnil na državnega sekretarja dr. Genorija, ki da je pristojen za mednarodne zadeve in naj bi skrbel za uresničenje ideje. Po sestanku sva se z dr. Genorijem dogovorila za nadaljnje sodelovanje. Toda do konca leta 1993 ter po mnogih neposrednih in posrednih intervencijah, nisem dobil nikakršnega resnega odgovora na predlog o ustanovitvi znanstvenega središča. Medtem so mi kolegi z avstrijskega Inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo z Dunaja nekajkrat nujno sporočili, da naj kaj ukrenemo v Sloveniji, saj je avstrijska stran, posebej minister dr. Erhard Busek, pripravljena tudi finančno podpreti uresničenje ideje o Slovenskem znanstvenem središču. Od konca avgusta 1993 sem se intenzivno trudil, da bi prišel v stik z državnim sekretarjem dr. Genorijem vsaj po telefonu. Ker mi to v več kot mesecu dni ni uspelo, sem mu 13.10.1993 napisal pismo, v katerem sem ga prosil, **»naj na ministrstvu rečejo kakšno besedo in se zavzamejo za realizacijo tega projekta.«** Toda premaknilo se ni nič, sam pa sem odšel na štirimesečno študijsko bivanje v ZRN.

Dne 27.2.1994 sem se s pismom iz Bonna obrnil neposredno na ministra Bohinca. Med drugim sem zapisal: **»Žal, kljub več poskusom, nisem mogel priti do gospoda državnega sekretarja Genoria, gospod državni sekretar Baškovič (ki ni pristojen za te zadeve – op.p.) pa mi je svetoval, da naj se o tej problematiki pogovorim neposredno z Vami. Zato Vas prosim za sprejem, saj je avstrijska stran, po informacijah, s katerimi razpolagam (Zvezno ministrstvo za znanost na Dunaju), še vedno pripravljena tudi finančno podpreti realizacijo ustanovitve takega inštituta. Zna biti, da bo prevzela celo zadevno iniciativo. Menim, da bi bilo prav, če se o vsem tem pogovorimo. Sam pa bi bil rad tudi na jasnem, ali naj s to iniciativo nadaljujem ali njena uresničitev ta trenutek ni aktualna.«**

Ko po več kot mesecu dni nisem dobil nikakršnega odgovora, sem 13.4.1994 napisal ministru Bohincu »protestno pismo«, v katerem sem jasno zapisal: **»Tak odnos ne samo, da onemogoča kakršnokoli resno sodelovanje, temveč je tudi ponižujoč. Saj smo vendar tudi drugi ljudje čez glavo zaposleni in zagotovo ni temeljno delo univerzitetnega profesorja neprestano klicati po ministrstvih in milo prositi za termine ... razčiščenje ideje o ustanovitvi »Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju« pa je zagotovo pomembno za vso slovensko znanstveno javnost. Toda očitno so prioritete druge.«** Podcenjujoč odnos najvidnejših državnih uradnikov na MZT je bil tudi eden od razlogov, da sem v istem pismu sporočil ministru svoj odstop s funkcije nacionalnega koordinatorja CRP »Narodno vprašanje«.

Rezultata ni bilo nobenega, le formalno dvovrstično opravičilo. Več sreče je imel rektor UL akad.prof.dr. Miha Tišler, ki je nekaj dni pred mojim protestnim pismom (9.4.1994) poslal na MZT dopis v zvezi z reševanjem problematike Knafljeve ustanove na Dunaju. Z več kot petmesečno zamudo mu je 16.9.1994 odgovoril državni sekretar dr. Genorio. Dr. Genorio je v njem v celoti podprl idejo o ustanovitvi Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju v Knafljevi hiši. Ko je v tristranskem dopisu spregovoril o načelih delovanja takega središča, pa je, ne da bi ga citiral, dobesedno prepisal moj »Delokrog« in povzel vse moje misli o tem projektu, vključno z načelno višino plač tam zaposlenih.

Takrat o tem dopisovanju nisem imel nikakršnih informacij. In ker se ni nič premaknilo, je problematiko Slovenskega znanstvenega središča uvrstilo na dnevni red rednih pogovorov na MZT vodstvo FF in jo tako tudi formalno sprejelo »za svojo«. Dne 11.7.1994 sem kot član delegacije FF, ki jo je vodil dekan red.prof.dr. Jerman, »uradno« spregovoril o (ne)uresničevanju te problematike. Vodja delegacije MZT državni sekretar Ciril Baškovič nam je predlagal, da naj **»še enkrat opredelimo temeljni namen središča, njegovo potrebnost, finančno strukturo in zavrnem ugovore, češ da gre za preveliko približevanje Avstriji.«** (???) To naj bi storil do

konca septembra. To sem naredil 14.10.1994 v štiri strani dolgem, gosto pisanem računalniškem izpisu, skupaj s kratko zgodovino problema.

To pot sem po mesecu dni, 9.11.1994, vendarle dobil odgovor. Celih šest vrstic je bil dolg. Odgovoril mi je državni sekretar dr. Genorio in mi v njem sporočil, da **»je naše Ministrstvo že podprlo pobudo za ustanovitev znanstvenega središča na Dunaju. O svojem stališču je obvestilo tudi že rektorat Univerze v Ljubljani, kakor tudi pristojne vladne ustanove in sicer Ministrstvo za zunanje zadeve, Ministrstvo za kulturo in Ministrstvo za šolstvo in šport, ki bi morala tovrstno pobudo za ustanovitev centra podpreti in za dejavnost znanstvenega središča alocirati posebna sredstva v svojem proračunu.«** Rektorat UL o tem ni informiral ne dekanata FF ne mene osebno in šele, ko me je rektor akademik Tišler na mojo željo sprejel (15.11.1994), mi je izročil tudi dopis dr. Genoria. Njegov dopis je bil še posebej pomemben zato, ker je v zaključku predvideval, da bi se bilo potrebno **»na sestanku v oktobru mesecu dogovoriti o razmejitvi stroškov, saj bi po hitri oceni za precejšen delež akcij morali zagotavljati sredstva poleg naše hiše tudi Ministrstvo za kulturo in morebiti tudi Ministrstvo za šolstvo in šport ter Ministrstvo za zunanje zadeve. Šele na osnovi takšnega dogovora in dokončnega stališča slovenske strani bi se namreč lahko pristopilo k razgovorom z avstrijsko stranjo.«** Takega sestanka, vsaj z udeležbo iniciatorjev in nosilcev ideje, ni bilo nikoli.

Iniciativo smo spet prevzeli na FF. Dekan je v novembrskem (1994) pismu zaprosil rektorja, naj vztraja pri uresničitvi sestanka, ki ga je napovedal dr. Genorio v septembrskem dopisu. Po sestanku rektorja z vodstvom FF, dr. Genorijem in menoj 11.1.1995 smo, kot sem zapisal že na začetku, začeli znova s pismeno prošnjo dekana FF z dne 13.1.1995 za pripombe k osnutku vsebinske opredelitve dela **»Slovenskega znanstvenega središča«**. Kakšen je bil odgovor rektorata, sem zapisal zgoraj.

Istega dne kot rektorju, 13.1.1995, je dekan FF pisal tudi dr. Genoriju in ga prosil, **da »v skladu z dogovori na rektoratu z dne 11.1.1995 določite termin za razgovor... Na sestanku bi morali doreči pravno naravo »Slovenskega znanstvenega središča«...»** Šele sedaj se je kolo začelo nekoliko hitreje vrteti.

Nekako v ta čas (začetek leta 1995) sodi iniciativa/predlog takratnega vodje Izpostave ÖOSI v Ljubljani dr. Feliksa J. Bistra, da naj bi k uresničevanju ideje o slovenskem znanstvenem središču pritegnili tudi mariborsko univerzo. Ker je moja ideja nastala v prepričanju, da mora **»Središče«** služiti potrebam vse slovenske znanosti, sem bil take iniciative vesel in jo takoj tudi sprejel. Dne 17.1.1995 smo se na delovnem sestanku v organizaciji ljubljanske izpostave Avstrijskega inštituta, ki sta se je poleg dr. Bistra, dekana FF red.prof.dr. Jermana in mene udeležila tudi rektor mariborske univerze red.prof.dr. Toplak in njegov takratni sodelavec asistent Jure Žmauc, dogovorili o skupnem nastopanju in uresničevanju ideje. Z mariborske strani naj bi pri realizaciji ideje sodeloval Jure Žmauc. Rektor Toplak je bil zelo odločen v podpori te ideje in zato ni čudno, da sem že 19.1.1995 prejel od njegovega sodelavca Žmauca **»goli osnutek akta o ustanovitvi in prosim za vse pripombe z vaše strani, da se zavedejo v osnutek, ki ga bosta imela oba rektorja v torek 25.1.1995 na mizi.«** To smo na FF tudi storili.

Toda po nekaj pogovorih, tudi na MZT, se je izkristaliziralo, da je prav pravni status bodočega znanstvenega središča najbolj trd oreh. V dopisu tajnice FF Amalije Šiftar dr. Radu Genoriju z dne 24.2.1995 je bilo to tudi jasno zapisano in so bile predlagane nekatere rešitve: – ureditev te problematike v statutih obeh univerz, ki bi morala biti sprejeta v juniju 1995 (v statutu ljubljanske univerze, sprejetem 23.6.1995, tega ni bilo!); – rešitev na osnovi sklepa vlade, kot je bil svoj čas ustanovljen na Dunaju DOMUS SLOVENICA (ta možnost se nam je zdela najboljša); – rešitev s koncesijsko pogodbo z vlado posebnemu meduniverzitetnemu organu.

Tudi zato, da bi strli oreh pravnega statusa **»Središča«** »in situ« smo se odločili, s podporo in v dogovoru z dr. Genorijem ter obema rektorjema, odpotovati na Dunaj. Delegacija v sestavi – Dušan Nečak (vodja), Amalija Šiftar (FF) in Jure Žmauc (UM) je v organizaciji dr. Bistra med 8. in 10. marcem 1995 obiskala Dunaj in se s pristojnimi pogovarjala o možnostih za ustanovitev

»Slovenskega znanstvenega središča«. Obiskali smo veleposlaništvo RS na Dunaju, Avstrijsko zvezno ministrstvo za znanost, raziskovanje in umetnost, Inštitut za vzhodno in jugovzhodno Evropo, dekana Filozofske fakultete dunajske univerze (na rektoratu nas niso hoteli sprejeti ??) in še nekatere druge manj pomembne ustanove. O rezultatih teh pogovorov smo aprila 1995 napisali šest strani dolgo poročilo in ga posredovali tako MZT kot tudi obema univerzama. Kljub prijaznosti večine sogovornikov rezultati obiska niso bili posebej vzpodbudni in pravni status je še naprej ostal največji kamen spotike. Jure Žmauc se je obvezal, da **»bo pridobil pisno od pristojnih avstrijskih oblasti, kakšne formalno pravne možnosti ustanovitve določene institucije imamo. Tudi z opisi postopkov.«** Tega dokumenta očitno ni mogel napraviti, ali pa ga meni ni poslal, pač pa je 27.3.1995 poslal **»osnutek pogodbe o ustanovitvi našega središča na Dunaju, katerega je naš rektor osebno poslal vašemu rektorju v Ljubljano ter dr. Radu Genoriju in še dr. Bisterju. Po njegovem mnenju bi se vse moralo urediti v naslednjem mesecu, tako da je datum 1. oktober popolnoma realen datum za otvoritev in začetek dela...«** V naslednjem mesecu se ni nič uredilo. Kaj se je dogajalo na rektoratu UL v zvezi s tem, ne vem, saj niti dekan FF niti jaz nisva dobila nikakršnih informacij. Pač pa sem, zlasti g. Žmauca in dr. Bistra, svaril pred preuranjenim optimizmom, izraženim z datumom začetka dela, saj je reševanje pravnega statusa zelo težaven problem, čeprav ni nerešljiv.

MZT je, predvidevam, da na iniciativo dr. Genoria, v želji, da se razreši to temeljno vprašanje, za 7.4.1995 sklicalo sestanek v zvezi s problematiko ustanovitve znanstvenega središča na Dunaju. Udeležili so se ga predstavniki obeh univerz in MZT: Marjeta Vilfan, UL, Amalija Šiftar, FF, Jože Furman, UM, Vojka Vidovič in Petja Stanovnik, MZT, ter sprejeli soglasne sklepe, ki so jih zapisali v zapisnik. Ti sklepi so ključnega pomena za nadaljnje razumevanje in potek uresničevanja ideje o ustanovitvi Slovenskega znanstvenega središča:

»... udeleženci sestanka smo bili enotnega mnenja, da so osnutki predloženih aktov preuranjeni in temu primerno tudi vsebinsko neustrezni, saj ne temeljijo na nobenih meritornih sklepih, zato sta predstavnici Univerze v Ljubljani predlagali, da se državni sekretar dr. Rado Genorio na eni izmed Univerz sestane z obema rektorjema, kjer naj se dokončno doreče: – smiselnost ustanovitve znanstvenega središča, zlasti v čigavem interesu je ustanovitev takega središča v Avstriji; – višina sredstev, ki bi bila za delovanje takega središča zadostna, s predlogom programa Središča; – sestava Odbora za ustanovitev, ki bi pripravil in izvedel vse potrebne postopke v zvezi z ustanovitvijo središča v Avstriji. Takšen odbor naj bi sestavljali predstavnika obeh Univerz, predstavnik FF in predstavniki pristojnih ministrstev ter drugi ustrezni strokovnjaki.

Dogovor naj bi rezultiral v skupno pobudo vladi, na osnovi katere šele lahko MZT sproži postopek pri vladi, da le-ta podpre ustanovitev centra in zagotovi sredstva, potrebna za realizacijo pobude v okviru programov vseh treh ministrstev, in sicer KM, MŠŠ in MZT.«

Ne glede na to, da se sprašujem, kdo je tej sestavi dal pristojnosti, da sklepa o načelnih opredelitvah in se sprašuje o smiselnosti ustanovitve znanstvenega središča, ter da bi morali razpravljati predvsem o pravnem statusu »Središča«, pa je bil povsem upravičen predlog, da naj dr. Genorio problematiko uredi na sestanku z rektorjema. Tudi takega sestanka – po mojih informacijah – ni nikoli bilo.

Iz Maribora pa so v tem času (od srede leta 1995 dalje) začele prihajati informacije, da se je bojda rektor mariborske univerze odločil za »samostojno akcijo« in poskus prevzemanja ideje in iniciative pri njeni realizaciji, t.j. za izrinjanje UL z izgovorom, da UL in nosilec ideje nista dovolj storila za njeno uresničitev. Pojavil naj bi se celo očitek, da je bil prav avtor ideje med tistimi, »ki so v Ljubljani »bojkotirali« realizacijo ideje in da bi jo lahko realiziral, če bi le hotel.« Absurdnost takih očitkov bi bila očitna tudi, če bi avtor ideje imel tako (politično) moč, saj bi to pomenilo, da se je obrnil zoper sebe. Tako (politično) moč pa sta seveda imela rektorja, ministri in najvidnejši uradniki pristojnih ministrstev ter morda še kdo. Toda (uradne) reakcije najbolj poklicanih, t.j. obeh rektorjev in državnega sekretarja dr. Genoria, nisem zasledil.

Nad vsebino zapisnika sestanka na MZT z dne 7.4.1995 sem bil močno razočaran in potr, saj je pravzaprav postavil spet vse na začetek. Nekaj časa sem celo premišljal o tem, da je to pravzaprav posredni »ne« za uresničenje ideje. Moja aktivnost v zvezi z uresničenjem ideje o Znanstvenem središču na Dunaju se je zato nekoliko zmanjšala, a nikakor ne ustavila.

Septembra sem odšel na nekajmesečno gostovanje na univerzo v Kölnu in po vrnitvi spet začel mrzlično iskati stik z MZT oz. dr. Genoriem. Ponovila se je stara zgodba, od druge polovice novembra do začetka januarja 1996 ga ni bilo mogoče dobiti. Zato sem mu 6.1.1996 ponovno napisal pismo s prošnjo, da mi odgovori, ali je ideja sploh še aktualna. Med drugim sem ga spraševal: **»Nimam nikakršnih informacij o tem, kako daleč je stvar. V najinih zadnjih pogovorih si mi dejal, da boste o Znanstvenem središču razpravljali na ministrskem sestanku z avstrijskimi kolegi. Je bilo to storjeno? Je, ali bo tudi v projektu za proračun za leto 1996 predviden denar za realizacijo tega projekta? Se misli MZT, morda Ti osebno ali celo gospod minister sam, kar bi bilo glede na to, da gre za projekt vseslovenskega pomena, vsekakor umestno, pri čemer nikakor nočem zmanjševati Tvoje vloge oz. pomena, kaj bolj prioriteto angažirati? Rešiti bi bilo treba vsaj pravno formalne probleme, ki ne morejo biti nepremostljivi. Zagotovo bi bilo treba sklicati sestanek med najodgovornejšimi predstavniki oblasti... z obema rektorjema in iniciatorji iz vrst FF...«** Prosil sem ga, naj se vendar že odločijo o tej ideji, saj ne moj čas in ne energija nista brezmejna.

Po skoraj natančno mesecu dni, dne 5.2.1996 (z datumom 31.1.1996), sem dobil odgovor državnega sekretarja, ki bi bilo lahko tudi zasebno pismo. Odgovor, napisan sicer na papirju z glavo Ministrstva za znanost in tehnologijo, namreč ni imel nikakršne druge uradne oznake, ne pečata in ne zavedbe. V njem pa tudi ni bilo nič novega in z njegovo vsebino sem se domala povsem strinjal, saj je bila povzetek mojih predstav o Znanstvenem središču. Državni sekretar mi je sporočil:

»1. Ustanovitelj predlaganega znanstvenega središča bi morala biti slovenska država in to na pobudo slovenskih univerz. Financiranje celotnega projekta bi morala prevzeti slovenska država sama, saj dogovor o delitvi finančnih sredstev za avstrijsko stran, ki je pripravljena nuditi le načelno podporo tovrstnemu centru, ni sprejemljiv.

Na osnovi razdelanega koncepta o tem, kakšna naj bi bila vloga Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju, bi po vsej verjetnosti morala sredstva za zagotovitev delovanja navedenega centra soglasno preskrbeti MZT, MK in MŠŠ.

2. Glede na že sprejeti proračun sredstev za leto 1996 ugotavljamo, da bi bilo pobudo za ustanovitev Centra potrebno natančneje razdelati in jo v soglasju z mnenjem oz. podporo vseh treh ministrstev posredovati na Vlado, kjer bi pobudo podprli in predlagali zagotovitev finančnih sredstev.

Predlagamo, da se takšen postopek realizira v drugi polovici leta 1996 in da se celoten projekt skuša izvesti v naslednjem letu...«

Glede na poznejši razvoj dogodkov pa je vredno opozoriti na nekatere povedne podrobnosti tega odgovora, ki: – vztraja na usmeritvi, da gre konceptualno in organizacijsko za državni, t.j. vladni projekt in ne za ministrski ali celo strankarski projekt; – poudarja, da bi morali biti ustanoviteljici samo obe univerzi in ne vsa slovenska znanost pod okriljem MZT; – ugotavlja, da avstrijska stran ni več pripravljena finančno podpreti projekta, kar je bila po ustnih zagotovilih pripravljena v prvih letih po nastanku ideje.

Postavitev uresničitve ideje v leto 1997 je kazala, da se je stvar vendarle začela premikati naprej in da prizadevanja iniciatorjev ideje iz UL vendarle niso bila zama.

Domala istočasno s prijetnim presenečenjem pa je prišlo tudi neprijetno presenečenje. Iz avstrijske Koroške, Maribora in Dunaja so namreč prišle verodostojne informacije, da na mariborski univerzi vodijo samostojno akcijo za ustanovitev Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju. S sodelovanjem dr. Feliksa J. Bistra, bivšega vodje ljubljanske Izpostave dunajskega ÖOSI, Slovenskega znanstvenega inštituta iz Celovca in najbrž še s kom naj bi Središče ustanovili mimo iniciatorjev in avtorjev ideje in mimo ljubljanske Univerze. O tej nameri namreč

niso obvestili nikogar od njih in jih tudi niso povabili na zadevne pogovore v Maribor. Ker se mi je zdelo, da rektor UL red.prof.dr. Alojz Kralj o teh namerah ni obveščen, ker se mi je zdela akcija vodstva mariborske univerze zelo sporna (o morali sploh ne govorim) in ker sem bil prepričan, da mora UL na te aktivnosti reagirati, sem rektorja Kralja prosil za nujni sestanek. Ob prisotnosti glavne tajnice Marjete Vilfan me je sprejel 19.1.1996. Izkazalo se je, da so bila moja predvidevanja upravičena, da pa bi zaplet mogli rešiti, je rektor predlagal sestanek z mariborskim rektorjem, na katerem naj bi sodeloval tudi avtor teh vrstic. Do sestanka je prišlo 1.2.1996, na njem pa so se vse prejšnje informacije pokazale kot točne, skupaj z absurdnimi očitki na račun avtorja ideje. Rezultat sestanka je bil kljub temu vzpodbuden. Ponovno smo se dogovorili za skupno akcijo, pri realizaciji ideje pa bi morali sodelovati vsi pristojni in pooblaščen predstavniki države. Da bi se izvor ideje in dejavnost ob njeni realizaciji ne mogla zgubiti v labirintu političnih, osebnih in univerzitetno-prestižnih interesov, sem že 2.2.1996 rektorju UL Kralju poslal dolgo (9 računalniških strani) pismo s historiatom uresničevanja ideje. V vednost so pismo dobili tudi rektor UM Toplak in dekan FF Jerman. Pismo sem zaključil z besedami:

»Spoštovani gospod rektor, sam se avtorstvu ideje ne odrekam in je tudi nikomur ne prepuščam. Sprožil sem jo v okvirih svoje Univerze in želim si, da jo vzame za »svojo« vsaj tako »agresivno«, kot jo je mariborska. V tem primeru se bo moral rektorat UL dejavnije ukvarjati z njo. Njene realizacije ni mogoče prepustiti oz. odriniti samo avtorju. Lahko pa se ji odreče in prepusti drugim. Odločitev je Vaša. Če se boste odločili za dejavnješo podporo, menim, da bi se bilo nujno o vsem tem pogovoriti na rektorski konferenci, na kateri bi morali sodelovati tudi kompetentni predstavniki slovenske države.

Samo tako sprejete odločitve o usodi ideje o ustanovitvi Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju so lahko osnova za nadaljnje delo. Na takem sestanku bom tudi sam rad sodeloval in prepričan sem, da sodelovanja tudi dekan FF ne bo odklonil...«

Pisnega odgovora nisem prejel. Vendar so se na rektoratu ljubljanske univerze odtlej naprej intenzivneje ukvarjali s problematiko ustanovitve Slovenskega znanstvenega središča v Avstriji, čeprav predvsem v smeri prepuščanja aktivnosti avtorju ideje. Najprej je o »Predlogu delokroga« iz leta 1992, kot sem že zapisal, 23.3.1996 razpravljala Komisija za znanstvenoraziskovalno delo, 28.3.1996 pa je ta tematika prišla tudi na dnevni red 7. seje Senata UL. Z dopisom z dne 1.4.1996 je rektor UL vsem visokošolskim zavodom Univerze v Ljubljani sporočil zadevne sklepe citirane seje:

»Sporočam Vam, da je Senat Univerze v Ljubljani na 7. seji dne 28.3.1996 na predlog Komisije za znanstvenoraziskovalno delo podprl predlog Filozofske fakultete o ustanovitvi Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju kot skupen projekt Univerze v Ljubljani in Univerze v Mariboru. – Senat Univerze v Ljubljani je pooblastil prof.dr. Dušana Nečaka, Filozofska fakulteta, da vodi nadaljevanje akcije za ustanovitev tega središča na Dunaju.«

Projekt je bil torej znova potrjen samo kot projekt obeh Univerz, delo na njem tudi formalno prestavljeno na ramena avtorja ideje, skupne akcije in iniciative tistih, ki bi resnično mogli idejo uresničiti pa tudi posledaj ni bilo. Dokler se ni zamenjal minister za znanost in tehnologijo. Dr. Lojze Marinček je za realizacijo ideje o »Slovenskem znanstvenem središču na Dunaju« zadolžil državno sekretarko dr. Verico Trstenjak.

V drugi polovici leta 1997 sem bil zelo vesel njenega telefonskega klica na dom, iz katerega sem razbral, da je odločena realizirati idejo, ki je dobila že dolgo brado. Prosila me je za pomoč kot nekoga; »ki nekaj ve o tem«. Kljub presenečenju nad tako izjavo, njenim besedam takrat nisem posvetil potrebne pozornosti, saj sem bil prepričan, da so rezultat njene neobveščenosti. Nasprotno! Z dopisom 2.10.1997 sem ji naivno poslal nekaj deset strani obsežno gradivo o uresničevanju ideje od »Predloga delokroga« iz leta 1992 do korespondence z UL in MZT do januarja 1996.

Presenečenje pa je preraslo v ogorčenje, ko sem iz medijev v prvih dneh januarja 1998 izvedel, da sta rektorja prof.dr. Ludvik Toplak in prof.dr. Alojz Kralj skupaj z ministrom za znanost in tehnologijo dr. Lojzetom Marinčkom, 9.1.1998 v Ljubljani podpisala »Pismo o

nameri za ustanovitev Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju«. O tem dejanju kot uradni predstavnik UL nisem bil niti obveščen, kaj šele povabljen k njemu, čeprav je vanj do jasne razpoznavnosti prelita vsebina »Predloga delokroga« iz leta 1992. Le iz »središča« je praviloma nastal »inštitut«, razen v zadnjem, V. členu, kjer so ohranili originalni termin »središče«. »Inštitut« naj bi bil ustanovljen do julija 1998.

MZT je bilo s tem pismom, ob sodelovanju predstavnikov ostalih podpisnikov, pooblaščno samo **»za koordinatorja pripravljanih dejanj in izvedbe postopka registracije Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju,«** izrazilo pa je tudi pripravljenost kriti določene stroške pri ustanovitvi in delovanju Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju. Ustanoviteljici »Središča« naj bi bili torej tudi po pismu o namerah samo obe univerzi, MZT pa je z njim dalo le podporo ustanovitvi. V pismu so se podpisniki ponovno vrnili k izvorni ideji, da bi k sodelovanju in sofinanciranju povabili tudi avstrijsko pristojno ministrstvo.

Kakšen teden dni po podpisu mi je državna sekretarka z dopisom z dne 12.1.1998, kakor še štirim drugim naslovnikom, poslala kopijo »Pisma o nameri«. Vsebinsi »Pisma o nameri« pravzaprav ni kaj očitati, razen odrekanja zgodovinskemu spominu in načina, na kakršen je bil podpisan. Ignoriranje uradnega predstavnika Senata UL in njegove fakultete ter avtorja ideje bi le stežka imeli za slučajnost in jo je morda mogoče razlagati tudi tako, kot da se javna pozornost želi usmeriti le nase, t.j. v prvi vrsti na MZT, UM in seveda na tisto politično/strankarsko opcijo, ki ji pripadajo oz. so ji blizu podpisniki »Pisma o nameri«. Mediji so o podpisu »Pisma o nameri« tako tudi pisali. Pošten/korekten odnos do pravih avtorjev ideje in nosilcev dolgoletnega prizadevanja za uresničitev ideje pri tem ni niti malo pomemben.

Zato sem samo rektorju UL, ki me je marca 1996 predlagal za »vodjo nadaljevanj akcije za ustanovitev tega središča na Dunaju«, 11.1.1998 napisal kratko, a ogorčeno protestno pismo. Začuda pa mi je najprej odgovorila državna sekretarka doc.dr. Verica Trstenjak, ki je sploh nisem nagovoril, in se mi v pismu z dne 14.1.1998 (št. 38/98, na domač naslov) sicer opravičila, a le potrdila moje prepričanje. Do »nesporazuma«, kot ga je sama označila, naj bi prišlo zato, ker je bil podpis pisma **»organiziran zelo na hitro (v roku dveh dni /sic!/), ker smo bili obveščeni, da v naslednjem tednu prof.dr. Kralju preneha mandat«**. Zakaj je moral biti podpisnik izjave prav ta rektor? Ali novi rektor UL ne bi bil pravi podpisnik? Iz pisma tudi nedvoumno izhaja, da je vedela, kdo je »glavni pobudnik« ideje, saj je zapisala: **»Sama sem novinarjem ob podpisu in tudi za radio Poslovni kanal posebej poudarila, da ste bili Vi glavni pobudnik s strani Univerze v Ljubljani.«** Očitno se torej prav nobenemu novinarju, vsaj največjih slovenskih medijev, ni zdelo vredno tega omeniti. Je torej mogoče, da je bila le pozabljivost kriva za zaupno pripravo in »komorno zasedbo« pri podpisovanju pisma? Obstaja kakšen opravičljiv razlog, zaradi katerega »glavnega pobudnika s strani UL« in njegove fakultete ni bilo mogoče o tem vsaj telefonsko obvestiti?

Drugi se je dva dni kasneje (16.1.1998, tudi na domač naslov) oglasil adresat – rektor akademik Kralj. Tudi on se je opravičil za »ta neljubi spodrsrljaj,« zadržil, da bi me tudi po njegovem mnenju »ministrstvo vsekakor moralo obvestiti,« odgovornost za to pa v celoti preložil na ministrstvo, ki da je imelo v rokah protokol, na katerega on ni imel nikakršnega vpliva.

3. februarja se je oglasil še mariborski rektor. V pismu ni sledu opravičila, le »razumel je moje stališče.« In ker je napad najboljša obramba, je v pismu spet dal vedeti, da je projekt »nerazumljivo miroval« in se zato ni spraševal po formalni kontinuiteti, hvalil ministrstvo za ožvitev akcije in se mi »zahvalil za začeto delo izpred štirih let, ki je bilo kasneje zaustavljeno (sic!)«. Po vseh pisnih in ustnih informacijah, ki jih je imel o uresničevanju ideje od njenega nastanka dalje, sem razumel vsebino njegovega pisma kot čisto sprenevedanje in ponoven poskus diskreditirati avtorja ideje, češ da je njeno uresničevanje v zadnjih letih opustil.

Vendar morebitni poskus izločitve in diskreditiranja avtorja ideje ni čisto uspel. Nasprotno. Na 31. seji senata UL dne 15.1.1998 je rektor akad.prof.dr. Alojz Kralj v svojem poročilu omenil podpis »Pisma o nameri« in dejal, da je to »rezultat večkratnih pobud obeh Univerz, zlasti Filozofske fakultete in nosilca prof.dr. Dušana Nečaka, vendar se je problem vedno zreduciral na

financiranje. Tokrat pa je Ministrstvo za znanost in tehnologijo sprejelo obvezo za financiranje tega Inštituta v celoti.« Sicer korektno poročilo rektorja UL ima samo to »lepotno napako«, da, tako kot sem že citiral, v »Pismu o nameri« ne piše, da bo MZT »financiral Inštitut v celoti«, temveč le, da MZT »izraža pripravljenost kriti določene stroške pri ustanovitvi Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju.« Razlika med »v celoti« in »določene stroške« je očitna.

Toda! Za zgodovinarje bo ta navedba v zapisniku seje senata UL sicer koristna in jim bo pomagala k ustvarjanju zgodovinske slike, če se bodo kdaj lotili zgodovine uresničevanja ideje o Slovenskem znanstvenem središču na Dunaju. Vendar, kot vsi vemo, slovenska javnost seveda zapisnikov seje senata UL ne bere. Javnosti bo ostala taka slika, kakršno ji je posredovalo MZT.

Tekli so meseci, vendar iz MZT ni bilo nobenega glasu o tem, kako napreduje uresničevanje ideje, ki naj bi bila realizirana že v drugi polovici istega, 1998., leta. Tudi o kakšni posebni, javni dejavnosti UM o tem vprašanju ni bilo slišati. Po skoraj dveh mesecih po podpisu »Pisma o nameri« sva z novim dekanom FF red.prof.dr. Ludvikom Horvatom 26.2.1998 naslovila na novega rektorja UL red.prof.dr. Jožeta Mencingerja pismo, ki se je večinoma dotikalo povsem drugih zadev. Ob koncu pa sva zapisala: **»Ob koncu si Vas dovoljujemo še opozoriti na »problem« Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju. Iz zapisnika seje senata UL z dne 15.1.1998 in iz medijev je bilo razbrati, da je rektor prof.dr. A. Kralj 9.1.1998 v imenu UL podpisal »Pismo o nameri za ustanovitev Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju« ter da je sredstva zanj zagotovilo MZT. Ker je senat UL pod predsedstvom prejšnjega rektorja pooblastil prof.dr. Dušana Nečaka za urejanje zadevne problematike in ker ne prof. Nečak in ne FF nista bila informirana ne o podpisu »Pisma o nameri« ne o nadaljnjem poteku dejavnosti pri uresničevanju te naše ideje, Vas, spoštovani gospod rektor, prosimo za kakršnokoli informacijo o tem. Posebej pa Vas prosimo za odgovor na vprašanje, ali je prof. Nečak še vedno pooblaščenec senata. Če je, predlagamo, da prof. Nečak in Vi nujno dorečeta nadaljnjo aktivnost UL v zvezi s tem vprašanjem.«**

Na nekaj dni kasnejšem sestanku z rektorjem Mencingerjem se je začelo novo, intenzivnejše in konkretnije obdobje pri zavzemanju UL za uresničitev ideje o »Slovenskem znanstvenem središču na Dunaju«. Rektor Mencinger je dal ideji in njenemu avtorju popolno konkretno podporo in se tudi aktivno zavzel za njeno uresničitev, kakor tudi glavna tajnica Marjeta Vilfan. Potrdil je status podpisanega kot predstavnika in pooblaščenca UL pri aktivnostih v zvezi z Znanstvenim središčem in postavil dva, povsem utemeljena pogoja za uresničitev ideje: 1. ureditev in sanacija Knafljeve ustanove na Dunaju in 2. podpis pogodbe med MZT in Univerzama o stabilnem, vsaj petletnem financiranju Znanstvenega središča. Izhodišča za delovanje Znanstvenega središča, kakršna so bila podana z »Delokrogom«, so bila v celoti sprejeta.

Občutek, saj pisnih dokumentov ali sklepov kateregakoli organa ali rektorja UL o tem ni, da bi bilo dogodne okoli podpisa »Pisma o nameri« mogoče razlagati tudi tako, da prof. Nečak ni več pooblaščenec senata UL, je očitno imela tudi državna sekretarka dr. Trstenjakova. Z datumom 27.3.1998 je na rektorja UL prof. Mencingerja, v vednost prof. Nečaku in mag. Antonu Levsteku, kuratorju Knafljeve ustanove, naslovila pismo št. 228/98, v katerem predlaga, da naj si predstavnik UL ogleda prostore v Knafljevi ustanovi na Dunaju, ki bi prišli v poštev za prostore Slovenskega znanstvenega inštituta in za stanovanje njegovega direktorja, ter obenem sporoča: **»Na podlagi odločitve obeh univerz namerava MZT Knafljevi ustanovi na Dunaju plačati najemnino za 10 let ter tako istočasno prispevati k sanaciji Knafljeve ustanove...«** Takoj na začetku pisma pa je dr. Trstenjakova previdno spraševala rektorja UL: »... Za vse aktivnosti v zvezi z ustanovitvijo inštituta je bil s strani Univerze v Ljubljani določen prof.dr. Dušan Nečak. MZT bo zato o vseh aktivnostih v bodoče obveščalo njega, razen če je Vaša univerza spremenila navedeno stališče.«

Rektor je na pismo odgovoril takoj – 2.4.1998, B-II-53-8/98-JM: **»... Sporočamo, da prof.dr. Dušan Nečak ostaja predstavnik Univerze v Ljubljani za vse aktivnosti v zvezi z inštitutom.«**

Tako sva z glavno tajnico UL Marjeto Vilfan 22. in 23.4.1998 obiskala Dunaj. Skupaj s kuratorjem Knafljeve ustanove mag. Antonom Levstekom smo si ogledali prostore v Knafljevi hiši, na Seilerstätte 2. Z dopisom z dne 22.5.1998, je rektor UL prof.dr. Jože Mencinger sporočil državni sekretarki dr. Trstenjakovi mnenje in odločitev UL o tem vprašanju:

»V zvezi z zgoraj navedenim dopisom sporočam, da si je predstavnik Univerze v Ljubljani skupaj s prof.dr. Dušanom Nečakom ogledal prostore v Knafljevem domu, ki bi lahko prišli v poštev za potrebe Slovenskega inštituta. Na osnovi tega ogleda in koncepta Inštituta, ki je vsebovan v gradivih, ki jih je pripravil prof.dr. Dušan Nečak in katere je Univerza v Ljubljani sprejela in jih podpira, menimo, da bi za potrebe Inštituta namenili prostore v pritličju in v prvem nadstropju v skupni izmeri približno 250 m², pod pogoji, kot Vam jih je že posredoval upravitelj Knafljevega doma v dopisu dne 3.12.1997. Mnenja smo, da bi bili prostori, predvsem zaradi dostopnosti, idealni, po površini pa po našem mnenju pomenijo dolgoročno rešitev. Za bivalne potrebe bodočega vodje Inštituta bi bilo primerno stanovanje št. 7 v izmeri cca 100 m²...«

Kazalo je, da bomo le prišli korak naprej, saj sta se tudi MZT in še posebej državna sekretarka dr. Verica Trstenjakova spomladi 1998 resnično intenzivno in kar se da konkretno – pripravljane statuta SZI in s tem določanje njegovega pravnega statusa – zavzela za ustanovitev Slovenskega znanstvenega inštituta, kakor se je začela ustanova uradno imenovati od podpisa »Pisma o nameri«. Na Dunaju je MZT v zvezi s pripravo ustanovitvenega akta SZI pomagal odvetnik dr. Lewisch. Z rektorjem UM prof. Toplakom naju je z dopisom z dne 15.4.1998, št. 198/98, za 23.4.1998 povabila na pogovore, na katerih naj bi obdelali priložena (na strani in pol ter v petih točkah) »Izhodišča za Statut društva »Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju«.« Sestanka sem se udeležil, s strani UM pa je namesto rektorja dr. Toplaka prišel prorektor prof.dr. Andrej Umek.

Prorektor Umek skorajda ni imel pripomb in le težko bi trdil, da je bil zelo podrobno seznanjen s problematiko, ki smo jo obravnavali. Pogovori o statutu in njegova priprava so trajali vse do jeseni 1998. V zvezi z vsebino dela inštituta ni bilo nobenih problemov oz. diametralno nasprotnih stališč, le drobne dopolnitve »Delokroga SZI...« iz leta 1992, kot denimo tista o zastopanju Slovenije na kulturnem področju. Pač pa je MZT vztrajalo pri dveh zahtevah, ki sta močno odstopali od prvotnih zamisli: 1. na dveh zaposlenih članih inštituta (direktor in administrativna moč) in ne na treh, kot je bilo prvotno načrtovano (direktor, namestnik/strokovni tajnik, administrativna moč); 2. na tem, da mora biti tudi MZT med ustanovitelji.

Druga zahteva je pomenila najpomembnejši odklik od prvotne ideje. Od začetka je bil namreč SZI načrtovan kot univerzitetni inštitut, namenjen vsej slovenski znanstveni javnosti. Brez neposrednega nadzora kakšnega ministrstva, vlade ali stranke. Očitno si je MZT prilastilo pravico zastopati slovensko znanost. Glede na predvideno vsebino dela bi morali biti med ustanovitelji vsaj še ministrstvi za kulturo ter šolstvo in šport.

Če bi bil lahko vsaj kolikor toliko sprejemljiv vzrok za vztrajanje pri prvi zahtevi pomanjkanje sredstev, pa pravih, vsebinskih razlogov za drugo nisem našel ne takrat in jih ne najdem danes. Izgovor, da želi imeli MZT vpliv na delovanje SZI, če ga že financira, seveda ne zdrži kritike, saj slovenski proračun financira celo vrsto znanstveno-raziskovalnih institucij in deloma tudi obe univerzi, pa na njihovo delovanje nima nikakršnega neposrednega, odločilnega vpliva. Vmešavanje države v avtonomijo znanosti pa naj bi, bojda, že preživel? Prepričanje, da naj bo SZI univerzitetni inštitut, tudi ni nastalo zaradi kakšnega »univerzitetnega egoizma ali pokroviteljstva nad slovensko znanostjo«, temveč po temeljitem premisleku, povezanem s poznavanjem zadevne avstrijske družbene sfere. V njej je namreč Univerza najvišja in najuglednejša znanstvena in pedagoška ustanova. Univerzitetni učitelji imajo drugačno družbeno težo in vsak znanstvenik-raziskovalec si želi čim prej doseči univerzitetni naziv ter aktivno nastopiti v pedagoškem procesu na Univerzi. Večino znanstvenih inštitutov tudi vodijo direktorji, ki imajo univerzitetno habilitacijo. Tudi tistega, ki ima izpostavo v Ljubljani. Ugled in družbeni status SZI kot univerzitetne ustanove z direktorjem – univerzitetnim učiteljem bi na ta način

zagotovo še poudarili. Takšnemu direktorju pa bi se poleg tega ponujala še možnost dodatno promovirati slovensko znanost in kulturo, in sicer na univerzitetni ravni. Nedvomno bi namreč imel realno možnost, da si pridobi status »gostujočega profesorja« na dunajski ali kakšni drugi od avstrijskih univerz.

Na pogovorih o statutu so prišla do izraza še druga vprašanja, ki sicer ne sodijo v besedilo statuta, so pa zelo pomembna za uspešno delovanje SZI. Zagotovo v prvi vrsti višina sredstev iz državnega proračuna, ki naj bi bila na voljo za ustanovitev in delovanje inštituta, dalje podpis pogodbe o rednem financiranju dejavnosti SZI vsaj za pet let, izbira, status in bivalni pogoji za direktorja, obseg, število in oprema prostorov, višina plače zaposlenih, realni začetek dela inštituta in še kaj.

Pri teh vprašanjih pa nismo bili enakega mnenja, vsaj predstavnika MZT in UL ne, predstavnik UM je pri teh pogovorih zelo malo sodeloval. Zataknilo se je že ob prostorih za SZI in njegovega direktorja, saj se je zdel predstavnik MZT predlog UL z dne 22.5.1998 nesprejemljiv, češ da so prostori preobsežni. Podobno se je zgodilo, ko smo prišli do vprašanja financiranja SZI. Na željo državne sekretarke dr. Trstenjakove sem pripravil (10.9.1998) »možen osnutek obsega finančnih sredstev, potrebnih za 'hladen zagon' dunajskega 'Slovenskega znanstvenega inštituta'« in ji ga izročil na sestanku na MZT 14.9.1998.

Osnutek sem sestavil v skladu s svojimi in širše potrjenimi pogledi na ustanovitev, strukturo in razvoj SZI ter po temeljitih posvetovanjih s strokovnjaki, ki so na vladni ravni strokovnjaki za podobna vprašanja. Pri določitvi sredstev, potrebnih za osebje, sem izhajal iz prepričanja, da morajo imeli uslužbenci plače, primerljive z avstrijskimi zadevnimi plačami, oz. da morajo zanje veljati načela, po katerih delujejo slovenska diplomatska predstavništva v tujini. Plače predstavnikov gospodarskih organizacij so bile, po informacijah, ki sem jih dobil, mnogo višje. Predvideval sem seveda, **»da bo bodoči vodja univerzitetni učitelj – najbrž celo redni univerzitetni profesor – in da mora imeti strokovna tajnica (tajnik) visoko izobrazbo, saj bo obenem tudi prevajalka in inokorespondent...«** Na ta način izračunana plača direktorja, na primer, ne bi mogla biti manjša od 45.000 ATS neto na mesec, pač pa primerno večja glede na njegov akademski naziv, delovno dobo, družinsko stanje itd. Predvidel sem, da bi imel direktor na Dunaju na voljo tudi stanovanje, katerega obratovalne stroške bi v celoti nosili ustanovitelji SZI oz. bi jih 10 % nosil sam. Strokovna tajnica (tajnik) pa naj bi imel(a) odobren limit za najem stanovanja v višini 60 % plače, obratovalne stroške zanj pa bi nosil(a) sam(a).

V finančnem osnutku sem predvidel tudi sredstva za administrativno delovanje SZI (primerljivo z majhnimi diplomatskimi predstavništvi v tujini) ter stroške vsebinskega delovanja SZI – po deset štipendij za študente in raziskovalce letno ter stroške prireditvev. Vse seveda le okvirno, saj takih stroškov na začetku ni mogoče vnaprej natančneje določiti. Brez opreme bi tedaj znašali stroški za delovanje SZI nekaj več kot 2,7 milijona ATS ali nekaj več kot 35 milijonov SIT. Z opremo pa je »Osnutek« predvideval okoli 4 milijone ATS oz. 52 milijona SIT stroškov.

Ob predaji »Osnutka« 14.9.1998 ni bilo zaznati kakšnega posebnega nasprotovanja izhodiščem v osnutku, strinjanja pa tudi ne. »Osnutek« je bil označen kot koristno gradivo pri načrtovanju strokovnika za delovanje SZI. Šele nekaj mesecev kasneje, ko je bilo treba o tem spregovoriti konkretno, se je pokazalo, da MZT in UM nikakor nista sprejela niti približno istih parametrov za plače uslužbencev, temveč sta jih poskušala enačiti s plačami uslužbencev izpostave Avstrijskega inštituta v Ljubljani. Šele na tako imenovani 1. seji UO SZI, 14.5.1999 sta svoja stališča nekoliko popravila in v zapisnik zapisala, da **»se bo plača direktorja inštituta določila ... v skladu z merili plač univerzitetnih profesorjev v Avstriji ter plač, ki veljajo za vodje podobnih inštitutov na Dunaju.«** Konkretna višina plače je ostala skrivnost, ki naj bi jo razkrili na naslednji seji UO. Sklep je glede na razpisne pogoje, ki omogočajo izbor celo »znanstvenika začetnika«, brez kakršnegakoli univerzitetnega naziva, zelo velikodušen.

Na sestanku dne 14.9.1998 se je državna sekretarka dr. Trstenjakova strinjala z dvema ključnima pogojema UL za začetek dela SZI. O tem sem z dopisom 20.9.1998 poročal rektorju

UL takole: »... Obe univerzi pa naj bi zapisniško oz. s sporazumom (morda na rektorskem kolegiju) ugotovili, da se bo direktor SZI izmenjaval ter da bo začel z delom direktor iz UL (prvi pogoj – op.p.). G. državna sekretarka je tudi takoj sprejela predlog o sklenitvi pogodbe med MZT in univerzama o trajnem financiranju delovanja SZI (drugi pogoj – op.p.) in že na sestanku naložila prisotni sodelavki, da pripravi osnutek take pogodbe. Mogoče jo je pričakovati v kratkem. V proračunu je predvideno za leto 1999 30 mil. SIT za delovanje SZI, kar bi moralo biti za prvo, zagonsko leto dovolj.« V proračunu predvidena sredstva se torej niso bistveno razlikovala od tistih, predvidenih v »Osnutku«. Prepričan pa sem tudi bil, da je končno obveljal koncept SZI kot univerzitetne ustanove.

Oba z državno sekretarko sva bila mnenja, da ni mogoče začeti z delom »s polno paro« že 1.1.1999, še posebej zato, ker do tega datuma zagotovo ne bodo obnovljeni in opremljeni prostori. Menila sva, da bi bilo najbolje, da se za čas od 1.1.1999 do začetka dela (predvidoma do 1.10.1999) imenuje v. d. direktorja, kar se ne bi štelo v mandat direktorja. V. d. direktorja bi praviloma deloval iz Ljubljane z občasnimi obiski na Dunaju. Tudi o tem sem poročal rektorju UL v citiranem pismu z dne 20.9.1998.

Nič od zapisanega ni bilo uresničeno.

Pač pa so dalje tekle konzultacije za pripravo statuta. Svetovalka ministra Irena Podlesnik mi je v imenu državne sekretarke 22.9.1998 posredovala slovenski osnutek statuta SZI. Ker sem nekaj dni za tem (28.9.) službeno odpotoval v ZDA, sem na hitro pregledal poslani osnutek in svoje (osebne) pripombe 27.9. sporočil pošiljateljici. Najpomembnejša novost, ki naj bi izhajala iz takšnih avstrijskih predpisov, je bila dejstvo, da pogodbo o zaposlitvi direktorja (in najbrž tudi za vse delavce inštituta) sklepa Upravni odbor Društva Slovenski znanstveni inštitut. Na ta način je bila vloga univerz še dodatno zmanjšana na minimum. V člen XV, ki govori o direktorju, so bile dodane dopolnitve, po katerih UO imenuje in odpokliče direktorja **»na predlog senata univerze, ministrstva in drugih nacionalnih raziskovalnih institucij. Prvi mandat predlaga univerza v Ljubljani, drugi univerza v Mariboru.«**

V pripombi sem predlagal, da se iz besedila odstrani sintagma »nacionalna raziskovalna institucija«, ker je MZT dovolj širok »klobuk« tudi za predloge iz takih organizacij, in naj se zato novi stavek glasi »... na predlog univerz in/ali MZT RS...«

Pripomba ni bila upoštevana. Menda zaradi zadevnih avstrijskih predpisov ali pa zato, ker ta tvarina ne sodi v statut, je izpadel tudi stavek o izmenjavanju direktorskih mandatov med obema univerzama. Skratka, s sprejetim statutom je SZI po mojem mnenju postal avstrijsko društvo pravnih in fizičnih oseb ter slovenska državna institucija, v rokah MZT. Univerzi v statutu ne nastopata kot ustanoviteljici in sta v njem omenjeni le kot članici upravnega odbora in kot možni predlagateljici direktorja. Kot ustanoviteljici Društva Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju nastopata univerzi le v Slavnostni izjavi ob ustanovitvi društva z dne 17.11.1998, pa še tu skupaj z MZT.

V začetku novembra 1998 so avstrijske oblasti potrdile statut Društva Slovenski znanstveni inštitut in na MZT so se odločili, da bodo 17.11.1998 na Dunaju v študentskem domu Korotan podpisali izjavo o ustanovitvi Slovenskega znanstvenega inštituta. To pot je vabilo prišlo tudi na moj naslov (4.11.), v njem pa sem lahko prebral, da mi državna sekretarka dr. Trstenjakova sporoča, **»da nam je uspelo zaključiti projekt ustanovitve Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju«** in me vabi na podpis izjave, ki jo bodo podpisali minister za znanost ter rektorja obeh univerz.

Zaradi smrti v družini se podpisava slavnostne izjave nisem mogel udeležiti, vsekakor pa se je z njim začela zadnja faza uresničevanja ideje o Slovenskem znanstvenem središču na Dunaju, katere temeljna značilnost je samohvala zlasti MZT, v smislu »exegi monumentum aere perennius«.

Že slavnostna izjava je bila za ta namen odlično sestavljena. Pobudo za ustanovitev SZI je »enakopravno« porazdelila na obe univerzi in na MZT, čeprav je bila pobuda izključno UL in se ji je UM le pridružila, MZT pa je bilo hvalevreden, a vendar samo realizator pobude. Zato je

toliko bolj smešna, lahko pa bi celo rekli za univerzi ponižujoča, dikcija slovesne izjave, da se »oba ustanovna člana zatorej slovenskemu ministrstvu za znanost in tehnologijo zahvalujeta za pomemben idejni (sic!) in finančni angažma pri ustanovitvi društva.« Tako zahvalo samemu sebi je podpisal tudi minister! Skratka na MZT so storili vse, da bi povečali svoj pomen pri realizaciji ideje, UL pa so dodelili vlogo »nujnega zla«. Zato sem v tej zvezi rektorju UL prof. Mencingerju v pismu z dne 28.11.1998 zapisal tudi naslednje: »Nedvomno gre pohvala sedanji zasedbi MZT. Vendar domala izključno za to, da je znala presoditi pomembnost ideje za slovensko znanost, se intenzivno trudila za njeno uresničitev in jo končno, tudi z našo pomočjo, uspela uresničiti. Po svetu so namreč prav taka dela in naloge sestavni del delokroga ministrstev in njihovih uslužbencev, ki jih plačujejo iz naših davkov. Posebnih zahval in pohval si ne pripisujejo, še posebej ne tistih, ki jim pravimo »tuje perje«. Zahvalijo se jim volivci, če jih ponovno izvolijo. Ali pa so morebiti na MZT pričakovali, da bomo univerzitetni profesorji dajali ideje, jih vsebinsko osmislili, predlagali pravne in administrativne rešitve ter jih tudi uresnili... Prav tako je res, da MZT pod prejšnjimi vodstvi ni imelo pravega posluha za uresničitev te ideje in da je pravi posluš za njeno uresničitev imel šele minister Marinček in njegova ekipa. Ne dvomim, da tudi zaradi prigovarjanja rektorja UM prof.dr. Toplaka. Vendar vse to še ne pomeni, da je bila ideja ustanoviti SZI kot društvo kakšno inovacijsko spoznanje današnjega MZT. Ta možnost je bila znana že leta prej in smo jo predstavniki FF takratnemu MZT tudi ponudili v uresničevanje (glej: Dušan Nečak, Zabeležka z obiska na Dunaju, april 1995, poslano tudi na MZT, str. 2, op.p.) ...«

Če so univerzama v Slavnostni izjavi dodelili vsaj vlogo ustanoviteljic, pa je bil njen pomen – še posebej pomen UL pri nastajanju SZI – v medijskem (samo)poročanju o podpisu izjave, zaznavno zabrisan. Za to so »poskrbeli« na MZT. Tako v spisu državne sekretarke dr. Trstenjakove v Delovi prilogi »Znanost« z dne 25.11.1998, kot v poročilu, ki ga je MZT objavilo na Internetu, so dejstva pri uresničevanju ideje o SZI tako uspešno zamegljena, lastna hvala pa tako povzdignjena, da so me tisti, ki idejo bližje poznajo, spraševali, ali gre za uresničitev kakšne druge ideje in ne tiste iz leta 1992. Podobna so bila tudi novinarska poročila v vseh medijih. Tudi niso mogla biti drugačna, saj so le korektno prikazala dogajanje ob podpisu Slavnostne izjave na Dunaju.

Morda ob tem ni nepomembno zapisati, da o zadnjih spremembah statuta SZI podpisani kot pooblaščenec UL nisem bil obveščen in čistopisa statuta, ki je bil poslan v potrditev avstrijskim oblastem, nikoli nisem videl. Glede na opisane izkušnje ga najbrž ne bi vse do danes, če mi ga ne bi, skupaj s podpisano Slavnostno izjavo, odstopila gospa glavna tajnica UL. Meni se torej zdi očitno, da stojijo za ustanovitvijo SZI tudi drugačni interesi od zgolj poštene skrbi za razvoj slovenske znanosti in mi ni mogoče ne pomisliti, da so tem interesom moteč element vsi tisti, ki ne sodijo v njihov lobi. Kljub temu sem rektorju UL v že citiranem pismu (28.11.1998) sporočil, da bom kandidiral za direktorja SZI, a mu istočasno že nakazal tudi realno verjetnost, da bodo postavljeni taki pogoji, ki jih ne bom mogel sprejeti. Tako se je tudi zgodilo.

Obenem pa sem ga opozoril še na nekaj stvari, ki bi po mojem mnenju morale biti uresničene v času pred začetkom dela SZI. Tega so ob podpisu Slavnostne izjave povsem utopično predvidevali za 1.1.1999. V prvi vrsti je šlo za sklenitev pogodbe med MZT in univerzama o trajnem financiranju delovanja SZI, določitev tehnike, metode in mesta distribucije sredstev za delovanje SZI in opremo prostorov, ureditev načina zaposlitve osebja, določitev začetka dela SZI in še nekaj drugih manj pomembnih podrobnosti, med njimi tista o nujnosti čim prejšnjega sklica »seje UO, ki naj pripravi finančni načrt in navodila direktorju ter sklene z njim pogodbo o zaposlitvi.«

Trajalo je skoraj dva meseca, da je bila za 13.1.1999 v prostorih rektorata UL sklicana konstitutivna seja občnega zbora Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju. Udeleženca sta bila oba rektorja. Istega dne je bila v istih prostorih tudi konstitutivna seja Upravnega odbora SZI na Dunaju, v okrnjeni sestavi – prof.dr. Ludvik Toplak, UM in prof.dr. Neva Šlibar, UL – brez

predstavnice MZT, doc.dr. Verice Trstenjak. Njeno opravičilo je na seji sporočil rektor Toplak, čeprav je bil gostitelj rektor Mencinger. Na obeh sejah sem bil, na vabilo rektorja UL, kot opazovalec prisoten tudi podpisani.

Obe seji sta bili kratki in jasni. Poleg konstituiranja organov SZI – predsednik UO je postal rektor UM prof.dr. Ludvik Toplak – je bil najpomembnejši sklep, sprejet na obeh sejah, tisti, da je treba pred začetkom delovanja Inštituta podpisati pogodbo o financiranju dela SZI. Sklep je verodostojen, čeprav ga citiram iz osnutkov zapisnikov, saj zapisnika kljub mnogim urgencam UL doslej /7. septembra 1999/ še nista bila potrjena:

Občni zbor: »Ad 4 – Razno. Občni zbor ugotavlja, po ustnem zagotovitvi MZT, da bo ministrstvo zagotovilo približno 30 mio SIT oz. 2,1 mio ATS za delovanje SZI. Na podlagi tega ustnega zagotovila se pripravi pogodba o stalnem financiranju inštituta, na podlagi katere bo zagotovljeno petletno (5) delo SZI, v skladu z vsakoletnim delovnim in finančnim načrtom inštituta.«

Upravni odbor: »2. V skladu s sklepom občnega zbora SZI se sklene pogodba z Ministrstvom za znanost in tehnologijo za zagotavljanje dela SZI za dobo 5 let...« »4. Po sklenitvi pogodbe z ministrstvom se pripravi razpis za direktorja SZI.« in »5. MZT se predlaga, da pripravi predlog pogodbe za delovanje inštituta v roku 30 dni. Po prejemu in podpisu pogodbe se skliče 1. seja upravnega odbora SZI in nato pripravi predlog finančnega načrta.«

Sklepi so bili sprejeti, vendar nikoli spoštovani in realizirani. Očitno tudi ni bilo treba, saj je bil cilj dosežen. Ker SZI ni bil ustanovljen kot univerzitetna ustanova, igra MZT v Upravnem odboru SZI vlogo jezička na tehtnici. Ta je trenutno nagnjen na stran UM, predstavnika MZT in UM imata v upravnem odboru dvotretjinsko večino in lahko sprejmeta, spreminjata ali (ne)uresničita kakršenkoli sklep. UL so uspešno potisnili na stranski tir. Državna sekretarka dr. Trstenjakova je sicer v velikem intervjuju za Delovo prilogo »Znanost« 27.1.1999 slabo informirano slovensko javnost prepričevala, da sta inštitut ustanovili obe univerzi in da je vloga MZT le v tem, da ga »pretežno sofinancira«, toda kasnejša dogajanja v zvezi z začetkom delovanja SZI in izborom direktorja so dokazala točnost prej zapisane trditve. MZT in UM sta brez pomisleka izkoristila dvotretjinsko večino v UO SZI ter zavladata nad neposlušno ljubljansko univerzo. V nadaljevanju pa je državna sekretarka tako kot ob podpisu Slovesne izjave ponovno opozarjala na (neoprijemljivo) obljubo avstrijskega ministrstva za znanost, da bo sofinanciralo inštitut in me celo omenila kot kandidata UL za direktorja inštituta. Dodelila in priznala mi je celo **»aktivno vlogo pri ustanovitvi inštituta.«**

Ko po več kot mesecu dni po konstitutivnih sejah občnega zbora in UO predsednik slednjega, rektor UM, kot edina odgovorna oseba za nadaljnje delovanje SZI ni nič storil za to, da bi se sklepi UO realizirali, ko ni bila v dogovorjenem roku 30 dni sklenjena pogodba o financiranju, ko ni bila sklicana seja UO in tudi ne pripravljen in usklajen razpis za direktorja, sem 24.2.1999 rektorja UL obvestil, **»da je z oblikovanjem upravnega odbora SZI na Dunaju moja funkcija predstavnika UL pri pripravi ustanovitvi SZI zaključena.«**

Moja neposredna izkušnja in vloga pri uresničevanju ideje o ustanovitvi SZI je bila na ta način končana. Nekorektnosti do UL in dejavnosti, ki kažejo na poskuse izigravanja njenih predstavnikov, so se nadaljevale še bolj očitno in brez prikrievanja.

Predsednik UO SZI prof.dr. Ludvik Toplak je tako imenovano 1. sejo UO, ki bi jo moral sklicati najkasneje do 13.2.1999 (sklep št. 5 konstitutivne seje UO), brez pojasnila sklical šele dva meseca in pol kasneje, za 22.4.1999. Kot že nekajkrat doslej se očitno naenkrat ni nič več mudilo z dejavnostmi okoli SZI. Predstavnica UL prof.dr. Neva Šlibar je bila o sklicu seje telefonično obveščena le en dan prej (21.4.1999), pisnega vabila za sejo pa ni nikoli prejela. Zato se seje ni mogla udeležiti, nakar je bila seja preložena. Vse skupaj se je ponovilo sredi maja 1999, ko je prof. Šlibarjeva ponovno dobila, to pot pisno vabilo šele 13.5.1999 za sejo, ki je bila sklicana v Mariboru za 14. maj 1999. Vabilo je nosilo datum 12.5.1999. Takoj je reagirala z dopisom/faksom, v katerem je podrobno opisala svoje ne-strinjanje z načinom sklicevanja se

UO SZI. Upravičeno je pričakovala, da seje zato ne bo in da po sklicana tako, kot je to v navadi. Toda seja je to pot kljub protestu predstavnika UL bila in na njej so bili sprejeti daljnosežni sklepi, med najpomembnejšimi celo takšni, ki so bili v nasprotju s hotenji UL.

Zapisnik tako imenovane 1. seje UO SZI je prof. Šlibarjeva dobila nemudoma po faksu. Glede na to, da je bilo tudi po njenem mnenju v njem kup »neresničnih in netočnih podatkov«, se je nanj takoj odzvala z eno stranjo pripomb. Ker gre za zelo pomemben dokument, ki jasno kaže na način in metodo dela predsednika in članice UO, ga objavljam dobesedno v širšem izvlečku:

»1. Uvodoma ugotavljam, da v 'zapisniku' ni niti omenjen moj dopis/fax z dne 13.5., v katerem sem podrobno opisala moje nestrinjanje z načinom sklicovanja sej UO SZI.

2. Iz zapisnika ni razvidno, ali in v kakšni obliki je bil sprejet zapisnik konstitutivne seje UO SZI z dne 13.1.1999. Sprejemanje tega zapisnika je prelomnega pomena, kajti Univerza v Ljubljani vztraja, da se najprej sklene pogodba med MZT in univerzama za nemoteno, vsaj 5-letno financiranje delovanja SZI, kar je bilo sklenjeno na omenjeni ustanovitveni seji.

3. Ker sem upravičeno pričakovala, da seje UO SZI zaradi neprimerne načina sklica seje ne bo, nisem v dopisu z dne 13.5. omenila svojega nestrinjanja s dnevnim redom. Ugotavljam namreč, da je razpis za direktorja SZI mogoče uresničiti le po predhodnem podpisu zgoraj omenjene pogodbe o dolgoročnem financiranju SZI.

4. Protestiram zoper neresnične in netočne podatke, ki so navedeni v 1. odstavku zapisa:

a. Vabila za sejo dne 22.4. nisem nikoli prejela, temveč sem bila telefonično obveščena o terminu dan pred predvideno sejo...

b. Do večkratnega telefonskega usklajevanja za sklic seje ni prišlo. O tem, da bi seja lahko potekala v Ljubljani, tudi ni bilo govora.

c. Netočna je trditev, da zaradi moje odsotnosti ni bilo možno sklicati seje, saj sem bila obveščena o zadnjem terminu, torej o predlogu za 14.5., le en dan prej.

5. Ni mi jasno in tudi ni obrazloženo, zakaj je bilo tako nujno sklicati UO SZI, glede na to, da očitno zgoraj omenjena pogodba še ni podpisana.

6. ... 4. odstavek istega sklepa: ni jasno, na katera določila se nanaša ta odstavek, ki določa, da 'v skladu z določili statuta podrobneje formalno oblikuje razpis strokovna služba Univerze v Mariboru ter ga posreduje MZT za objavo.'

In kaj je bilo zapisano v zapisniku tako imenovane 1. seje UO SZI. Brez soglasja in celo zoper mnenje UL je bil sprejet sklep, da se objavi razpis za direktorja SZI na Dunaju. Zahtevani so bili le naslednji pogoji:

»- doktorat znanosti; - aktivno znanje nemškega jezika; - mednarodne izkušnje in - organizacijske in vodstvene sposobnosti.«

Kandidat naj bi bil dolžan predložiti tudi program dela inštituta. Ker ni bilo nobenega usklajevanja med univerzama, pa ni jasno, zakaj denimo med pogoji za direktorja SZI ne najdemo vsaj še poznavanja avstrijske znanstvene sfere, daljšega znanstveno-raziskovalnega bivanja v Avstriji ali npr. posedovanja naziva habilitiranega univerzitetnega učitelja. Prav tako ni jasno, zakaj je razpis objavilo MZT oz. so se tam zbirale prijave, če pa je po črki statuta SZI (členi XII, XIII in XV) imenovanje in sklepanje pogodbe o zaposlitvi v pristojnosti UO, katerega predsednik je rektor mariborske univerze. Nemogoče si je predstavljati uspešno delo SZI, če temeljno vodilo predsednika UO in bodočega direktorja SZI ne bo usklajevanje interesov in stališč obeh univerz. Začetek zagotovo ni vzpodbuden.

Še posebej pa je vprašljivo in obenem za protagoniste te dejavnosti značilno dejstvo, da so bili sklepi te seje ne samo sprejeti brez predstavnice UL, temveč uresničeni zoper njeno voljo in, kot se je pokazalo kasneje, tudi zoper voljo vodstva/rektorja UL. Značilno je tudi dejstvo, da se ne držijo niti lastnih sklepov, ker so nerealni, kot je tisti, ki so ga zapisali v zapisnik, »da je v

skladu s predhodnimi razgovori (sic!) nujno objaviti razpis v roku 7 dni, da se opravi izbira kandidata v mesecu juniju in nastopi delo 1.10.1999.«

Na ustne in pisne pripombe ter proteste zoper način dela in vsebino sklepov **ni bilo nikakršnega odziva**, pač v skladu z znano prisodobo »psi lajajo, karavana pa gre dalje.« Še manj kakšnih poskusov z dokazi in argumenti ovreči trditve ljubljanske članice UO SZI. Mislim, da bi moral o tem temeljito razmisliti predvsem rektor Univerze v Ljubljani.

Razpis za direktorja je bil objavljen v ljubljanskem Delu 16.6.1999 in 28.6.1999 v Uradnem listu RS. Naslednji dan po objavi v Delu sem se s pismom/faksom obrnil na državno sekretarko na MZT doc.dr. Verico Trstenjak, potem ko mi je njena sodelavka (ime hrani avtor) istega dne v telefonskem pogovoru zagotovila, da je ona pravi naslov za informacije v zvezi z razpisom mesta direktorja SZI. Zapisal sem, da sem eden tistih, ki razmišljajo o prijavi na ta razpis in jo prosil za čimprejšnje odgovore na vprašanja, brez katerih ni mogoča resna prijava na razpis. Najvažnejša med njimi so bila:

»1. Ker naj bi direktor pripravil tudi finančni načrt inštituta in ker inštitut očitno ne bo v prvi vrsti opravljal pridobitne dejavnosti, Vas prosim za informacijo o naslednjih vprašanjih:

- a) s kolikšnimi sredstvi letno razpolaga inštitut,
- b) kdo mu ta sredstva zagotavlja in za kakšen čas,
- c) število in velikost prostorov inštituta,
- d) kdo in koliko najemnine (če so v najemu) se plačuje zanje,
- e) ali so prostori opremljeni in če so, do kakšne mere,
- f) kakšna in kolikšna je kadrovska sestava inštituta,
- g) kakšna je predvidena neto in bruto plača direktorja in njegovih eventualnih sodelavcev,
- h) kakšne bonitete so predvidene za direktorja oz. njegove sodelavce, npr.: plačilo telekomunikacijskih storitev, uporaba avtomobila, dodatek za stanovanje, v primeru, da si ga morajo poiskati sami itd. ...

3. Za odločitev prigrasitve na razpis so pomembne tudi naslednje informacije, za katere Vas prosim:

- a) kdaj je predviden začetek dela,
- b) ali imajo direktor in njegovi sodelavci zagotovljene bivalne prostore (stanovanja), če da, kje so in kdo jih plačuje,
- c) ali so predvideni prostori inštituta že na voljo, če ne, kdaj bodo,
- d) ali so na načelni ravni urejene formalnosti za pridobitev bivalnega in delovnega dovoljenja v Republiki Avstriji.

4. Kot profesor na ljubljanski univerzi bi želel tudi v primeru, da bi se prijavil na razpis in bil izbran za direktorja, ohraniti tretjinsko zaposlitev na univerzi. Ali je mogoče? ...«

Tudi na ta jasna in enostavna vprašanja, na katera bi moral imeti tisti, ki razpisuje delovno mesto takojšnje odgovore, nisem dobil nikakršnega pisnega odgovora, le kratek telefonski poziv državne sekretarke dr. Trstenjakove, v katerem mi je pravzaprav povedala, da ne bom dobil odgovora. Glede na to, da UO SZI v polni sestavi nikoli ni mogel razpravljati o pogojih razpisa in o večini vprašanj, ki sem jih navajal v dopisu, tudi ni mogla dati verodostojnih odgovorov.

Očitno je bilo to pot nekorektno in pristransko ravnanje dr. Toplaka in dr. Trstenjakove preveč tudi za rektorja UL. Dne 23.6.1999 je mariborskemu rektorju in predsedniku UO SZI naslovil pismo, v katerem ga je opozoril, da bodo morali na rektorski konferenci »rešiti kar nekaj problemov, povezanih z inštitutom.

(1) Obnova Knafljevega doma, ki je bila pogoj za pristop UL k ustanavljanju inštituta (brez obnove takšen inštitut ne bi imel nikakršne možnosti oziroma smisla), naj bi bila s podpisom pogodbe zagotovljena.

Drug pogoj za pristop je pisna zaveza MZT, da bo takšen institut v bodoče tudi redno financiral, ne glede na morebitne spremembe v sestavi vlade oziroma ministrstva (kljub iskreni dobri volji ministra dr. Alojzija Marinčka, bi namreč takšne spremembe obema univerzama utegnile povzročiti vrsto finančnih problemov).

Zato predlagam, da Upravni odbor instituta nemudoma pridobi pisno zagotovilo MZT o stalnem in ažurnem zagotavljanju sredstev za delovanje instituta.

(2) Univerza v Ljubljani meni, da postopki in način dela Upravnega odbora instituta niso v skladu z veljavnimi predpisi (npr.: zapisnik prve seje UO ni bil potrjen; sklic druge seje pa ni omogočal udeležbe na seji naši predstavnici prof.dr. Nevi Šlibar, saj je bila seja sklicana le en dan prej).

(3) Na seji, ki se je naša predstavica ni mogla udeležiti, je UO sprejel sklep o razpisu mesta direktorja in ga objavil v dnevem časopisu. Ker se bo obnova Knafljevega doma zaradi zamud pri obnovi zavlekla najmanj do konca prihodnjega leta, ocenjujem, da gre za nepotrebno naglico.

Glede na navedeno menim, da je ta zaplet potrebno razrešiti oziroma ustrezno odgovoriti na vsa odprta vprašanja. Šele po tem bo namreč mogoče nadaljevati s postopki konstituiranja instituta in potrebnega osebja za njegovo nemoteno delovanje...«

Odgovor na vljudno, milo in blago pismo, skoraj prošnjo za sodelovanje, rektorja UL prof. dr. Mencingerja, je bil za poznavalce načina dela omenjenih dveh članov UO SZI, pričakovan. **Tudi tokrat ga namreč ni bilo.**

Prijav na razpis direktorja pa očitno tudi ni bilo prav v izobilju. Drugače si ni mogoče razlagati kratkega sporočila, ki sem ga, z datumom 2.7.1999, 83/DZ-99, dobil od rektorja mariborske univerze:

»Spoštovani gospod prof.dr. Dušan Nečak!

Glede na predhodne razgovore te želim obvestiti, da je razpis za direktorja Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju že objavljen in še odprt. Vabim te k hitri odločitvi...

P.s. Sporočam, da je razpis še odprt, glede na objavo v Uradnem listu...«

Še isti dan, ko sem pismo prejel, 6.7.1999, sem poklical na rektorat UM in ker rektorja ni bilo mogoče dobiti, sem tajnici pustil številko svojega mobilnega telefona, z namenom, da bi me rektor poklical, če bi se želel neposredno pogovoriti z menoj. **Tega seveda, v skladu s svojim tradicionalnim načinom ravnanja, ni storil.** Zato sem mu 7.7.1999 napisal pismo, v katerem sem mu med drugim sporočil naslednje:

»Magnificenca! Spoštovani gospod rektor, red.prof.dr. Ludvik Toplak!

... Za resen finančni in delovni program direktorja SZI potrebuje vsak kandidat trdne in jasne elemente. V pismu z dne 17.6.1999 sem zanje zaprosil pristojno državno sekretarko na MZT in članico upravnega odbora, dr. Verico Trstenjak. O tem pismu si zagotovo obveščen, vendar Ti ga kljub temu priloženo pošiljam. Prejel nisem nikakršnega pisanega odgovora, le telefonski poziv, v katerem mi je pravzaprav sporočila, da mi ne bo odgovorila. Zato se na razpis nisem mogel prijaviti, kar sem sporočil tudi rektorju UL, red.prof.dr. Jožetu Mencingerju.

K taki moji odločitvi pa je prispevalo tudi skrajno nekorektno ravnanje članov UO SZI do predstavnice UL v njem, prof.dr. Neve Šlibar in s tem do UL kot celote. Na drugi strani pa tudi eklatantno nespoštovanje sklepov prve seje UO SZI, še posebej tistega, ki pogojuje razpis direktorja SZI s podpisom pogodbe med MZT in obema univerzama o stabilnem, petletnem financiranju delovanja SZI. Taka pogodba namreč ni bila podpisana. Če sem prav informiran, je na tak, označeno z najbolj milim izrazom, nekorekten odnos, reagiral tudi rektor UL, senat naše univerze pa sprejel protest zoper tako ravnanje. To dogajanje po mojem mnenju nikakor ne daje dobre popotnice delovanju SZI in ne zagotavlja normalnega, korektnega in usklajenega sodelovanja med direktorjem in UO SZI. Morda bo to sodelovanje boljše in celo nemoteno, če boste izbrali na direktorsko mesto koga drugega namesto mene.

Vsekakor se bom odločal o prijavi na razpis direktorja SZI šele potem, ko bodo opisana dogajanja primerno pojasnjena in bom dobil odgovore na zastavljena vprašanja...«

Način delovanja rektorja Toplaka in državne sekretarke Trstenjakove se je tudi po tem pismu nadaljeval. **O kakršnemkoli odgovoru namreč ni bilo niti sledu.**

Poletje je minilo, ne da bi se kaj premaknilo. Za 8.9.1999 pa je predsednik UO SZI sklical ob 12. uri sestanek UO v prostorih MZT. Najpomembnejša točka dnevnega reda je bila izbor direktorja. Gradiva ni bilo nikakršnega. Šele na intervencijo rektorja ljubljanske univerze je njena predstavnica gradivo za sejo lahko dvignila na MZT. Seja, ki se je zaradi zamude predsednika začela s tričetrturo zamudo, je pomenila le še piko na i dosedanjemu načinu dela, zadnji dokaz nekooperativnosti predsednika UO in predstavnice MZT v njem ter poskusa realizacije njenih interesov s stališča moči in za vsako ceno. Tudi za ceno možnosti za močno skalitev odnosov med obema slovenskima univerzama. Predstavnica UL je sejo zapustila in rektorju UL sporočila svoj izstop iz UO SZI. O seji je še istega dne, 8.9.1999, pisno poročala rektorju UL. Njene besede ne potrebujejo nobenega komentarja:

»... Predsednik UO je pred pričetkom seje povprašal po mojem mnenju o dveh kandidatih, prijavljenih na razpis za mesto direktorja SZI. Menila sem, da je težko odločati o dveh kandidatih, ki sta predložila tako skopo gradivo, in da je pomembno za tako mesto pridobiti renomiranega znanstvenika. Dr. Toplak je menil, da je naloga Upravnega odbora najprej odločiti, ali kandidata ustrežata formalnim pogojem razpisa, in nato obravnavanje vsebinskih vidikov. Poudaril je, da on in Mariborska univerza (*torej ne slovenska znanost kot celota – op.p.*) nujno potrebujeta predstavnike na Dunaju, v Berlinu, Bruslju in Parizu, kar pogojuje nujno po hitri in ekspeditivni zasedbi mesta za direktorja SZI na Dunaju. Strinjala sem se z njim glede potrebe in nuje po prisotnosti slovenske znanosti v evropskem prostoru, toda s pripombo, da lahko uspešno nastopajo v tujini in zastopajo slovensko znanost le uveljavljeni in ugledni znanstveniki. Dr. Toplak je odvrnil, da lahko direktorja, ki bi se izkazal za neprimerne in nesposobnega, tudi odpokličemo. Začel je povzemati historiat ustanovitve SZI na Dunaju in pri tem izpostavil svojo vlogo pri obnovi in realizaciji zamisli, ki jo je sicer prof. Dušan Nečak pred petimi leti (sic! ideja je stara že sedem let) zasnoval, toda nato tri in pol leta »zaspal«, in za katero prejšnja glavna tajnica Univerze v Ljubljani ni imela posluha. Ugovarjala sem tako predstavljeni vlogi prof. Nečaka in takemu historiatu ter poudarila, da so mi peripetije okrog ustanavljanja inštituta znane.

V nadaljnjem pogovoru sem izpostavila, da uvodoma pričakujem tako pojasnila o neobičajnem in briskirajočem načinu dosedanjega dela in komuniciranja v Upravnem odboru (način sklicevanja sej, neposredovanja gradiva, nepotrjevanje zapisnikov, neupoštevanje mojih pripomb in sporočil – glej priloženi dopisi) kot tudi odgovor na zahtevo rektorja Univerze v Ljubljani, prof.dr. J. Mencingerja, po pisnem zagotovitvi MZT, da bo ono financiralo SZI po pogodbi za naslednjih pet let. To je razvidno iz četrte točke zapisnika konstitutivne seje Občnega zbora SZI, predvsem pa iz osnutka zapisnika konstitutivne seje Upravnega odbora SZI z dne 13. januarja 1999 in pisma rektorja UL predsedniku UO, dr. Toplaku, z dne 23. junija 1999.

Predsednik UO je nato predlagal spremembo predloženega dnevnega reda (1. Pregled dosedanjega dela, 2. Imenovanje direktorja SZI, 3. Razno). Z razdelitvijo prve točke v sprejemanje in potrjevanje zapisnika in poročilo o dosedanjem delu se nisem mogla strinjati, predvsem zato, ker gre za dva zapisnika in ne enega. S tem sem sprožila diskusijo o tem, katera seja to pravzaprav je, druga ali tretja (sic!) in ali se konstitutivno seja šteje kot prvo ali ne. Ga. državna sekretarka je ugotovila, da je pričujoča seja druga. Moje vztrajanje na sprejemu zapisnika konstitutivne seje UO SZI in na pisnem zagotovitvi ali pogodbi MZT, da bo prevzelo financiranje inštituta za dobo pet let, je sprožilo ostre reakcije, in sicer:

– Dr. Toplak je zatrjeval, da zaupa ustnim zagotovitom s strani MZT in da jim moramo biti hvaležni za zagotovljena sredstva (Knafljev dom). Sama sem vztrajala na pisni izjavi ali pogodbi s strani MZT, tako kot je navedeno v zgoraj omenjenem dopisu rektorja UL in na sprejemu zapisnika konstitutivne seje UO z dne 13.1.1999.

– Dr. Trstenjak pa je trdila, da so sredstva sprejeta v Državnem zboru in da take izjave ni moč dati. Ko sem ponovno spomnila na dogovor na konstitutivni seji, je izjavila, da take seje sploh ni bilo (*Sprašujem se, na kateri seji pa je rektor Toplak potem postal predsednik UO? op.p.*), saj je šlo le za konstitutivno sejo Občnega zbora. Odvrnila sem, da je pri seji res da ni bilo, toda, da so bili prisotni še rektor UL, dr. Nečak in ga. Pibernik, ker se je konstitutivna seja Občnega zbora nadaljevala v konstitutivno sejo Upravnega odbora (o čemer pričata tudi dva osnutka zapisnikov). Zagrozila je, da bo ob nadaljnjem nasprotovanju zapustila sejo in dodala še nekaj žaljivih pripomb na moj račun, ki jih zaradi neakademskosti ne želim tu ponavljati.

Ugotovila sem, da je diskusija povsem neplodna in nesmiselna, saj ne poteka na nivoju Upravnega odbora takega inštituta. Ker ni bilo nobene pripravljenosti za komunikacijo, še manj pa kooperativnosti, sem se odločila zapustiti sejo in ponuditi rektorju UL odstop s funkcije članice UO SZI. Predsednik UO je želel, da pripravijo še zapisnik, katerega naj bi sopodpisala. (Zapisničarka je bila ga. Petja Stanovnik). To sem zavrnila in zahtevala, da mi ga posredujejo po pošti. Sejo sem zapustila ob 13,15...«

Naslednjega dne (9.9.1999) je prof. Šlibarjeva sporočila rektorju UL svoj odstop in ga utemeljila takole:

»... Od konstitutivne seje Upravnega odbora SZI je bil namreč – kot ste bili sproti obveščeni – način in metoda dela Upravnega odbora tak, da ne vidim več smisla v sodelovanju, ker ne morem zagotavljati interesov Univerze v Ljubljani. O tem priča tudi dokumentacija, ki ste jo prejeli in priloženo gradivo...«

Torej: iz oblikovanja in konkretizacije ideje o ustanovitvi SZI na Dunaju so bili uspešno izloženi vsi tisti, ki bi lahko namesto diktata ponudili dialog in namesto le lastnih interesov zastopali tudi interese drugih. »Realizatorji ideje« so si postavili spomenik, ne da bi jih skrbela kvaliteta, važno jim je najbrž le, da prinaša politične točke. Zaradi političnega delovanja na način preglasovanja, izrinjanja, zavračanja dialoga in hotenega preslišanja glasov drugih je na naših tleh krvavo razpadla država. V tem primeru zagotovo ne bo tekla kri. Škoda je storjena »le« slovenski znanosti in ugledu univerze, posebej ljubljanske. Najbrž tudi pretirane slabe volje med zainteresirano javnostjo ne bo, saj celo na prizadeti univerzi problematika SZI ne sodi med prioritete zadeve.

Prav pa je, da dogajanje ostane v zgodovinskem spominu, saj smo že zapisali: »Verba volant, scripta manent.«

Ne glede na vse opisane peripetije želim SZI na Dunaju veliko uspeha, saj sem bil takrat, ko sem idejo načrtoval, jo vsebinsko razvil in pomagal konkretizirati, kot danes, ko je z organizacijsko pomočjo MZT zaživel, prepričan, da ga slovenska znanost zelo potrebuje.

Sapienti sat.²

² »Zgodba o SZI« se do časa, ko ob tiskarskih korekturah dodajam to opombo, še ni zaključila. O njej je na oktobrski (26.10.1999) in februarški (22.2.2000) seji razpravljala senat UL. 13. oktobra 1999 je v »Razgledih« izšla krajša verzija pričujočega članka z naslovom »Kako uničiti neko pobudo: zgodba o ustanavljanju Slovenskega znanstvenega inštituta« (str. 14/15). Odgovor dr. Trstenjakove nanj je isti časopis objavil 10. novembra (str. 13). V »Delu« je 1. februarja 2000 na str. 3 izšel članek Jasne Kontler Salamon z naslovom »Dunajski slovenski znanstveni inštitut v oblakih. Za zdaj le nesoglasja«, 24. februarja 2000 pa v »Večeru« na str. 18 članek Vanesse Čokl z naslovom »Bo Slovenski znanstveni inštitut v Avstriji aprila začel delati? Kdo je bil prvi, Ljubljana ali Maribor, in druge zgod(b)e.«

Zusammenfassung

**Das »Slowenische Wissenschaftszentrum in Wien«
Kurze Geschichte der Umsetzung einer Idee oder Beitrag zum slowenischen
historischen Gedächtnis**

Dušan Nečak

Der Beitrag setzt sich mit der »Geschichte« der Umsetzung der Idee eines »Slowenischen Wissenschaftszentrums« in Wien auseinander, die zwar bereits vor einigen Jahrzehnten geboren wurde, aber erst vom Autor des vorliegenden Beitrags im Jahre 1992 in schriftlicher Form dargelegt wurde. Zweck des künftigen in der *Knafelschen Stiftung* der Universität Ljubljana in Wien untergebrachten »Wissenschaftszentrums« soll ein vielseitiger wissenschaftlicher Austausch und Hilfe für alle slowenischen Forscher in Österreich sein. Es soll eine ähnliche Aufgabe erfüllen wie die Außenstelle des *Österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts* in Ljubljana.

Die Idee des Autors, ein derartiges Zentrum zu gründen, wurde sowohl von der Philosophischen Fakultät Ljubljana wie auch von der Universität Ljubljana angenommen. Von der letzteren wurde der Autor des vorliegenden Beitrags sogar zum Koordinator aller im Zusammenhang mit der Gründung des »Wissenschaftszentrums« stehenden Fragen ernannt. Trotz intensiver Bemühungen des Autors begann man erst nach einigen Jahren die Idee umzusetzen.

Zunächst zeigten die zustehenden Ministerien kein ausreichendes Verständnis für das genannte Vorhaben (Ministerium für Wissenschaft und Technologie, Ministerium des Äußeren, Kultusministerium, Ministerium für Unterricht und Sport). Dasselbe galt auch für das Rektorat der Universität Ljubljana. Die Idee fand später ein breiteres Echo beim Rektorat der Universität Ljubljana, für ihre Umsetzung setzte sich zu Beginn des Jahres 1996 auf eigenen Wunsch auch die Universität Maribor ein. Der Rektor der letzteren, Prof. Dr. Ludvik Toplak, nahm das Vorhaben fest in seine Hand und versuchte, es ohne Mitwirkung des ursprünglichen Autors der Idee und der Universität Ljubljana durchzuführen. Das war nur deswegen möglich, weil sich das Rektorat der Universität Ljubljana nie so stark für diese Idee eingesetzt hatte wie das Rektorat der Universität Maribor und weil Dr. Lojze Marinček, der inzwischen mit seinem Team an die Spitze des Ministeriums für Wissenschaft und Technologie gelangt war, dem Rektor Toplak politisch nahe stand. Minister Marinček bevollmächtigte die Staatssekretärin Dr. Verica Trstenjak für die Umsetzung dieser Idee. Die Genannten erwarben sich zweifelsohne die größten Verdienste dafür, daß das Wissenschaftszentrum im Jahre 1999 auch formell gegründet werden konnte.

Dennoch muß an dieser Stelle angemerkt werden, daß man dabei zu Methoden des Hinausdrängens der Universität Ljubljana und des Ignorierens ihrer Ideen, Bestrebungen und Interessen griff. Dasselbe Schicksal erlebte auch der Autor der elaborierten Idee. Statt des Dialogs schlug man den Weg der Überstimmung ein. Das *Slowenische Wissenschaftsinstitut* wurde nun demzufolge anstelle einer Universitätsstiftung in eine Staatsinstitution umgewandelt, deren Direktorstelle eigentlich jede Person mit Dokortitel und Deutschkenntnissen besetzen kann; im Verwaltungsausschuß, der drei Mitglieder zählt, ist der Vertreter des Ministeriums für Wissenschaft und Technologie das Zünglein an der Waage. Der Vorsitzende war Rektor Toplak, die Mitglieder Dr. Verica Trstenjak (Ministerium für Wissenschaft und Technologie) und Prof. Dr. Neva Šlibar (Philosophische Fakultät der Universität Ljubljana). Das Verhältnis zum Mitglied des Verwaltungsausschusses der Universität Ljubljana und zu den Interessen der Universität Ljubljana veranlaßte Prof. Šlibar Mitte des Jahres 1999 aus dem Verwaltungsausschuß auszutreten. Auch dem informellen Kandidaten der Universität Ljubljana für den Posten der Direktors des *Slowenischen Wissenschaftsinstituts* standen keine ausreichenden Angaben zur Verfügung, um sich um die genannte Stelle überhaupt bewerben zu können. Die Bewerbungsausschreibung wurde nämlich auf einer unkorrekt einberufenen Sitzung des Verwaltungsausschusses in Abwesenheit des Mitglieds der Universität Ljubljana und gegen den Willen der Universität Ljubljana angenommen.

Mit dieser Problematik setzte sich auch der Senat der Universität Ljubljana zweimal auseinander, ernannte ein neues Mitglied des Verwaltungsausschusses des *Slowenischen Wissenschaftsinstituts*, und man erwartet nun, daß das *Slowenische Wissenschaftsinstitut* am 1. April 2000 seine Arbeit aufnehmen wird.

JUBILEJI

Akademik prof.ddd. Jože Maček – sedemdesetletnik

Slovenski zgodovinarji štejejo med svoje izjemne kolege tudi trikratnega doktorja znanosti akademika Jožeta Mačka. Če je že en doktorat v večini primerov znak vrhunskosti v poklicu, se pri človeku, ki ima toliko akademskih naslovov, vprašamo, kdo in kakšen človek je pravzaprav to? Je izjemno skromen, tih in nevsiljiv, številni na Slovenskem ga poznajo bolj po delih kot osebno. Ne pojavlja se v polemikah v časopisju in na televiziji, skratka, ne sodi med tisto vrsto naših »znanstvenikov«, ki velik del svojega časa porabijo za svojo samoreklamo. Zakaj pa potem toliko akademskih naslovov? Kdor pozna še katerega izmed Slovencev, ki je glede tega z njim primerljiv, bo takoj ugotovil, da gre pač za svojevrstno vrhunskost, nadpovprečno sposobnost in delavnost. Ne gre za zbiranje naslovov, gre za odličnost, ki je dana le malokateremu. In Jože Maček sodi v to najvišjo elito!

Rodil se je kot kmečki sin 28. oktobra 1929 v Njivicah pri Sv. Petru oziroma Oleščah

pri Laškem. Njegovo otroštvo sta zaznamovali vojna in revolucija v vsej svoji krutosti. Njegovi prvi koraki v iskanju samostojne eksistence so bili daleč od znanosti. Zaradi socialnih in vojnih razmer je začel kot trgovski vajenec pri zasebnem trgovcu, 1947 naredil izpit za trgovca in končal svojo trgovsko kariero kot knjigovodja zadruga v Laškem. Nato je obiskoval večerno gimnazijo, kjer je bil učenec pokojnega dr. Pavleta Blaznika, Srednjo kmetijsko šolo v Mariboru in se zaposlil na Inštitutu za hmeljarstvo v Žalcu. Izjemna delavnost in ambicioznost sta ga pripeljali na agronomsko fakulteto, kjer je 1959 diplomiral. Nato je kot Humboldtov štipendist študiral na Inštitutu za bolezni rastlin v Bonnu in tam 1964 doktoriral. Vrnil se je na ljubljansko Agronomsko fakulteto in ji ostal zvest do upokojitve leta 1997.

1968 je diplomiral tudi na ljubljanski Ekonomski fakulteti, 1970 pa doktoriral iz gospodarske zgodovine na Ekonomski fakulteti v Beogradu. Njegov tamkajšnji mentor prof.dr. Nikola Vučo ga za disertacijo ni mogel nagraditi, kot so to storili v Nemčiji, ker te možnosti ni imel, je pa rad poudarjal, da je bil to njegov najboljši doktorant v vsej njegovi izjemni profesorski karieri. Veliko znanje in izjemno sposobnost jubilaranta smo lahko neposredno spremljali pri njegovem tretjem doktoratu iz zgodovine leta 1990. Akad.prof.dr. Sergij Vilfan mu je zastavil nenavadno vprašanje za take prilike, saj ga ni spraševal o tematiki doktorata, ampak o formulacijah nekega vira, skratka vprašanje je bolj sodilo v arhivistiko in pravno zgodovino. Jože Maček ni sprejel ponujenih pet minut za razmislek, ampak v trenutku odgovoril in obrambe je bilo v bistvu konec. Zopet vrhunskost, ki je vzela dih celo takemu pravnemu in arhivskemu strokovnjaku, kot je bil pokojni prof. Vilfan.

Kljub temu, da se profesor Maček razdaja trem tako pomembnim znanstvenim disciplinam, pa ima njegovo delo vendar skupni imenovalec: agrar. Pojmuje ga izjemno široko, zlasti pa upošteva njegove historične, socialne in ekonomske dimenzije. Poleg patologije gliv, patogene flore in listnih

zavrtačev ga posebno privlači vprašanje fitofarmacevstkih sredstev. Bil je ekolog že v tistih letih, ko večina naših »ekologov« za to besedo še slišala ni. Njegove raziskave odnosov med fitomedicino in varstvom okolja, industrijskih ekshalacij in depozitov, zlasti pa poškodb kmetijskih in samoniklih rastlin v Sloveniji bi morale biti temelj uravnovešenega odnosa do okolja v naši državi. Zelo zgodaj se je spopadel že tudi z vprašanjem rezistence pri sistemskih fungicidih, ki nam danes ne povzročajo le velikih težav, ampak tudi izjemne stroške in škodo. Še več, postajajo eno temeljnih vprašanj ekonomike varstva rastlin.

Pri njegovih raziskavah naše agrarne zgodovine se izjemno prepletajo ekonomija, socialno vprašanje in zgodovina, odnos med znanstvenim ter tehničnim napredkom in družbenimi razmerami. Posebej je proučeval transformacijo fevdalizma v kapitalizem v povezavi z družbenimi razmerami in prilagajanje našega kmetijstva novim znanstvenim in tehničnim iznajdbam. Glede na dejstvo, da je naš najboljši poznavalec zgodovine gozdarstva, je bilo v zadnjih letih prav presenetljivo, da ga ob velikih polemikah glede privatizacije gozdov ni nihče vprašal za mnenje, ampak so bili najbolj glasni tisti, ki ne ločijo jelke od smreke in breze od javorja. Ponovni dokaz, da gozdovi kot gozdovi dejansko njihovih »branilcev« sploh niso zanimali, ampak je bila v ospredju najčistejša politika v najslabšem smislu besede.

Posebno skrb posveča prof. Maček tudi človeškemu dejavniku v agraru. To je pravzaprav razvidno že iz njegovih temeljnih fitopatoloških raziskav, enako zavzet pa je, ko raziskuje vprašanje demontaže fevdalnega sistema, zlasti preko abolicije in relucije tlake. Z enako zavzetostjo je raziskal tudi uvajanje dosežkov agrarnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941 in izboljšanje pasem domačih živali. Za našo agrarno zgodovino je izjemno pomembna tudi njegova monografija o statistiki kmetijske rastlinske pridelave za obdobje 1869–1939. Brez zadrege lahko zapišemo, da je po izidu *Zgodovine agrarnih panog I*, Ljubljana 1970, največ novih in temeljnih spoznanj prišlo izpod njegovega peresa. Prav tako bi se morali zgodovinarji, ki se prištevajo med agrarne v ožjem smislu besede, iz njegovih del naučiti, da tovrstne raziskave brez poznavanja biološke dimenzije problema ne presežejo obrobnosti.

Akademik prof.ddd. Jože Maček ima izjemno bibliografijo, saj obsega okoli 3500 enot, samo zgodovinska, ki jo prilagamo, okoli 100. Ob tem pa velja poudariti še neko drugo, za zgodovinarje izjemno pomembno dimenzijo. Prav po njegovih in Adamičevih zaslugah (v zadnjih letih so se jima pridružili še nekateri drugi kot na primer B. Anko) je v naši agronomiji in gozdarstvu izjemno prisotno tudi poznavanje preteklosti, kar je za gospodarski panogi, kjer so strokovne odločitve lahko usodne za desetletja, velikega pomena. Njegov uspeh in uspeh z njim enako mislečih strokovnjakov bi bil v naši družbi še veliko večji, če ne bi bili prav ti dve agrarni panogi najbolj spolitizirani. To se ne kaže samo pri ključnih odločitvah, ampak tudi v dejstvu, da so nekateri kmetijski in gozdarski »strokovnjaki« opravljali najvišje funkcije v nekdanji državi.

Kljub vrhunskosti in odličnosti je akademik Jože Maček vedno ostal povezan s socialnim okoljem, iz katerega je izšel. Enako zavzet kot pri znanstvenih člankih je tudi pri pisanju in pripravah predavanj za preproste ljudi. Ni iztrgan iz okolja, stalno je v stiku z ljudmi in družbenim okoljem. Je soavtor doslej edine slovenske celovite monografije o kemičnih sredstvih za varstvo rastlin, po kateri radi segamo tudi amaterski kmetovalci in vinogradniki. Za svoje znanstvene dosežke je prejel številna priznanja, naj omenimo samo kulturni doktorat univerze v Bensonu, ZDA. Zaradi svojih organizacijskih sposobnosti opravlja različne funkcije v strokovnih združenjih in zadnja leta tudi na SAZU, kjer je tajnik IV. razreda. Ob življenjskem jubileju mu želimo obilo zdravja in zadovoljstva. Od odgovornih v slovenski državi pričakujemo, da bodo v teh, tako prelomnih časih za naše kmetijstvo znali bolj izrabljati in ceniti znanje in s tem tudi delo akademika prof.ddd. Jožeta Mačka.

Stane Granda

Bibliografija zgodovinskih prispevkov akad. prof. ddr. Jožeta Mačka**Samostojne publikacije**

Schwizenova inštrukcija za upravnike državnih posestev iz l. 1788. – Zbornik Biotehniške fakultete v Ljubljani (ZbBF), Suplement 17, Ljubljana 1992, 147 str.

Statistika kmetijske rastlinske pridelave za obdobje 1869–1939. – ZbBF, Suplement 18, Ljubljana 1993, 79 str.

Relucija tlake v slovenskih deželah v stoletju pred zemljiško odvezo. – ZbBF, Suplement 20, Ljubljana 1994, 363 str.

Uvajanje dosežkov agrarnega prevrata v slovensko kmetijstvo v obdobju 1848–1941. – ZbBF, Suplement 21, Ljubljana 1995, 231 str.

Znanstvene razprave

Kontaminierung landwirtschaftlicher Produkte mit unerwünschten Stoffen im geschichtlichen Blickwinkel. – Ekologija (Beograd) 9, 1974, 1, 99–106.

Zgodovinski oris raziskovanja mikromicetov v Sloveniji do druge svetovne vojne. – Biološki vestnik 22, 1974, 1, 115–121.

Ustanovitev uprave državnih posestev na Kranjskem pod Leopoldom II. – Kronika 23, 1975, 1, 21–23.

O uvodjenju produktivnijih pasmina stoke u Sloveniji tokom 19. stoljeća. – Acta historico oeconomica Iugoslaviae III (Zagreb), 1976, 103–130.

O gospodarjenju z gozdovi na državni gosposčini v Konjicah na prehodu iz 18. v 19. stoletje. – Gozdarski vestnik (GozdV) 35, 1977, 4, 141–149.

Prilog poznavanju agrarne strukture Slovenije. – Acta historico oeconomica Iugoslaviae IV, 1977, 23–58.

Der Vorschlag Kajetan Auerspergs zur allgemeinen (zwangsweisen) Einführung des Robotabolitionssystems auf allen Privatherrschaften in Österreich aus dem Jahre 1786. – ZbBF 28, 1976, 181–193.

O požigalništvu v Sloveniji od sredine 19. do sredine 20. stoletja. – GozdV 36, 1978, 2, 64–69.

Upiranje podložnikov gosposčine Jurklošter proti prevedbi tlake v druge dajatve v letih 1783–1795. – Časopis za zgodovino in narodopisje (ČZN) 47(12), 1976, 2, 344–357.

Prispevek k preučevanju sistemov rabe zemljišč v Sloveniji od srede 19. stoletja do druge svetovne vojne. – ZbBF 30, 1977, 151–170.

O zgodovini širjenja trsne uši (*Phylloxera vastatrix* Pl.) v Sloveniji. – ZbBF 30, 1977, 171–188.

O uvajanju kmetijske mehanizacije v Sloveniji v obdobju 1848–1941. – ZbBF 31, 1978, 179–220.

Zgodovinski pogled na varstvo naravnega okolja. – Zgodovinski časopis (ZČ) 33, 1979, 2, 299–309.

Izbruh in širjenje krompirjeve plesni (*Phytophthora infestans* de Bary) na Kranjskem v 19. stoletju. – Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike (ZZNT) 4, 1979, 237–244.

O fertilizaciji kmetijskih zemljišč v Sloveniji v obdobju od leta 1848 do leta 1941. – ZbBF 33, 1980, 299–342.

O pojavu pepelaste plesni (*Uncinula necator* /Schw./ Burr.) in peronospore na vinski trti (*Plasmopara viticola* /B. et C./ Berl. et Toni) in njenem zatiranju v Sloveniji do leta 1941. – ZbBF 33, 1980, 343–369.

Prispevek k poznavanju nekaterih prvin agrarne strukture v Sloveniji v prvi polovici 20. stoletja. – ZbBF 36, 1980, 237–250.

Prispevek k poznavanju nematerialnih dejavnikov za pospeševanje kmetijstva v obdobju 1848–1941. – ZbBF 37, 1982, 405–454.

130-letnica fitopatologije kot znanstvene discipline. – ZbBF 39, 1983, 181–189.

Razmerje med kmetijstvom in gozdarstvom v zgodovinski retrospektivi. – Acta historico oeconomica Iugoslaviae X, 1983, 71–88.

Gospodarjenje z gozdovi na državnih gosposčinah v Sloveniji v 18. stoletju. – V: Pomen zgodovinske perspektive v gozdarstvu. Gozdarski študijski dnevi 1985. Biotehniška fakulteta, VTOZD za gozdarstvo, Ljubljana 1985, 75–87.

Gospodarjenje z gozdovi na državni gosposčini Jurklošter na prehodu iz 18. v 19. stoletje. – *GozdV* 42, 1985, 10, 379–384; *ZbBF* 45, 1985, 215–224.

O gospodarjenju z gozdovi na državni gosposčini Studenice na prehodu iz 18. v 19. stoletje. – *ZbBF* 45, 1985, 225–231.

O gospodarjenju z gozdovi na državni gosposčini Marenberg (Radlje) na prehodu iz 18. v 19. stoletje. – *ZbBF* 45, 1985, 239–244.

O gospodarjenju z gozdovi na državni gosposčini Štanof pri Gornji Radgoni na prehodu iz 18. v 19. stoletje. – *ZbBF* 45, 1985, 233–237.

Dopolnilne navedbe o upiranju podložnikov gosposčine Jurklošter proti prevedbi tlake v druge dajatve v letih 1783–1795. – *ČZN* 56(21), 1985, 2, 195–201.

Lokalizacija nekaterih gosposčinskih sedežev v knjigi: Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana : Državna založba Slovenije, 1982, 711 strani. – *ZČ* 46, 1992, 1, 134.

Strokovne razprave in članki

Ekonomska in socialna problematika zapuščanja podeželja. – *Nova pot* 22, 1970, 10/12, 425–441.

Lipicanci so avtohtono nastali na našem Krasu. – *Sodobno kmetijstvo (SodK)* 13, 1980, 1, 25–26.

Oris nastanka kmetijstva. – *SodK*, 15, 1982, 6, 284–288.

Prizadevanje za preselitev lavantinske škofijske stolice v Celje. – *Koledar Mohorjeve družbe v Celju (KolMD)* 1984, 89–102.

F.W. Raiffeisen – utemeljitelj kmetijskega združenstva – ob 170-letnici rojstva in stoletnici smrti. – *SodK* 21, 1988, 2, 95–96.

Oris razmerja med kmetijstvom in gozdarstvom v preteklosti. – *SodK* 21, 1988, 10, 403–412.

Slovenski kmet včeraj, danes, jutri. – *Dom in svet. Zbornik II. Konzorcij Doma in sveta, Maribor* 1989, 139–149.

Srednjeveški samostani – predhodniki tovarn. – *KolMD* 1991, 84–91.

O kmetijskem gospodarstvu v 18. stoletju. – *SodK* 27, 1994, 2, 76–80.

Kmetijstvo in kmečki stan v fiziokratskem obdobju. – *SodK* 30, 1997, 1, 13–20.

Slovensko kmetstvo skozi zgodovino. – *SodK* 22, 1989, 2, 68–72; popravek *ibid.* 22, 1989, 3, 124.

Kako so nastale in se ohranjale kmetije v Sloveniji? – *Kmetijstvo in okolje. Zbornik posveta. Kmetijski inštitut Slovenije 1898–1998, Bled, 12.–13.3.1998, 561–564.*

150-letnica zemljiške odveze – najpomembnejšega dogodka v zgodovini našega kmetstva. – *SodK* 32, 1999, 2, 95–98.

Recenzije in prikazi

Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, Vol. 14(1) Školska knjiga, Zagreb : 1987, 232 str. – *ZČ* 42, 1988, 4, 610–613.

Acta historico-oeconomica Iugoslaviae. 15(1).– Zagreb : Školska knjiga, 1988. 240 strani. – *ZČ* 44, 1990, 1, 148–150.

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 10. Ljubljana : Slovenska matica, 1989, 243 strani. – *ZČ* 44, 1990, 2, 315–316.

Karl Hasel, *Forstgeschichte. Ein Grundriss für Studium und Praxis*. Hamburg und Berlin : Verlag Paul Parey, 1985, 258 strani. (Schriftenreihe »Pareys Studentexte« ; Nr. 48). – *ZČ* 45, 1991, 3, 504–506.

Rolf Peter Sieferle: *Der unterirdische Wald. Energiekrise und industrielle Revolution*. München : Beck, 1985, 284 strani. (Die Sozialverträglichkeit von Energiesystemen ; Band 2). – *ZČ* 45, 1991, 3, 506–507.

Terezijanski gozdni red za Kranjsko 1771. Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, VTOZD za gozdarstvo. Viri za zgodovino gozda in gozdarstva na Slovenskem I. Ljubljana 1985, 88 str. – ČZN 62(27), 1991, 2, 312–314.

Bernd Herrmann, Mensch und Umwelt im Mittelalter. Deutsche Verlagsanstalt Stuttgart, 1986, 288 str. – ZČ 41, 1987, 4, 732–733.

Acta historico-oeconomica Iugoslaviae. Zagreb : Školska knjiga, 1990. 263 strani. (Vol. ; 17). – ZČ 46, 1992, 3, 415–416.

(Razstava) Kmetje na Bavarskem – od rimskih časov do sedanjosti. – ZČ 46, 1992, 4, 550–552.

T.H. Aston and C.H.E. Philpin (Editors), The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Cambridge (etc.) : Cambridge University Press, 1990, 339 strani. – ZČ 47, 1993, 2, 329–330.

Schlögl Rudolf, Bauern, Krieg und Staat. Oberbayrische Bauernwirtschaft und frühmoderner Staat im 17. Jahrhundert. Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1988. 421 strani. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte ; 89). – ZČ 47, 1993, 2, 326–327.

Payrleitner A. (Herausgeber), Barfield L., Koller E., A. Lippert: Der Zeuge aus dem Gletscher. Das Rätsel der frühen Alpen-Europäer. Edition Universum. Ueberreuther, Wien 1992, 208 s. – ČZN 65(30), 1994, 2, 356–357.

Celjski zbornik 1993. Založila Skupščina občine Celje, izdala Osrednja knjižnica Celje, Celje 1993, 366 + 8 str. – ČZN 65(30), 1994, 2, 365–367.

Ante Sekulić: Olimje v XVII. in XVIII. stoletju. – 1. izdaja. Prevedla Mojca Utroša. Zavod Spominski park Trebče, Podsreda, 1993, 109 str. – ČZN 65(30), 1994, 2, 368–371.

Hannes Stekl, Marija Wakounig: Windisch-Graetz. Ein Fürstenhaus im 19. und 20. Jahrhundert. Böhlau Verlag Wien, Köln, Weimar, 1992, 384 str. – ČZN 67(32), 1996, 1, 134–137.

Metka Kovačič in skupina učencev z mentoricama Mojco Kojič in Biljano Frece: Znani Laščani. Izdala in založila Občinska matična knjižnica Laško. Laško 1994, 138 str. – ČZN 67(32), 1996, 1, 137–138.

Božjo voljo spolnjevati. Jubilejni zbornik ob 75-letnici Alojzija Šuštarja, ljubljanskega nadškofa in metropolita. Zbral in uredil Anton Štrukelj. Izdala Slovenska škofovska konferenca, založila Mohorjeva družba, Celje, Ljubljana-Celje, 1995, 743 str. – ČZN 67(32), 1996, 1, 143–144.

Branko Korošec, Gozdovi Slovenije skozi čas. Prostorske registrature in mapiranja gozdov do leta 1828. Kartografske predstavitve gozda pred uveljavitvijo franciscejskega katastra. Ljubljana : Kmečki glas, 1993, 154 strani. – ZČ 50, 1996, 1, 151–153.

Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. 19 (1). Zagreb 1992, 120 strani. – ZČ 50, 1996, 2, 318.

Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. 20 (1). Zagreb 1993, 194 strani. – ZČ 50, 1996, 2, 319.

Helmut Jäger: Einführung in die Umweltgeschichte. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994, 245 strani. – ZČ 50, 1996, 2, 319–320.

Stane Stražar: Oj ta slamnik. Občina Domžale na starih razglednicah. Izdalo glasilo občine Domžale Slamnik, 1994, 334 str. – Kronika 44, 1996, 2–3, 106.

Acta historico-oeconomica. Časopis za ekonomsku povijest. 21 (1). Zagreb 1994, 152 strani. – ZČ 50, 1996, 3, 476–477.

Leopoldina-Symposion : Die Elite der Nation im Dritten Reich. Das Verhältnis von Akademien und ihrem wissenschaftlichen Umfeld zum Nationalsozialismus. Leipzig : Barth, 1995, 288 strani. (Acta historica Leopoldina ; 22). – ZČ 50, 1996, 3, 467–469. Dopolnilo k prikazu: ZČ 51, 1997, 1, 148–149.

Bojan Čas, Stane Granda, Oto Luthar (ured.): Malov zbornik. Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Ljubljana, 1996, 176 str. – ČZN 67(32), 1996, 2, 309–310.

Šercelj Alojz: Začetki in razvoj gozdov v Sloveniji. Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za naravoslovne vede. Dela 35, Ljubljana, 1996, 142 str. – ČZN 67(32), 1996, 2, 310–312.

Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Academia operosorum. Zbornik prispevkov s kolokvija ob 300-letnici ustanovitve. Ljubljana 1994, 141 str. – ČZN 68(33), 1997, 1, 126–128.

Anton Seher: Zgodovina premogovnika Velenje. 1. knjiga, založil Premogovnik Velenje, Velenje 1995, 526 + 7 str. – ČZN 68(33), 1997, 1, 128–130.

Karlinov simpozij v Rimu. Simpoziji v Rimu – 13. Zbornik sta izdali Slovenska teološka akademija v Rimu in Mohorjeva družba v Celju, Celje 1996, 290 str. – ČZN 68(33), 1997, 1, 130–133.

Valvasorjev zbornik: Ob 300-letnici izida Slave Vojvodine Kranjske. Referati s simpozija v Ljubljani 1989. Založila Slovenska akademija znanosti in umetnosti v Ljubljani in Odbor za proslavo 300-letnice izida Valvasorjeve Slave. Ljubljana, 1990, 377 str. – ČZN 68(33), 1997, 1, 133–134.

Hrvatski šumarski životopisni leksikon. A–F, 1. Tutiz Leksika d.o.o., Zagreb 1996, 356 str. – ČZN 68(33), 1997, 1, 136–137.

Sergij Vilfan: Pravna zgodovina Slovencev. Od naselitve do zloma stare Jugoslavije. Ponatis 1. izdaje iz l. 1961. Slovenska matica, Ljubljana, 1996, 569 str. – ČZN 68(33), 1997, 2, 328–329.

Sergij Vilfan: Zgodovinska pravotvornost in Slovenci. Pravna obzorja 5, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1996, 526 strani. – ČZN 68(33), 1997, 2, 329–331.

Franc Rode: Za čast dežele. Družina, Ljubljana, 1997, 147 str. – ČZN 68(33), 1997, 2, 331–332. Acta historico-oeconomica. – Časopis za ekonomsku povijest. 22, Zagreb 1995, 151 strani. – ZČ 51, 1997, 2, 285.

Thorkild Kjaergaard: The Danish Revolution 1500–1800. An Ecohistorical Interpretation. Translated by David Hohnen. Studies in Environment and History. Cambridge, New York, Melbourne : University Press, 1994, 314 strani. – ZČ 51, 1997, 2, 288–289.

Jože Mlinarič: Marenberški dominikanski samostan 1251–1782. Mohorjeva družba, Celje 1997, 366 str. – ČZN 69(34), 1998, 1, 163–165.

Einspielerjev simpozij v Rimu. Simpoziji v Rimu – 14. Zbornik sta izdali Slovenska teološka akademija v Rimu in Mohorjeva družba v Celju, založila Mohorjeva družba v Celju, Celje, 1997, 262 str. – ČZN 69(34), 1998, 1, 165–167.

Celjski zbornik 1997. Ob 100-letnici Narodnega doma. Založila Mestna občina Celje, izdala Osrednja knjižnica Celje, 1997, 188 str. – ČZN 69(34), 1998, 1, 172–174.

Ivan Dolinar: Pogled v preteklost vasi Sv. Lovrenc v Savinjski dolini. Založba: Odbor za proslavo 750-letnice vasi Sv. Lovrenc v Savinjski dolini. Sv. Lovrenc, 1997, 79 strani. – Kronika 46, 1998, 3, 133.

Žužemberški grad. Suhokranjski zbornik 1997. Izdala Krajevna skupnost Žužemberk (s sodelovanjem Dolenjskega lista), 128 strani. – Kronika 46, 1998, 3, 140–142.

Družba sv. Mohorja. Celovška, Celjska in Goriška Mohorjeva v slovenskem kulturnem prostoru (1851–1995). Celje, Celovec, Gorica 1996, 1995 strani. – ZČ 52, 1998, 1, 145–147.

Wolfgang Schild, Die Geschichte der Gerichtsbarkeit. Vom Gottesurteil bis zum Beginn der modernen Rechtsprechung. 1.000 Jahre Grausamkeit. Hamburg : Nikol Verlagsgesellschaft, 1997. 256 strani. – ZČ 52, 1998, 2, 291–292.

Tisuću godina prvog spomena ribarstva u Hrvata. Zbornik radova istoimenog skupa održanoga u Zagrebu, Zadru-Salima i Splitu od 10. do 18. oktobra 1995. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Odbor za obilježavanje tisuću godina prvoga spomena ribarstva u Hrvata, Split : Institut za oceanografiju i ribarstvo, 1997. 692 strani. – ZČ 52, 1998, 3, 451–453.

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Vol. 16. Zagreb : Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1998. 184 strani. – ZČ 52, 1998, 4, 628–630.

Rasprave iz hrvatske kulturne prošlosti. Knjiga 1. Zagreb : Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1998. 162 strani. – ZČ 52, 1998, 4, 630–631.

Rainer A. Müller, Geschichte der Universität. Von der mittelalterlichen Universitas zur deutschen Hochschule. Hamburg : Nikol Verlagsvertretungen, 1996. 288 strani. – ZČ 53, 1999, 1, 135–137.

Dr. Avguštin Lah: Tacenski gasilci in dvajseto stoletje. Prostovoljno gasilsko društvo Tacen 1898–1998 in sodobno varstvo. Izdalo PGD Tacen, Ljubljana 1998, 135 strani. – Kronika 47, 1999, 1–2, 197.

Ivan Dolinar: Zgodovina župnije sv. Pavel v Savinjski dolini: ob stoletnici župnijske cerkve sv. Pavla. Župnijski gospodarski svet župnije sv. Pavel v Savinjski dolini, 1998, 138 strani. – Kronika 47, 1999, 1–2, 203–204.

Alain Boureaux: Das Recht der ersten Nacht. Zur Geschichte einer Fiktion. Artemis & Winkler, Duesseldorf, Zuerich 1996, 381 str. – ČZN 70(35), 1999, 3, 513–515.

Anton Seher: Zgodovina premogovnika Velenje. 2. knjiga, Premogovnik, Velenje 1998, 591 str. – ČZN 70(35), 1999, 3, 515–519.

Marko Anton Plenčič: O bolezenskem kontagiju. Nova ideja. Inštitut za zgodovino Medicinske fakultete, Slovensko mikrobiološko društvo, Ljubljana 1988, 159 str. – ČZN 70(35), 3, 521–522.

Hansjörg Küster, Geschichte des Waldes. Von der Urzeit bis zur Gegenwart. München : Beck, 1998. 267 strani. – ZČ 53, 1999, 3, 433–434.

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 13–14. Ljubljana : Slovenska matica; 1998. 395 strani. – ZČ 53, 1999, 3, 449–451.

Poljudni članki

Zanimiv način upiranja jurkloštrskih podložnikov proti opravljanju tlake proti koncu 18. stoletja. – KolMD 1978, 138–139.

O nastanku kmetijstva. – KolMD 1980, 96–98.

Kako so se prehranjevali nekdanj. – KolMD 1984, 140–142.

Sveti Brendan je odkril Ameriko že pred 1400 leti. – KolMD 1986, 54–55.

Ali so nekdanj ljudje uživali bolj zdravo hrano kot zdaj? – Družina in dom (Celovec), 37, 1986, 5, 4.

Začetek samostojne organiziranosti slovenskih kmetov. – KolMD 1989, 139–141.

Ledeniški mož je bil pastir. – KolMD 1993, 169–170.

Neobjavljena predavanja

Slovensko kmetstvo skozi zgodovino. – Seminar Slovenske kmečke zveze v Novem mestu 14. jan. 1989.

Zgodovina kmetstva na Slovenskem s poudarkom na tovrstni zgodovini naših krajev. – Občinska matična knjižnica in Kmetijska zadruga Laško, v knjižnici Laško 19. febr. 1993.

Pogled na naravo od antike do danes. – Biotehniška fakulteta v Ljubljani, maj 1995 in Društvo za varstvo rastlin Slovenije, 1. julija 1997.

O zgodovini vinogradništva v laški okolici. – Knjižnica Laško, 8. nov. 1996, kot uvod v novo oživljeno martinovanje.

O zgodovini šentrupertske fare in šentpeterske cerkve. – V cerkvi sv. Petra pri Laškem 7. sept. 1997.

Pomemben plemiški rod – grofje oz. knezi Celjski. – Knjižnica Laško, 16. jan. 1998.

Slavica Pavlič – sedemdesetletnica

Naj uvodoma priznam, da imam kar nekaj težav, kadar se lotim člankov ob pomembnih življenjskih jubilejih. Tudi članek o zgodovinariki in muzealki Slavici Pavlič ob njeni sedemdesetletnici v tem pogledu nikakor ni izjema, v nekaterih pogledih pa je celo težji in zahtevnejši, saj je bila več kot deset let moj predpostavljeni. Prepričan sem namreč, da naj te vrste prispevki ne bodo le bolj ali manj obsežni slavljenčevi biografski in bibliografski izvlečki z obveznimi prvina mi poveličevanja. Morali bi predvsem čimbolj verno odražati njegove oz. njene resnične značilnosti, ob predstavitvi poklicnega dela, znanstvenih in drugih dosežkov pa naj bi osvetlili tudi nekaj značilnih potez njegove oziroma njene človeške podobe. Če se mi je v pričujočem članku to posrečilo in v kolikšni meri, boste presodili bralci sami.

Dovolite mi zato, da svoje predstavitve slavljenke ne začnem z dnem njenega rojstva, pač pa z najinim prvim srečanjem poleti 1976, ko sem se prišel k njej kot ravnateljici Slovenskega šolskega muzeja pogovarjat za službo. Ko sem takrat stopil v nekoliko temačno pisarno v pritličju zadnjega trakta nekdanjega Marijanišča na Poljanski cesti, si seveda še v sanjah nisem predstavljal, da bom Slavico Pavlič čez dobrih petnajst let nasledil na ravnateljskem mestu. Vsega hudega navajen s svojega prvega delovnega mesta sem na svoje olajšanje kmalu ugotovil, da imam tokrat za spremembo opraviti z bodočim šefom »s človeškim obrazom«, ki ni neobčutljiv za želje in težave podrejenega, ter ne zavira, ampak celo podpira njegova prizadevanja za strokovno in znanstveno rast. V dobrem desetletju najinega skupnega delovanja, ki je sledilo temu srečanju, in ki je kdaj pa kdaj, kot je povsem normalno in razumljivo, prineslo tudi kakšno občasno medsebojno kresanje isker, mi te svoje ugotovitve ni bilo treba spremeniti. Po nekaj desetletjih najprej na eni, potem na drugi strani »šefovske barikade«, sem prepričan, da je uspela Slavica Pavlič na tem področju svojega delovanja doseči dokaj uspešen kompromis med dvema osnovnima zvrstema šefa – »ukazujočo« in »dovzetno za pogovor« in znala pogosto na nevsiljiv način preseči znani novodobni pregovor, da šef nima nikoli prijatelja.

Ko prehajamo na neizbežni biografsko-bibliografski del predstavitve jubilarke, ga moramo hočeš nočeš začeti z datumom rojstva. Čeprav gre za damo, ga moram zgodovinski resnici na ljubo vseeno zapisati in to s toliko lažjim srcem, ker je Slavica Pavlič znana osebnost in je ta podatek splošno dostopen v Enciklopediji Slovenije in drugod: 22.9.1929. Pomenljiv je kraj njenega rojstva – Zemun, svojevrstno pričevanje o geografski gibljivosti družine njenih staršev, predvsem kot posledici očetovega železničarskega poklica. Njen oče, ki je bil rojen v Vipavi in se je po 1. svetovni vojni izselil v Jugoslavijo, je bil namreč železničar in se je kot tak s svojo ženo, sicer rojeno v Hrastniku, in z otroki selil po raznih službenih mestih, od Zagreba, preko Beograda, kjer je delal in Zemuna, kjer je družina Skočir stanovala, pa do Subotice. Slavica Pavlič je tako začela s svojim šolanjem v svojem rojstnem Zemunu in ga od leta 1939 nadaljevala v Subotici, kjer so dočakali začetek 2. svetovne vojne. Vojna jim je leta 1942 prinesla mučno tritedensko potovanje preko Madžarske do Ljubljane, kjer so se kot begunci naselili v nedokončanem poslopju Baragovega semenišča za Bežigradom.¹

Slavica Pavlič je v Ljubljani nadaljevala šolanje na poljanski gimnaziji ter na I. državni gimnaziji na Vegovi, kjer je leta 1950 maturirala. Po maturi se je ob začetnem nagibanju k medicini odločila za študij zgodovine, po diplomi iz zgodovine in umetnostne zgodovine leta 1956 pa je jeseni tega leta začela učiti na gimnaziji v Idriji. Poleg zgodovine je poučevala še slovenščino in srbohrvaščino, vodila krožek umetnostne zgodovine in poučevala na šoli za odrasle na Delavski univerzi. Idrija je bila ena temeljnih postaj na njenem življenjskem potovanju in temu kraju, predvsem pa proučevanju njegove zgodovine, je ostala zvesta vse do danes.

Naslednja življenjska postaja je pripeljala Slavico Pavlič v Ljubljano in jo neločljivo povezala z ustanovo, ki ji je s svojim delom vtisnila jasen in trajen pečat – s Slovenskim šolskim muzejem. Njeno dolgoletno delovanje v tej ustanovi se je začelo leta 1961 z delom v muzejski dokumentacijski zbirki. Njeno delo v Slovenskem šolskem muzeju je poleg skrbnega vodenja zbirke zaznamovala tudi vrsta muzejskih razstav in raziskovalno delo zlasti na dveh temeljnih področjih: predšolske vzgoje in partizanskega šolstva v času 1941–1945. Leta 1972 je postala višji kustos, leta 1978 muzejske svetovalka, leta 1986 pa je prejela za svoje delo najvišje slovensko priznanje za muzejske dosežke – Valvasorjevo nagrado. O njenem velikem prispevku k proučevanju slovenske šolske zgodovine priča obsežen popis njenih razstav, med katerimi omenimo najbolj odmevne *Šolstvo na slovenskem ozemlju 1941–1945* iz leta 1971, *Prizadevni šolniki v obdobju 1774–1914* iz leta 1972, *Šolske stavbe Ljubljane* iz leta 1974, *Dijaški in študentski domovi* iz leta 1976 in *Razvoj predšolskih ustanov na Slovenskem* iz leta 1984. Vse te razstave so spremljali katalogi, ki so dali omenjenim razstavam dodatno, trajno vrednost.

Bogata je tudi bera ostalih strokovnih in znanstvenih objav Slavice Pavlič, ki pa je iz bibliografske zbirke COBISS zaenkrat le delno razvidna. Tam zabeleženih 107 enot je le manjši del njenega ustvarjalnega opusa, v katere sodi na prvo mesto raziskava *Partizanske osnovne šole*, ki je objavljena v monografiji *Partizansko šolstvo na Slovenskem*, Ljubljana 1981, skupaj z raziskavo Viktorja Smoleja o partizanskih srednjih šolah. O tej tematiki je leta 1975 pripravila potujočo razstavo.² Drugi najvidnejši sklopi strokovnega in znanstvenega objavljanja Slavice Pavlič obsegajo že omenjene predšolske ustanove in idrijsko šolstvo. Iz prvega sklopa navedimo njeno publikacijo *Predšolske ustanove na Slovenskem 1834–1945* iz leta 1991, iz drugega pa razpravi *Prispevki k zgodovini idrijskega šolstva* v Idrijskih razgledih iz leta 1991 in *Idrijsko šolstvo skozi stoletja* v publikaciji tamkajšnjega Mestnega muzeja Idrijska obzorja iz leta 1993. Že od samega začetka pa do danes tudi uspešno sodeluje pri Enciklopediji Slovenije, najprej s sodelovanjem pri izdelavi geslovníkov stvarnih in osebnih gesel, nato s pisanjem cele vrste zahtevnih člankov.

Muzejsko, strokovno in znanstveno delovanje Slavice Pavlič je tesno povezano z njenim zadnjim službenim obdobjem ravnateljstva v Slovenskem šolskem muzeju, ki ga je začela leta 1974 in ga opravljala skoraj dve desetletji do odhoda v pokoj 1993. Po lastnih besedah jubilarke, ki jim bo bržčas pritrtil vsak, ki ima podobne izkušnje, je omenjeno ravnateljstvo »nekoliko le oviralo« njeno strokovno delo. Vodenje muzeja je prevzela od Franceta Ostanka, zavzetega šolnika in muzealca, sicer pa ravnatelja stare »ukazujoče« šole. V stalnem, često mučnem boju za uveljavljanje muzeja in pridobivanje, da ne rečem paberkovanje, vedno (pre)pičlo odmerjenih finančnih sredstev je pokazala zavidljivo vztrajnost in potrpežljivost. Tudi po njeni zaslugi si je maloštevilni kolektiv Slovenskega šolskega muzeja ohranil in utrdil še iz Ostankovih časov pridobljeni sloves nadpovprečne marljivosti in ustvarjalnosti na muzejskem, publicističnem in še kakem drugem področju. Ob vsem tem ji ni bilo nikoli pod častjo, da ne bi v časovnih stiskah pred odprtjem razstav (dolga leta po dve občasni na leto) tudi sama kot slednji kustosov in drugih muzejskih sodelavcev prišla tudi za fizično delo.

Njeno najodmevnejše dejanje za Slovenski šolski muzej, njena »prestavitev sedeža z Št. Andraža v Maribor« (da parafraziramo veliko dejanje Antona Martina Slomška, katerega kipu je Slavica Pavlič že v začetku 90. let namenila častno mesto v Slovenskem šolskem muzeju), je bila selitev muzeja v letu 1984 iz Zavoda za šolstvo oz. Marijanišča v prostore uršulinskega samostana na

¹Naj ob tem omenimo ne preveč znano dejstvo, da je v delu tega poslopja od izгона iz Št. Vida po nemški okupaciji pa do ukinitve po koncu vojne leta 1945 delovala znana škofijska klasična gimnazija.

²Ob tem temeljitem prikazu partizanskega šolstva bi bilo za celovit zgodovinski okvir tega časa potrebno na podoben način predstaviti tudi šolsko delovanje slovenskega protikomunističnega tabora.

Plečnikovem trgu v središču Ljubljane. Muzeju je takrat v zelo napetem tekmovanju proti zelo vplivni sorodni ustanovi te prostore dobesedno izborila. Na več kot štirikrat povečani površini glede na prejšnje muzejske prostore je tako ustanovi omogočila primernejše pogoje za uspešnejše muzejsko delo, tudi za postavitev prve stalne razstave, ter za večjo prepoznavnost v slovenskem kulturnem prostoru. Posebno pozornost zasluži tudi delovanje Slavice Pavlič kot članice uredniškega odbora in urednice revije za šolsko zgodovino *Zbornika za zgodovino šolstva in prosvete*, ki je začela izhajati leta 1964 kot jugoslovanska revija šolskih in pedagoških muzejev in se je po slovenski osamosvojitvi s 1/25. letnikom 1992 preoblikovala v slovensko revijo *Šolsko kroniko*, zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje z dvojnimi številčenjem. Poleg urednikovanja je bila tudi stalni avtor prispevkov. Tudi po njeni zaslugi se je revija zlasti po slovenski osamosvojitvi lepo uveljavila in si za razliko od jugoslovanskega obdobja, ko je bilo sodelavcem Slovenskega šolskega muzeja skoraj zaukazano pisati vanjo, razveseljivo pridobila tudi vedno bolj naraščajoč krog sodelavcev. Poleg ostalih prispevkov Slavice Pavlič v tej reviji velja posebej omeniti njen vsakoletni izčrpn pregled zgodovine slovenskih šol, ki v določenem letu obhajajo kako okroglo obletnico, ki ga jubilatka vestno nadaljuje tudi po svojem odhodu v pokoj.

Zavedam se, da pričujoči prispevek ni in ne more biti celovita predstavitev bogate strokovne in znanstvene bere Slavice Pavlič. Naj zato opozorim na dva prispevka, ki o slavljenkinem življenju in delu prinašata še več podatkov. Oba sta objavljena v zgoraj omenjeni *Šolski kroniki*. Gre za *Pogovor s prof. Slavico Pavlič, dosedanja glavna urednica naše revije*, ki ga je v letniku 2/26/1993 pripravil Branko Šuštar in na *Jubilej prof. Slavice Pavlič v 2. številki letnika 8/32/1999* avtorja mag. Branka Šuštarja.

Še posebej velja naglasiti občudovanja vredno dejstvo, da je bila Slavica Pavlič ob vsem svojem zavzetem strokovnem, raziskovanem in vodstvenem delu hkrati tudi skrbna in prizadevna žena ter mati številne družine. Naj mi bo dopuščena nekoliko šaljiva misel, da se je to slednje včasih poznalo tudi pri njenem vodenju muzeja.

Kot vsakemu »poštenemu upokojencu« Slavici Pavlič tudi njena naslednja življenjska postaja po letu 1993 ni pomenila odhoda v umirjenost in odmaknjenost pokoja v njeno naslednjo življenjsko postajo v Poljanah v Poljanski dolini. Nasprotno, zdi se da sedaj, ko je osvobojena često mučnega ravnateljstva, v čudovitem okolju pod Blegošem in drugimi njenimi ljubimi gorami doživlja novo življenjsko pomlad. Tako poleg zavzetega delovanja v Univerzi za tretje življenjsko obdobje še nadalje uspešno deluje na svojem priljubljenem področju proučevanja in objavljanja prispevkov iz šolske in krajevne zgodovine. Prav zadnja leta je njihova natisnjena bera še posebej obilna. Pred izidom je njena naslednja tehtna knjiga o sto pomembnih slovenskih učiteljih v znani seriji »Sto...« Prešernove družbe. Ker je naše življenje pač polno zanimivih zasukov, mi je v veliko veselje, da sem ji pri tem na svojem novem delovnem mestu na Inštitutu za biografiko in bibliografijo ZRC SAZU lahko vsaj malo pomagal.

Biografski članki v enciklopedijah oz. leksikonih so po svoji naravi praviloma zelo natančni. Seveda pa se je motiti človeško in tudi v te članke se kdaj pa kdaj prikrade kakšna napaka. Ko pa danes srečujemo jubilatko Slavico Pavlič vso delavno in polno energije bodisi v Ljubljani, kjer je še vedno čest in dobrodošel obiskovalec (in več kot obiskovalec) v »svojem« Slovenskem šolskem muzeju ali v njenih ljubih Poljanah, kjer nas je muzejske kolege tako prijateljsko sprejela ob svojem življenjskem jubileju, bi ob pogledu nanjo lahko upravičeno posumili, da so se pisci biografskih člankov o njej krepko zmotili pri letnici njenega rojstva in ji pripisali kar nekaj let preveč.

Andrej Vovko

KONGRESI, SIMPOZIJI, DRUŠTVENO ŽIVLJENJE

14. mednarodni kongres krščanske arheologije

Dunaj, 19.–26. september 1999

Na Dunaju je od 19. do 26. septembra 1999 v organizaciji Inštituta za klasično arheologijo Univerze na Dunaju potekal 14. mednarodni kongres krščanske arheologije z naslovom: Zgodnje krščanstvo med Rimom in Konstantinoplom (Frühes Christentum zwischen Rom und Konstantinopel). Na kongresu je sodelovalo preko sto predavateljev iz evropskih in neevropskih držav, ki so s stališča različnih ved (arheologije, zgodovine, umetnostne zgodovine, cerkvene zgodovine, epigrafike in numizmatike) poskušali osvetliti fenomen zgodnjega krščanstva.

Po slovesni otvoritvi kongresa s kulturnim programom in slavnostnim predavanjem *Pauline Danceel-Voûtejeve* (From Madaba to Mallorca: The Iconographical Programme of the Church Building and the Image in its Context) se je s ponedeljkom, 20. septembra, začel njegov delavni del. Zaradi velikega števila predavanj je delo samo dopoldan potekalo v obliki plenarnih predavanj, medtem ko so predavatelji popoldan svoje prispevke predstavili v eni izmed petih tematskih delovnih skupin. Predstavljene vsebine so prostorsko pokrivalo celotno področje rimskega imperija. Podobo krščanstva, njegovega najsevernejšega dela, na britanskem otočju je v svojem prispevku osvetlil *Michael J. Jones* (Lincoln Archaeology, Velika Britanija). Rezultate raziskav na severu Afrike sta predstavili *Rosa Maria Carra Bonacasa* (Università di Palermo, Italija) s predstavitvijo mozaikov cerkva v Kireni ter *Susan T. Stevens* (Randolph-Macon Woman's College, ZDA), ki se je posvetila krščanskemu romarskemu središču v predmestju Kartagine. Na skrajnem vzhodu imperija so pozornost raziskovalcev pritegnili Resafa ob meji s Perzijo (*Stephan Westphalen*, Deutsches Archäologisches Institut v Siriji), Abhazija ob Črnem morju (*Ljudmila Hruškova*, Russian State University for the Humanities, Rusija) ter predvsem Krim (*Vitalij M. Zubar'*, Akademija Nauk Ukraini, Ukrajina; *Alla Romančuk*, Uralski-Universitet, Rusija; *Aleksander Ajbabin*, Académie Nationale des Sciences de l'Ukraine – séction Crimée v Ukrajini). Ostali so predstavili življenje ljudi na ozemlju znotraj začetnih meja.

Fabrizio Bisconti (Pontificia Commissione di Archeologia Sacra, Vatikan) se je v svojem predavanju posvetil stenskemu figuralnemu slikarstvu, predvsem primerjavi spomenikov, ki so nastali v Rimu in Konstantinoplu, ter predstavitvi značilnih motivov. Ob primerjavi ustvarjalnosti Vzhoda in Zahoda se je ustavil tudi *Johannes G. Deckers* (Ludwig-Maximilians-Universität München, Nemčija). Na osnovi primerov figuralnih grobnih reliefov iz obdobja Teodozijeve dinastije, ki so jih v zadnjih dvajsetih letih odkrili v Istanbulu, je izdelal primerjavo z najdbami v Rimu, Milanu in Ravenni. Tako kot pred njim *F. Bisconti* je opozoril na podobnosti v izbiri tematike. Na reliefih vseh štirih mest srečamo upodobitve apostolov, t.i. Maiestas Christi, upodobitve umrlih ter predstavitve nekaterih prizorov iz Stare in Nove zaveze. Vendar pa nekaterih v Konstantinoplu izpričanih motivov na Zahodu ne srečamo ali pa jih srečamo v povsem drugačni obliki (taki primeri so na primer: Habakuk in Beg iz Egipta). Drugačna so bila predavateljeva opažanja ob analizi oblikovne izvedbe reliefov, ki je pokazala na povsem očitne razlike v poznanem gradivu obravnavanih področij. Na sarkofagu, ki so ga odkrili v bližini kraja Mula na jugovzhodu Španije, je *Elena Conde Guerri* (Facultad de Letras, Španija) v zelo poškodovanih reliefnih podobah razbrala upodobitev čudeža, v katerem je apostol Peter iz skale izvalil vodo. Kanonski spisi Svetega pisma zgodbe ne poznajo, vendar je bila med kristjani zgodnjekrščanskega obdobja zelo razširjena in tudi pogosto upodobljena.

Dieter Kolor in *Achim Arbeiter* pa sta predstavila vzroke, zaradi katerih menita, da bi bilo potrebno dopolniti sedanje interpretacije poznanih stenskih in obočnih mozaikov. Opozorila sta, da nova materialna odkritja zadnjih let ter boljše razumevanje podatkov pisanih virov in virov upodablajoče umetnosti, ki ga omogočajo izkopavanja in restavratorsko delo, nudijo široko materialno osnovo za razpravo ter opozarjajo na nujnost zavedanja, da poznamo le majhen del

antičnega mozaičnega bogastva. Na področju arhitekturne dejavnosti je na sorodne poteze Vzhoda in Zahoda opozorila *Sema Alpaslan* (Hacettepe Üniversitesi, Turčija) in v svojem predavanju predstavila skupne elemente, ki so oblikovali zgradbe v prestolnicah obeh polovic cesarstva. *Constantine P. Charalampidis* (Aristotelian University of Thessaloniki, Grčija) je predstavil mozaike rotunde v Solunu. Na mozaikih, ki so bili izdelani okoli leta 400, so upodobljeni svetniki iz obdobja zgodnjega krščanstva ter motivi iz rastlinskega in živalskega sveta Mediterana. Prvi ikonografski sklop (frontalno upodobljeno skupino svetnikov) je predavatelj označil za vzorec, po katerem so v Justinijanovem času izdelali mozaiko v cerkvi S. Apollinare Nuovo v Ravenni. O motiviki in načinu predstavitve rastlinskega in živalskega sveta na mozaikih solunske rotunde pa meni, da sta našla posnemovalce po vsem antičnem krščanskem svetu, ki je upodobitve simbolično povezoval s srečo življenja v paradizu in veseljem verujoče Cerkve.

Podobno je *Olof Brandt* (Italija) izpostavil vpliv lateranskega baptisterija ter zavrnil teorijo o vzorčni vlogi milanskega baptisterija pri gradnji oktagonalnih krstilnic v cesarstvu. Po njegovem mnenju, naj bi bil baptisterij v Lateranu tisti, ki so ga posnemali ob gradnji podobnih stavb v Konstantinoplu in Milanu. Baptisterijem in krstilnim bazenčkom, njihovi velikosti, obliki, številu in vključitvi v cerkveni kompleks se je v svojem prispevku posvetil *Sebastian Ristow* (Nemčija). Opozoril je, da razlike, ki jih srečamo v različnih delih cesarstva in v različnih obdobjih, niso zgolj formalne narave, marveč so pogosto odraz potreb poteka liturgije.

Paola de Santis (Italija) je na osnovi analize različnih vplivov zahodno-afriškega in vzhodno-grškega sveta, ki jih lahko razberemo v geometrijskih vzorcih mozaičnega tlaka cerkve v San Giustu na severu Apulije, v obravnavanih mozaikih našla primer težnje po poenotenju vzorcev v mozaični umetnosti 5. in 6. stoletja. Na prepletanje vplivov Rima in Konstantinopla v arhitekturni podobi Ravenne v 4. in 5. stoletju je opozorila *Clementina Rizzardi* (Dipartimento di Archeologia, Italija), ki pa procesa ni pripisala spontanemu razvoju, temveč vplivu pomembnih osebnosti (Gala Placidia, Teoderih, Justinijan), ki so gradile javne stavbe v mestu. *Jasminka Čus-Rukonić* (Creski muzej, Hrvaška) pa je elemente vzhodnega vpliva, ki se kažejo v cerkveni arhitekturi otokov Cres in Lošinj v času pokristjanjevanja, navezala na možnost vzhodnega vpliva pri pokristjanjevanju tega področja.

Signum salvatoris in njegove različne pojavne oblike na kovancih so bili predmet predavanja *Wolfgang Hahna* (Universität Wien, Avstrija). Na osnovi numizmatičnega gradiva je pokazal, kako so tri v zgodovini znana videnja odrešenjskega znamenja (leta 312, 348 in 419) vplivala na njegovo upodobitev na kovancih v podobi kristograma in v različnih oblikah križa. Krščanski simboliki na novcih in pečatih se je posvetil tudi *Ivan Jordanov* (Archaeological Institute, Bolgarija). Ob splošni ugotovitvi, da na novcih in pečatih od 4. do 6. stoletja upodobljeni krščanski simboli jasno slikajo proces širjenja krščanstva, je predavatelj opozoril tudi na dve pomembni razliki, ki jih moramo upoštevati pri proučevanju na novcih in pečatih prikazanih simbolov. Ker je bila pravica kovanja novcev izključno v rokah cesarja, se na njih predstavljene podobe spreminjajo počasneje kot podobe na pečatih, katerih lastniki so bili tudi visoki dostojanstveniki.

Paul Corby Finney (ZDA) se je podrobneje posvetil prikazu komponent, ki so na nekem področju vzbudile potrebo po določeni vrsti obrtnih izdelkov in omogočile njihovo pridobitev. Izdelki najvišje kakovosti in iz najfinejših materialov domačih ter tujih proizvajalcev so se stekali v Rim in Konstantinopol, centra politične ter vojaške moči, kjer so bili ponujeni pripadnikom najvišjih družbenih slojev. Mesta in vasi, kjer gospodarske dejavnosti ni dopolnjeval tudi politični vpliv, so kupcem plebejskega rodu ponujala izdelke srednje in nizke kakovosti iz manj kvalitetnih surovin, ki so jih po večini izdelovali domači proizvajalci. Romarski kraji, ki jih je predavatelj označil kot vplivno področje religije, so pritegnili pester krog potrošnikov. Ponujali so jim izdelke različne kakovosti, vendar so prevladovali izdelki iz slabših surovin, izdelani v delavnicah lokalnih proizvajalcev.

Philippe Pergola (Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Italija) je opozoril na nekatera odstopanja in pomanjkljivosti v sedanjem stanju raziskav topografske podobe antičnih mest v obdobju krščanskih cesarjev. Medtem ko sta nam podobi Rima in Konstantinopla na osnovi natančnih raziskav dobro poznani, pa so naše predstave o nekaterih regionalnih središčih zaradi prostorsko omejenih raziskav in necelovitega upoštevanja ohranjenih virov lahko napačne in zavajajoče. Problem slabe raziskanosti manjših krajev v zaledju Efeza je izpostavila *Christine M.*

Thomas (University of California, ZDA), ki je na osnovi rezultatov izkopavanja v kraju Metropolis v Joniji orisala pomembno vlogo naselja v bizantinskem času vse do prihoda Turkov.

Mestu, ki ga je v nemškem protestantskem prostoru krščanska arheologija od svojega nastanka do danes zavzemala v odnosu do drugih ved, se je posvetil *Hanns Christoph Brennecke* (Friedrich-Alexander-Universität Erlangen-Nürnberg, Nemčija). Krščanska arheologija je kot znanstvena disciplina izšla iz konfesionalnih polemik poreformatorske dobe. Svoj apologetski značaj je ohranila vse do 19. stoletja, pri čemer je že v 18. stoletju na njegovo mesto vse bolj stopalo nepolemično zanimanje za starinoslovje. Na protestantskih teoloških fakultetah je bila od 18. stoletja naprej prisotna kot pomožni predmet cerkvene zgodovine. To mesto je ohranila tudi, ko se je v času razsvetljenstva cerkvena zgodovina izvila iz okvirov dogmatike in se razvila v samostojno znanstveno zgodovinsko disciplino. V širšem prostoru je romantika s svojim zanimanjem za antiko prispevala k vse pomembnejši vlogi krščanske arheologije. V nemškem svetu pa je k slednjemu še pomembneje pripomoglo prepričanje pruskega vladarja Friderka Viljema IV., ki je v krščanski antiki videl zgled za izpeljavo načrtovane cerkvene reforme. Posledica tega prepričanja je bilo oblikovanje zgodnjekrščanske zbirke v Berlinu ter ustanovitev samostojnega Inštituta za krščansko arheologijo na berlinski Teološki fakulteti leta 1849. Tako se je začel proces osamosvajanja krščanske arheologije iz okvira drugih znanstvenih ved, ki še vedno ni zaključen, saj je danes na mesto teološke stopila filozofska fakulteta, znotraj katere nastopa krščanska arheologija kot del klasične arheologije, bizantinistike in umetnostne zgodovine.

Luciana Cuppo Csaki (Societas Internationalis Pro Vivario, ZDA) je na osnovi najnovejših arheoloških najdb ter podatkov, ki jih prinašajo pisani viri, določila lego Kasiodorovega samostana Vivarium na ozemlju z imenom Coscia di Staletti v bližini reke Alessi. Ob takšni opredelitvi lege je očitno, da samostan nikakor ni bil odmaknjen in samotni kraj, marveč je stal ob glavni poti, ki je povezovala Scylacium z Regijem in Sicilijo na jugu ter Rimom na severu. Obenem mu je predvideno mesto omogočalo nadzor nad maloštevilnimi pristanišči v zalivu Squillace ter prekomorsko povezavo s Sicilijo in Španijo na zahodu ter Grčijo na vzhodu. Takšna krajevna opredelitev samostana je povsem v skladu z rezultati, ki so jih prinesla proučevanja samostanskih ropkopisov in Kasiodorovih del ter kažejo na to, da so prvi nastajali pod vtisom različnih vplivov in da slednja niso bila pisana samo za menihe v Vivariju, marveč so bila namenjena širšemu krogu poslušalcev.

Rajko Bratož (Univerza v Ljubljani) je predstavil podobo razvoja meništva v podonavskih provincah in na Balkanu v času od konca 4. do konca 6. stoletja, kot nam jo sporočajo ohranjeni antični in srednjeveški pisani viri ter redka (večinoma zgolj domnevna) arheološka in epigrafska pričevanja. Prvim samostanom na ozemlju škofije Rouen v Franciji, ki so delovali v 6. in 7. stoletju, se je v svojem prispevku posvetil *Jacques Le Maho* (Université de Caen, Francija). *Angelina Vin* (Rusija) pa je z analizo besedišča dveh svetniških življenjepisov 6. stoletja, *Življenja Janeza Hasihaste* in *Dositejevega življenja*, prikazala predstave avtorjev obeh življenjepisov, Cirila iz Skitopole in Doroteja iz Gaze, o rasti in podobi idealnega asketa.

Vprašanje, ali je v Konstantinoplu Hagia Sofia obstajala že v Konstantinovem času, si je zastavil *Martin Wallraff* (Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn, Nemčija). Na mestu Justinijanove cerkve so arheološka izkopavanja dokazala obstoj zgradbe iz časa Teodozija II., medtem ko pisani viri nesporno poročajo, da je bila prva cerkvena stavba na tem mestu posvečena leta 360. Poročila pisanih virov o začetku gradnje so različna: mlajši viri jo pripisujejo Konstantinu Velikem, starejši viri pa o začetkih molče. Zato je predavatelj opozoril na tri že poznana dejstva. Viri poročajo, kako so v času gradnje Justinijanove cerkve z mesta, kamor so cerkev postavili, odstranili skupino kipov, ki jo moramo po vse verjetnosti razumeti kot del imperialno-astrološkega programa. Pomenljivo je tudi, da sta druga ob drugi stali dve cerkvi: Hagia Sofia in škofijska cerkev Hagia Ejrene, ter nenazadnje, da sta patrocinija obeh za 4. stoletje edinstvena in zahtevata posebno teološko razlago. Varstvo Modrosti in Miru je moralo imeti politični pomen, ki ga je potrebno razumeti v okviru politične vloge mesta. Na osnovi teh dejstev predavatelj domneva, da je obstajala Konstantinova Hagia Sofia, ki pa ni imela vloge krščanske škofijske cerkve in v Konstantinovem času morda tudi ni bila dograjena.

Matthias Günther (Nemčija) je opozoril na pomen, ki ga imajo dela treh apostolskih očetov, škofov Papije iz Hierapole, Ignacija iz Antiohije ter Polikarpa iz Smirne za proučevanje zgodovine krščanstva v Efezu v 2. stoletju. S primerjavo vsebin del vseh treh škofov z drugimi viri (Evezbij, Irenej) ter predvsem drugim in tretjim Janezovim pismom je poskušal identificirati osebo učitelja in

duhovnika Janeza iz Efeza ter opozoriti na veliko skrb za ohranjanje tradicije v okviru efeške krščanske skupnosti, ki jo izpričujejo pisma ohranjenih apostolskih očetov.

Franz Glaser (Landesmuseum für Kärnten, Avstrija) je predstavil način gradnje zgodnje-krščanskih cerkva v alpskem prostoru. Ustavil se je tudi ob fenomenu dvojnih cerkva, ki jih je povezal s sedeži škofij ali romarskimi kraji, znotraj višinskih utrjenih naselij pa s pomenom čaščenja relikvij. Opozoril je na spremenjene razmere v času gotske vladavine, ko zaradi prihoda gotskega arijanskega prebivalstva dve druga ob drugi stoječi cerkvi nista več medsebojno povezani, pač pa so se v njih ločeno sestajali pripadniki dveh različnih veroizpovedi, katoliške in arijanske.

Josef Rist (Nemčija) je prikazal vlogo apostolskega vikariata v Tesaloniki v 4. in 5. stoletju. Pomen mesta v cerkveni organizaciji se je krepil vzporedno z njegovo naraščajočo politično močjo. Po dokončni priključitvi diecez Dakije in Makedonije k vzhodnemu delu cesarstva leta 395 je makedonska prestolnica postala sedež pretorijanskega prefekta za Ilirik. Istočasna prizadevanja Rima za ustanovitev vikariata so se uspešno končala 17. junija 412. Vendar sta moč Konstantinopla in prizadevanja ilirskih škofov za avtonomijo od samega začetka ogrožala delovanje vikariata, katerega obstoj po krajšem obdobju sprave in sodelovanja s Konstantinoplom po koncilu v Halkedonu (451) v političnem in cerkvenem življenju ni imel več vidnejšega pomena. *Ekkehardt Weber* (Universität Wien, Avstrija) je opozoril na znamenja zgodnjega krščanstva, ki jih ob predstavitvi posameznih krajev beleži Tabula Peutingeriana. Čeprav predavatelj namen ni bil izpodbijanje že opuščene teze o vlogi karte kot vodila romarjev na pobožnih potovanjih, je z ugotovitvijo, da na karti ni zelo pomembnih romarskih krajev, kot sta Oljska gora in Betlehem, podkrepil prepričanje, da so znamenja zgodnjega krščanstva na Tabuli Peutingeriani samo topografski podatki.

Sabine Ladstätter (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Avstrija) je z najdbami ostankov amfor za shranjevanje vina in olja ter fine keramične sigillata posode znotraj višinskih utrjenih naselij na ozemlju province Noricum Mediterraneum utemeljila tezo, da je provinca še v 7. stoletju, verjetno tudi po prihodu Slovanov okoli leta 610, ohranjala trgovske stike z Mediteranom, ki jo je oskrboval z oljem, vinom in fino keramiko. V zelo odmevnem referatu je *Tomas Lehmann* (Westfälische Wilhelms-Universität Münster, Nemčija) poskusil opredeliti prvotno namembnost dvoranske stavbe, katere ostanke pod današnjo stolnico v Ogleju so arheologi izkopali pred stotimi leti. Stavbo, ki je bila zgrajena v prvi četrtini 4. stoletja, še danes različno razlagajo: kot skladišče, kot del cesarske palače ali pa kot prostor, kjer so se od vsega začetka zbirali kristjani. V razpravo o osnovni namembnosti stavbe se od vsega začetka zelo aktivno vključujejo nemški in italijanski znanstveniki. Medtem ko si prvi prizadevajo dokazati, da so bili izkopani prostori del cesarske palače, so drugi mnenja, da so bili prostori že na začetku namenjeni krščanski skupnosti. Avtor referata je ob navedbi argumentov obeh strani opozoril na pomanjkljivosti nemške teorije, ki po njegovem prepričanju temelji na napačnem razumevanju izkopenega gradiva.

Nekaj predavateljev se je posvetilo predstavitvi podobe širjenja in uveljavitve krščanstva na posameznih področjih. *Emilian Popescu* (Universität Bukarest, Romunija) je prikazal razvoj krščanstva na ozemlju današnje Romunije, *Vincenzo Ruggieri* (Pontificio Istituto Orientale, Italija) v antični provinci Kariji, *Vitalij Zubar* na Krimu ter Pavel Pibernik (Pontificio Collegio Sloveno, Italija) na ozemlju današnje Slovenije. Na slovensko ozemlje se je navezoval tudi prispevek *Slavka Ciglenečkega* (Inštitut za arheologijo ZRC SAZU). Zgodnjekrščanske stavbe na obravnavanem področju je glede na čas nastanka razvrstil na dve skupini: starejše stavbe, ki so zanesljivo obstajale od konca 4. do prvih desetletij 5. stoletja, ter mlajše stavbe, ki so bile zgrajene v drugi polovici 5. stoletja in so obstajale še v 6. stoletju. Pri skupini starejših cerkva v mestih in podeželskih vilah je nemogoče natančneje določiti čas izgradnje, medtem ko je možno dokaj natančno opredeliti čas, ko so bile cerkve opuščene ali uničene. Za mlajšo skupino cerkva je značilno, da so jih zgradili znotraj višinskih utrjenih naselij, zato je z njimi povezan tudi čas njihovega obstoja. Ker so te cerkve arheološko boljše raziskane, je mogoče pri njih razbrati tudi posamezne gradbene faze, ki jih je časovno težko opredeliti, nam pa razkrivajo spremembe v tlorisu in uporabni namembnosti posameznih prostorov.

O najnovejših odkritjih, ki so jih omogočila izkopavanja na področju antične Salone, so poročali *Emilio Marin* (Arheološki muzej v Splitu, Hrvaška) za izkopavanja na področju Salona-Marusinac ter *Franko Oreb* in *Tajma Rismondo* (Uprava za zaščito kulturne in prirodne baštine, Konservatorski odjel u Splitu, Hrvaška), ki sta predstavila rezultate izkopavanj na lokaciji »Ad basilicas pictas« v

Splitu. Tukaj so na kraju, kjer je v Trajanovem času stalo gledališče, odkrili ostanke sakralnega kompleksa, ki je bil verjetno zgrajen v 5. stoletju in je obstajal vse do propada antične Salone sredi 7. stoletja. Winfried Weber (Bischöfliches Dom- und Diözesanmuseum Trier, Nemčija) pa je govoril o novih najdbah v Trierju na mestu, kjer danes stojita katedrala in Marijina cerkev. Izkopavanja zadnjih let so pokazala, da na tem mestu druga ob drugi nista stali samo dve baziliki, pač pa je cerkveni kompleks, ki so ga dograjevali v več stopnjah, v 4. stoletju obsegal štiri bazilike, postavljene v obliki črke H. Na osrednjem prostoru med njimi je stal krstilni bazen. Še v 4. stoletju so kompleks deloma predelali in dozidali. Novim gradbenim posegom je mogoče slediti tudi v 5. in 6. stoletju. Nedavna izkopavanja so končno tudi potrdila obstoj Konstantinove bazilike v Ostiji, o kateri poroča življenjepis papeža Silvestra (Liber Pontificalis I, 183). Podoba bazilike je na osnovi dosedanjih izkopavanj predstavil *Franz Alto Bauer* (Deutsches Archäologisches Institut v Italiji).

Emmanuela Gounari (Grčija) in *Eugenia Chalkia* (Byzantine Museum, Grčija) sta analizirali vplive, ki so oblikovali kiparske izdelke na področju antičnih Filipov in Nikopole v Grčiji. *Emmanuela Gounari* je ugotovila, da so kipi iz 2. stoletja, ki so jih odkrili v Filipih, kljub zgodaj prisotnemu krščanstvu v mestu, izdelani povsem v duhu grško-rimske tradicije in ne kažejo nobenih znamenj krščanstva. Povsem očitno krščanski so šele kiparski izdelki iz 5. in 6. stoletja, ki so nastali pod vplivom vzorov iz Konstantinopla in so krasili dve cerkvi v mestu. *Eugenia Chalkia* se je posvetila kiparskemu okrasju treh cerkva v antični Nikopoli, glavnem mestu province Epirus Vetus. Odkrila je, da se v njem prepletajo vplivi zahodnega in vzhodnega sveta ter to prepletanje povezala z lego mesta, ki je bilo v administrativnem pogledu podrejeno Konstantinoplu, medtem ko so Rimu pripadale pristojnosti cerkvene jurisdikcije.

Med izdelki umetne obrti je *Lucina Vattuone* (Musei Vaticani, Vatikan) predstavila zbirko steklarskih izdelkov krščanske narave, ki jo hranijo ustanove v Vatikanu, *Meryem Acara* (Hacettepe Üniversitesi, Turčija) se je posvetila srebrnim krožnikom zgodnjekrščanskega obdobja in primerjavi izdelkov, ki so bili izdelani v delavnicah Rima in Konstantinopla, *Vera Zaleskaja* (The State Hermitage Museum, Rusija) je pregledala še neobjavljene primerke zgodnjekrščanske gliptike v Ermitažu, *Maria Čičikova* (New Bulgarian University, Bolgarija) pa je predstavila tri rezbarske izdelke v slonovini iz mesta Novae v provinci Moesia Secunda.

Carolyn S. Snively (Gettysburg College, ZDA) je primerjala pokopališča Rima in Konstantinopla. V Rimu so krščanska pokopališča vzdolž glavnih poti, ki so vodila iz mesta, in zelo pogosto leže v bližini ali nad grobom mučencev, ki jih je bilo v Rimu zelo veliko. V Konstantinoplu pa sta poznana samo dva mučenca: Akakios in Mokios. Mokiju posvečena cerkev, ki jo je dal sezidati Konstantin, stoji na Sedmem griču, kjer je bilo v času pozne antike tudi glavno konstantinopelsko pokopališče. Pokopališče je ležalo na ozemlju zahodno od mesta, ki je bilo zaradi lega mesta na polotoku tudi edino primerno za pokop v času, ko so oblasti prepovedovale pokop znotraj mestnega obzidja. Pokopališče rimskega in zgodnjekrščanskega obdobja v kraju Perisa na otoku Tera je predstavila *Eugenia Bendermacher-Geroussi* (Kulturministerium, Grčija), ki je pozornost namenila predvsem dvojnemu sklopu grobnih hiš obravnavane nekropole. *Pau Figueras* (Ben Gurion University of the Negev, Izrael) je opozoril na posebno oblikovanost nagrobnih kamnov v obliki oboka, ki so jih odkrili v bizantinski cerkvi v kraju Horvat Karkur 'Illit na jugu Izraela. Obliko nagrobnikov je povezal z uveljavljenim simboličnim pomenom oboka v odnosu do posmrtnega življenja. Obok predstavlja zvezdno nebo kot zeleno večno in srečno bivališče umrlega. Tak pomen so oboku pripisovale že predkrščanske kulture Egipčanov, Rimljanov (arcosolium) in Židov, od katerih so simboliko prevzeli tudi kristjani.

Donatella Nuzzo (Italija) je s študijem nagrobnega epigrafskega gradiva določila delež prebivalstva, ki so ga v Rimu v obdobju od 4. do 5. stoletja predstavljali tujci. V 55 % je lahko ugotovila, da je na napisu omenjena oseba prihajala iz vzhodne polovice cesarstva, 31 % prišlekov je prihajalo iz zahoda, za 14 % pa izvora ni bilo mogoče ugotoviti. Največji delež vzhodnjakov so predstavljali Sirci. Epigrafsko gradivo je za vir svojega proučevanja uporabila tudi *Nancy Gauthier* (Francija), ki je poskušala ugotoviti, v kolikšni meri je geopolitični položaj Salone vplival na življenje mesta in njegovih prebivalcev v času, ko sta se Vzhod in Zahod po delitvi cesarstva borila za prevladujoči vpliv na področju Ilirika.

V času vseh treh dni predavanj si je bilo na razstavnih panojih mogoče ogledati v obliki posterjev predstavljeno gradivo, ki je tako kot predavanja obsegalo zelo širok spekter tem različnih področij raziskovanja zgodnjega krščanstva. V programski sklop kongresa je bila vključena tudi

otvoritev razstave papirusne zbirke Avstrijske nacionalne knjižnice. Na njej so bili prikazani zelo dragoceni papirusni in pergamentni fragmenti iz Egipta, ki so jih v času od pozne antike do srednjega veka popisali z besedili Svetega pisma, apokrifnimi spisi, liturgičnimi besedili ter zapisi, pomembnimi za proučevanje zgodovine Cerkve in posvetnega življenja. Poleg zapisov na papirusu in pergamentu vsebuje zbirka tudi primerke napisov na žigih, nagrobnikih in lesenih tablicah, drobne predmete, zlasti glavnike in nakit, z vdelanimi krščanskimi simboli in podobami, ter dragocene fragmente tekstilnih izdelkov s krščanskimi motivi. V prostorih Inštituta za klasično arheologijo Univerze na Dunaju je bil na ogled prikaz začetkov in razvoja krščanske arheologije v Avstriji. Prikazano gradivo je obiskovalcem predstavilo pomembne osebe in inštitucije, ki so prispevale k razvoju te vede v avstrijskem prostoru.

Razvoj krščanstva ob podonavskem limesu na ozemlju današnje Avstrije je prikazala razstava Spodnjeavstrijskega deželnega muzeja za starejšo zgodovino v gradu Traismauer. Glavni poudarek razstave je bil namenjen mučeniški legendi svetega Florijana, Evgipijevemu Življenjepisu svetega Severina, zgodnjekrščanski Cerkvi na obravnavanem področju ter najdbam s krščanskimi motivi. Razstavo so si ogledali predvsem tisti, ki so se udeležili ene izmed treh pripravljenih strokovnih ekskurzij. Ta je udeležence popeljala po poti, ki so jo zarisali ohranjeni spomeniki iz obdobja zgodnjega krščanstva ob podonavskem limesu, na Koroškem in na vzhodnem Tirolskem. Druga zaključna štiridnevna ekskurzija je vodila v Turčijo, kjer so si udeleženci ogledali ostanke antičnega Efeza, medtem ko si je bilo ostanke antičnega Karnunta mogoče ogledati že prvi dan kongresa.

Ob predavanjih, razstavah in ekskurzijah so organizatorji za slehernega izmed številnih udeležencev pripravili bogato tiskovno gradivo, med katerim so bili tudi peti zvezek *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* ter kataloga k dvema izmed razstav (*Reinhardt Harreither, Renate Pillingner (Hg.): Frühes Christentum am österreichischen Donaulimes. Ausstellung im Niederösterreichischen Landesmuseum für Frühgeschichte im Schloß Traismauer, Wien 1999; Jutta Henner, Hans Förster, Ulrike Horak: Christliches mit Feder und Faden. Christliches in Texten, Textilien und Alltagsgegenständen aus Ägypten. Katalog zur Sonderausstellung im Papyrusmuseum der Österreichischen Nationalbibliothek aus Anlaß des 14. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie, Nilus, Bd. 3, Wien 1999*).

Po zaslugi skrbnih in prijaznih organizatorjev ter bogate vsebine programa, ki so jo sooblikovali aktivni udeleženci kongresa, je le-ta v prijetnem vzdušju vsem, ki smo bili tam, ob navezavi na že znano nudil obilo novih spoznanj in vprašanj ter spodbudo k nadaljnjemu delu.

Alenka Cedilnik

18. zborovanje Arhivskega društva Slovenije

Postojna, 29.9.–1.10.1999

Postojna je bila po desetih letih zopet gostiteljica slovenskih arhivistov, ki so se zbrali na svojem 18. strokovnem srečanju. Obravnavali so tri teme: evidentiranje arhivskega gradiva v arhivih zunaj Republike Slovenije, novosti v slovenski arhivski zakonodaji in arhivske informacijske sisteme. Zborovanje so pozdravili minister za kulturo Republike Slovenije Jožef Školč, mag. Vladimir Žumer, predsednik arhivskega društva Marijan Gerdej, predstavnik občine Postojna ter gostje, kolegi iz tujih arhivov, iz Avstrije, Hrvaške in Bosne.

Prvi dan zborovanja je bil namenjen obravnavanju evidentiranja arhivskega gradiva pomembnega za zgodovino Slovencev, ki se nahaja v arhivih zunaj meja Slovenije. Namen obravnavanja je bil, da bi dobili vpogled v to, kje in kaj arhivski delavci evidentirajo in koliko dela je bilo v ta namen opravljenega. Zvrstilo se je več referentov, ki so govorili o svojem delu in izkušnjah, žal pa je z referatom sodeloval le en sam raziskovalec. Pač pa smo v publikaciji, v kateri so bili objavljeni referati, prebrani na zborovanju, lahko zasledili še dve poročili raziskovalcev, ki sta govorila o svojih delovnih izkušnjah. Vprašanje, ki se vleče med slovenskimi raziskovalci in arhivisti že vse od prvih začetkov evidentiranja po tujih arhivih o tem, ali so za to delo primerni le raziskovalci ali pa ga uspešno, z vso odgovornostjo in zelo širokim pristopom odbiranja lahko

opravljajo arhivisti, je na tem zborovanju gotovo šlo v pravo smer, kljub temu da ni prišlo do širšega dialoga med obema strokama.

»Pozdravljeni v Postojni« je bil uvodni referat *Alenke Čuk* iz Notranjskega muzeja Postojna. Avtorica je opozorila na vse znamenitosti v zvezi s Postojno in njeno okolico ter tudi na to, da kljub bogati zgodovinski preteklosti in količinam arhivskega gradiva v Postojni še vedno nimajo arhivske ustanove. Raziskovalci in drugi uporabniki morajo iskati vire v Kopru, Ljubljani ali Trstu, čeprav postojnske kulturne institucije pokrivajo široko področje.

Matjaž Bizjak, ki v Postojni ni bil prisoten, je v prispevku, ki ga je objavil v publikaciji, pisal o svojem delu in rezultatih ob odbiranju arhivskega gradiva za freisinško loško gospostvo v Bavarskem glavnem državnem arhivu. Predvsem je šlo za dopolnitev in zaključek že leta 1954 začete oblikovanja »Zbirke mikrofilmov arhivalij loškega gospostva iz Münchna«. Mikrofilmalo se je gradivo, ki obravnava nekdanji srednjeveški freisinški gospostvi Škofja Loka in Klevevž. Tekstu je dodan tudi popis mikrofilmskih kopij virov za obe freisinški gospostvi. Avtor je v zaključku izrazil upanje, da bo na novo pridobljeno mikrofilmsko gradivo deležno pogostejše uporabe kot doslej. Žal se vprašanja uporabe tako pridobljenih kopij arhivskega gradiva iz tujih arhivov na zborovanju niso lotili, arhivisti pa so kar po vrsti poudarjali, da je treba poskrbeti za boljšo obveščenost o tem, kaj je zbranega po slovenskih arhivih, kako je tako gradivo popisano in kje je.

Tudi *Marjan Drnovšek* ni bil prisoten na zborovanju, je pa v objavljenem prispevku razmišljal o gradivu slovenskih izseljencev. Kot arhivist in raziskovalec je kritično obravnaval do sedaj opravljeno delo pri zbiranju in evidentiranju te vrste gradiva. Na koncu je v 10 točkah strnil svoje predloge, ki so nastali na osnovi dolgoletne prakse dela po arhivih in raziskovalnega dela. O cerkvenih arhivih v ZDA je poročal *Darko Friš*. Šlo je za poročilo o tem, katere arhive je obiskal in kakšno gradivo v njih hranijo.

Sledilo je predavanje *Milice Trebše Štolfa*, ki je predstavila delo in problematiko pridobivanja gradiva v ZDA in Kanadi. Svoje izvajanje je usmerila v dve kategoriji imetnikov arhivskega gradiva in sicer v evidentiranje v državnih arhivskih ustanovah in zbiranje gradiva, ki je nastajalo pri individualnih hraniteljih. Izpostavila je zlasti dobro predhodno pripravo ter si želela v bodoče boljše sodelovanje in obveščanje med raziskovalci in arhivisti.

O delu v arhivih na ozemlju današnje Avstrije je poročalo več arhivistov. V uvodu je *Peter Pavel Klasinc* orisal prve korake pri načrtovanju evidentiranja arhivskega gradiva v tujih arhivih in izpostavil vlogo Milka Kosa in Antona Klasinca. Če je bil v prvih letih poudarek na evidentiranju fondov, pa je sedaj delo usmerjeno že na pridobivanje fotokopij arhivskega gradiva. V drugem delu referata je podal pregled opravljenega dela v Štajerskem arhivu v Gradcu. *Nada Jurkovič* je v kratkem predavanju opozorila na predloge *Franceta M. Dolinarja* in *Eme Umek* v zvezi z evidentiranjem arhivskega gradiva v tujini in izrazila misel, da je nujno potrebno izoblikovati načela za izdelavo evidenc.

Obetajoč je bil tudi naslov naslednjega referata *Kristine Šamperl Purg* »Teoretična izhodišča evidentiranja in praksa v Zgodovinskem arhivu na Ptuju«, kjer je avtorica zastavila kar nekaj vprašanj, na katera je tudi sama odgovorila in sicer, kdo lahko evidentira, zakaj, kdo oblikuje cilje evidentiranja, kje se pojavljajo problemi in kako jih teoretično ter praktično preseči. O tem, da imajo v ptujem arhivu dovolj izkušenj, nam govori podatek, da se izvaja evidentiranje arhivskega gradiva že od konca petdesetih let. Tudi na Ptuju so enotnega mnenja, da je pretok informacij o evidentiranju nezadosten. V tem smislu je kritika oplazila tudi Ljubljano. Opozorila je na razlike med evidentiranjem gradiva na inštitutih in v arhivih, saj posamezniki iz raznih raziskovalnih ustanov evidentirajo gradivo za točno določene raziskave ter podatke o tem gradivu čuvajo, kljub temu da je evidentirano gradivo v arhivih javno. Gre za strokovna vprašanja, na katera mora stroka slej ko prej odgovoriti. Vsekakor je branja vreden njen prispevek, ki je objavljen v publikaciji, ki je izšla ob zborovanju, in bi lahko bil osnova za širše razpravljanje o tej problematiki, do katerega pa žal na zborovanju ni prišlo tudi zato, ker ni bilo prisotnih več zgodovinarjev raziskovalcev.

Že vrsto let poteka evidentiranje virov za zgodovino Slovencev tudi v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju, ki ga od leta 1990 izvajajo arhivisti Arhiva R. Slovenije Drago Trpin, Vladimir Kološa in Matevž Košir. O tem je poročal *Drago Trpin*.

Sledila sta referata, ki sta obravnavala evidentiranje v italijanskih arhivih. Iz koprskega arhiva je *Duša Krnel Umek* evidentirala v milanskem arhivu. Po obširni predstavitvi upravno teritorialne ureditve v 19. stoletju za Beneško Slovenijo in Istro (departma Istra in Passariano) sledimo kratkemu poročilu o fondih in zaključku, da je v Državnem arhivu v Milanu pomembno gradivo za Beneško Slovenijo in Istro za začetek 19. stoletja. Tekstu je dodanih več zemljevidov.

Pokrajinski arhiv v Novi Gorici pa je svoje delo usmeril v evidentiranje gradiva v sosednjih mestih Gorici, Vidmu in Trstu. Že leta 1985 so pričeli z delom v Državnem arhivu v Gorici, najprej s sistematičnim popisovanjem fondov za področje uprave, pravosodja, šolstva ter katastra in zemljiške knjige. V prvi fazi so sestavili seznam popisov vseh obstoječih inventarjev arhivskih fondov. V naslednji fazi pa so pričeli evidentirati arhivsko gradivo, kjer se odločajo za fotokopiranje ali pa mikrofilmanje. Tu je *Lilijana Vidrih Lavrenčič* posebej poudarila, da gre za obsežno in dolgotrajno delo, kjer sta doslednost in sistematičnost glavni vodili.

Pogrešali smo poročilo o delu v rimskem arhivu oz. arhivih, tudi vatiškem; resda pa je tu že nekaj časa na voljo tiskan vodnik za pomemben del arhivskega gradiva.¹ Med metropolami, katerih arhivov na zborovanju nismo posebej obravnavali, a hranijo za slovensko zgodovino pomembno arhivsko gradivo, sta npr. tudi Berlin in Moskva, kjer so po razpadu nekdanje države in spremembi družbene ureditve slovenski zgodovinarji že opravili poizvedovanja o možnostih sistematičnega iskanja ter kopiranja arhivalij.

Branko Kozina in *Branko Radulovič* sta poročala o svojem delu v arhivih Češke republike. Njuno zanimanje je najprej veljalo evidentiranju gradiva o slovenskih študentih tehnike. Avtorja načrtujeta, da bo rezultat njenega dela vodnik po arhivskem gradivu, pomembnem za Slovenijo, ki ga hranijo po raznih arhivih na Češkem. Največ tega gradiva se nahaja v rodbinskih in družinskih fondih, drugi večji sklop so fondi s področja gospodarstva, zajeti pa so tudi upravni fondi, fondi visokošolskih zavodov, cerkva in društev. Časovno obdobje odbrane dokumentacije zajema čas od 1212 do 1945. Pomembno je, da je Arhiv R. Slovenije leta 1995 sklenil sporazum o sodelovanju na področju arhivistike, kjer je posebej poudarjena tudi izmenjava strokovnih izkušenj ter izmenjava informacij o gradivu.

Uspešno poteka evidentiranje tudi na Madžarskem, kjer arhivisti zbirajo podatke o gradivu, ki pokriva teritorij Prekmurja. Že leta 1974 je bil podpisan sporazum med Madžarsko in Jugoslavijo, ki pomeni začetek sistematičnega dela pri evidentiranju arhivskega gradiva za obdobje od blatnograjske naselitvene dobe pa vse do najnovejšega obdobja po drugi svetovni vojni. Gradivo so fotokopirali in mikrofilmali. *Saša Serše* je v prispevku podala izčrpen pregled o opravljenem delu v raznih madžarskih inštitucijah kot so arhivi, knjižnice ter v nedržavnih ustanovah, ki so v posesti in upravi cerkve.

Iz do sedaj evidentiranega gradiva v Franciji je razvidno, da bogato gradivo za našo preteklost hranijo tudi v francoskih arhivih. Že nekaj let poteka sistematično evidentiranje inventarjev za gradivo v Nacionalnem arhivu v Parizu. Najprej so se lotili seznama fondov v Nacionalnem arhivu v Parizu, seznama fondov, ki jih hrani ministrstvo za obrambo in seznama fondov, ki jih hranijo departmajski arhivi in arhivi mest. *Vlado Sunčič* je opisal do sedaj evidentirano gradivo in opozoril na specifičnosti, s katerimi se srečuje pri delu v francoskih arhivih.

Več kot deset let so slovenski arhivisti gostje londonskega arhiva Public Record Office. O tem sta poročali *Mateja Jeraj* in *Jelka Melik*. Na zborovanju sta predstavili vsebino nekaterih zanimivih dokumentov, ki skozi oči Angležev vidijo situacijo v Sloveniji in Jugoslaviji v raznih časovnih obdobjih. V publikaciji sta avtorici objavili prispevek, o delu in gradivu, o tem, kaj se je fotokopiralo in kaj se nahaja v čitalnici Arhiva R. Slovenije ter čaka na uporabnike.

Poseben referat je bil posvečen tudi filmskemu gradivu in evidentiranju filmov v tujih arhivih, kinotekah, pri producentih in posameznikih, ki so povezani s Slovenijo, slovenskim etničnim ozemljem ali Slovenci doma, v zamejstvu in izseljenstvu. Poročal je *Lojze Tršan*.

Tako je bilo sistematično predstavljeno delo slovenskih arhivistov, ki delajo v tujih arhivih zunaj Slovenije. Zakon o arhivskem gradivu iz leta 1966 je utemeljil evidentiranje arhivskega gradiva v arhivih in drugih ustanovah ter to delo predal arhivistom. Prvič so o tej problematiki razpravljali na

¹Vodnik po arhivskem gradivu za zgodovino Slovencev in drugih narodov nekdanje Jugoslavije v Centralnem državnem arhivu v Rimu. Ur. France M. Dolinar et al., Ljubljana 1992. (Publikacije ARS. Vodniki ; 2)

zborovanju slovenskih arhivistov leta 1974 v Slovenj Gradcu, kjer sta bila zlasti odmevna referata *Eme Umek* in *Franceta M. Dolinarja*. Tokrat je bila podana inventura opravljenega dela. Referenti so svoja poročila različno pripravili. Eni so govorili le o delu in gradivu, ki so ga evidentirali, drugi pa tudi o problemih in vprašanjih, ki se pri tem delu vedno znova in znova pojavljajo, ter navedli vrsto rešitev, predlogov in možnosti. V glavnem pa so si bili edini v tem, da šepa koordinacija dela med arhivi, premalo je dogovarjanja in obveščanja o tem, kaj je bilo narejenega, pretok informacij o evidentiranju gradiva v tujini je nezadosten. Prav tako je premalo sodelovanja med raziskovalci in arhivisti. Problematično je gotovo to, da informacije o evidentiranju fondov in gradiva kot tudi prinesene fotokopije gradiva, mikrofilmov itd. ostajajo v arhivskih skladiščih neizkoriščene. Večkrat imajo arhivisti občutek, da jim raziskovalci premalo zaupajo, čeprav je bilo v šestdesetih letih, ko so postavljali osnove tega pomembnega in dragega dela, sodelovanje (Kos, Klasinc) med zgodovinarji in raziskovalci tesno in konstruktivno. Kot lahko vidimo iz povedanega, je bilo opravljenega veliko dela. To si treba ponuditi v uporabo raziskovalcem in drugim uporabnikom na najbolj uspešen način. Tu so si bili arhivisti enotni, da bo potrebno še marsikaj storiti.

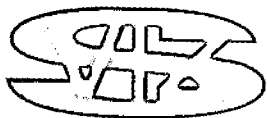
Iz diskusije je bilo razvidno, da je manjkalo podrobnejše poročilo o novem projektu evidentiranja gradiva v Državnem arhivu v Washingtonu, v ZDA. Obširen projekt, ki je tudi finančno velik zalogaj, vodi Pokrajinski arhiv Koper v sodelovanju z Arhivom RS. Po vnaprej pripravljenem delovnem načrtu ima prioriteto arhivsko gradivo iz obdobja druge svetovne vojne in iz let takoj po njej. Tako je v načrtu mikrofilmanje fonda Zavezniške vojaške uprave Julijske krajine in Svobodnega tržaškega ozemlja 1945–1954. Možnost, da slovenski arhivisti sami pripravijo gradivo za mikrofilmanje, so ponudili ameriški kolegi, kar bi bistveno zmanjšalo stroške in prihranilo čas, obenem pa bi za to še vedno izredno pomembno obdobje zgodovine Primorskih Slovencev pridobili arhivske dokumente, ki obravnavajo vsa področja življenja, celotno upravo, ki so jo izvajali angloameriški zavezniki. Poleg fonda Zavezniške vojaške uprave so bili po dveh delovnih obiskih odbrani mikrofilmi State Departmenta o Jugoslaviji (1918–1959); ti se že nahajajo v Pokrajinskem arhivu v Kopru, kopije pa v Arhivu RS. v Ljubljani. Odbralo in fotokopiralo se je še gradivo obveščevalnih služb za obdobje druge svetovne vojne ter gradivo vojnega ministrstva.

Na koncu prvega delovnega dne je *Mehdin Reska* gostja iz Bosne poročala o gradivu unsko-sanskega kantona, ki se hrani v arhivu v Bihaću. Ob tem se posredno zastavlja vprašanje dostopnosti ali kopiranje gradiva v arhivih nekdanje Jugoslavije, posebej npr. v Beogradu, Zagrebu, na Reki, kjer hranijo gradivo, pomembno tudi za slovensko zgodovino.

Drugi dan so bile obravnavane novosti v slovenski arhivski zakonodaji. Po sprejetju Zakona o arhivskem gradivu in arhivih iz leta 1997 so v letu 1999 sprejeli šest podzakonskih aktov. To problematiko so v svojih referatih obravnavali *Vladimir Žumer*, *Jelka Kremesec Jevšenak*, *Jedert Vodopivec*, *Marjan Zupančič*, *Matevž Košir*, *Marta Rau Silič* in *Jolanda Fon*.

Z vse večjim uvajanjem sodobne računalniške tehnologije tudi v slovenske arhive, so nastopile nove možnosti, za predstavitev podatkov o arhivskem gradivu. V slovenskih arhivih se je kot prvi program za popisovanje uveljavil program *Armida*, program, ki ga uporabljajo tudi v Arhivu RS. in na osnovi katerega je zagledal luč sveta *Vodnik po fondih in zbirkah Arhiva R. Slovenije*. Seveda pomeni računalniško vodeni informacijski sistem izziv, ki so se ga v slovenskih arhivih temeljito lotili. *Žarko Bizjak* je predstavil vizijo arhivskega informacijskega sistema, ki ga oblikujejo v Zgodovinskem arhivu v Ljubljani, ki bo imel izredno široke možnosti. To bo rezultat dela arhivistov, ki morajo natančno predvideti vse podrobnosti delovnih postopkov, organizacije dela v arhivu in delovanje informacijskega sistema in ki morajo to posredovati programerju. Poizkusov popisovanja manjših fondov, so se lotili v mnogih slovenskih arhivih. *Zdenka Bonin* iz Pokrajinskega arhiva Koper in *Jože Škofljanec* iz Arhiva RS sta spregovorila o prvem poizkusu računalniškega popisovanja listinskega gradiva s programom INFO – ARH. *Vladimir Drobnjak* je opisal nivojski popis na primeru gradiva kmetijskih zadrug. Avtor ugotavlja, da je nivojski popis čudovito orodje za končnega uporabnika, za izvajalca pa je popis izredno zahteven. Krajše poročilo o popisovanju filmskega arhivskega gradiva z računalnikom pa je podal *Aleksander Blaznik*.

Bogata diskusija, zlasti med strokovnjaki, je pokazala, da so na področju računalniške obdelave podatkov v arhivih v povezavi z vedno novim razvojem strojne in programske opreme, dane velike možnosti, ki jih že s pridom uporabljajo.

**SINDIKAT VZGOJE, IZOBRAŽEVANJA
IN ZNANOSTI SLOVENIJE**

1000 Ljubljana, Dalmatinova 4/II., p.p. 1558
tel.: (1) 4331 212, 4331 227, faks: (1) 4392 350
e-pošta: info.sviz@sviz-sl.si, http://www.sviz-sl.si

V največjem slovenskem samostojnem sindikatu SVIZ so že deset let organizirani tudi zgodovinarji, ki poučujejo na vseh stopnjah izobraževanja – od osnovnih do visokih šol – ter zgodovinarji v znanstveno-raziskovalnih inštitutih. Leta 1992 so se v SVIZ začeli vključevati tudi zgodovinarji iz zavodov za varovanje kulturne dediščine; SVIZ tako sedaj povezuje večino osrednjih muzejev, galerij, arhivov in Zavod za varstvo kulturne dediščine. Ker od 1998 v SVIZ deluje (z dopoljenim imenom) Sindikalna konferenca raziskovalnih in kulturnih organizacij in ker se vanjo vključujejo tudi knjižnice, **imajo sedaj vsi slovenski zgodovinarji** – ne glede na dejavnost, v kateri so zaposleni – **možnost za povezovanje v skupnem sindikatu**. S tem so se povečale tudi pogoji za izboljšanje njihovega delovno-pravnega statusa ter ekonomskega in socialnega položaja. V vodstvu celotnega SVIZ in omenjene sindikalne konference je tudi več zgodovinarjev, kar dodatno zagotavlja ustrezno zastopanost naših poklicev.

Podrobnejše informacije o delu SVIZ in včlanjevanju lahko poiščete na zgoraj navedenih naslovih.

(Plačan oglas)

O čem smo pisali v Zgodovinskem časopisu ...

... pred petimi desetletji?

V organizacijskem poročilu, ki ga je podal dr. France Škerl, je predvsem poudaril vprašanje vključevanja zgodovinarjev v zgodovinska društva, da bi se s tem dvignila znanstvena raven zgodovinskega pouka. Sredstvo za povezovanje je predvsem izdajanje Zgodovinskega časopisa, ki bo izraz znanstvenega udejstvovanja in sredstvo za strokovno izobrazbo zgodovinarjev.

(*Modest Golia, IV. Zborovanje slovenskih zgodovinarjev, ZČ 2–3, 1948–1949, str. 188*)

... pred štirimi desetletji?

Upoštevanje v šoli, ki ga je postal deležen slovenski jezik v dobi 40 let, odkar so v Avstriji proglasili osnovno šolo za državno reč, a tudi srednjo šolo vzeli jezuitom, je bilo silno skromno, vendar je predstavljalo spricho preteklosti novo pridobitev...

(*Ivan Grafenauer, Stolica za slovenski jezik na ljubljanskem liceju in Slomškovi tečaji v celovškem semenišču, ZČ 12–13, 1958–59, str. 273*)

... pred tremi desetletji?

Uro hoda iz Zgornje Polskave proti Šmartnu obvladujejo razvaline gromborškega gradu lepo pohorsko okolico. Pohorske višine so bile že zelo zgodaj zatočišče ljudem iz pogosto prenevarnih južnih nižinskih podpohorskih leg.

(*Jože Koropec, Srednjeveška gromberška gosposčina, ZČ 23, 1969, št. 3–4, str. 275*)

... pred dvema desetletjema?

Iz vse te zadeve moremo potegniti naslednji zaključek: vprašanje jugoslovanske severne meje je prišlo na dan v enem najnegativnejših trenutkov zgodovine italijansko-jugoslovanskih odnosov, kar je vplivalo na njegovo razreševanje. Nanj pa je vplivalo tudi ozračje nacionalizma...

(*Elio Apih, Vprašanje avstrijsko-jugoslovanske meje v luči nekaterih stališč tržaškega časopisja (1919), ZČ 33, 1979, št. 3, str. 446*)

... pred desetletjem?

Zunanji minister Tittoni je tako v svojem znanem govoru v mestecu Carate izjavil, da v Rimu zaradi sprememb na Balkanu računajo na možnost teritorialnih kompenzacij, pri čemer je več kot očitno cikal na zahteve po Tridentinski...

(*Jože Pirjevec, Italijanska politika do nastajajoče Jugoslavije, ZČ 43, 1989, št. 3, str. 387*)

OCENE IN POROČILA

Hansjörg Küster, *Geschichte des Waldes. Von der Urzeit bis zur Gegenwart*. München : C. H. Beck, 1998. 267 strani.

V zadnjih letih je gozdarstvu kot gospodarski panogi zaradi domnevnega in ponekod tudi resničnega propadanja gozdov namenjena nesorazmerno velika pozornost. Kljub temu, da se gozdovi, npr. pri nas, nezadržno širijo in da se industrijske ekshalacije zaradi zmanjšanja ali opustitve težke industrije močno zmanjšujejo in se te tudi uspešno čistijo, se v javnosti ustvarja vtis, kakor da civilizacija zvoní že navček, ali vsaj da je njihova prihodnost negotova. V taki situaciji je nadvse koristna v naslovu omenjena knjiga, ki je ni napisal gozdarski strokovnjak-zgodovinar, temveč botanik-rastlinski ekolog, ki pa se spozna na zgodovino.

Avtorjeva osnovna teza je: kdor želi govoriti o prihodnosti gozdov, naj bi poznal njihovo zgodovino. Ta teza je nadvse vabljiva in pomembna. Kajti nedvomno ima slika, ki si jo številni ljudje ustvarjajo o gozdu, le malo opraviti s kulturnozgodovinsko in naravoslovnogzgodovinsko realnostjo tega kompleksnega ekosistema. »Predvsem v Srednji Evropi predstavlja gozd vse tisto, kar je moderna civilizacija domnevno vzela človeku: trajnost, stanovitnost, naravnost, edinstvenost,« piše Küster. Toda ta predstava je tako romantična kot napačna. Pri daleč pretežni večini gozdov gre za »naravo iz druge roke«, za sekundarno naravo. Nedotaknjeni, nevpilvani gozdovi so na svetu zelo redki. Tudi v naravnih parkih Yosemite in Yellowstone, kot pojmu za divjino, ni nobenih pragozdov – tudi nanje je vplivalo indijansko praprebivalstvo.

Gozdovi Srednje Evrope so se pod različnimi posegi človeka vedno znova spreminjali skozi tisočletja ter stoletja in so postali del njegove kulture. Te spremembe gozdov spremlja Küster skozi tisočletja in opisuje različne tipe gozdov, ki so nastali pod vplivom klime in človeške uporabe, in ki segajo do zdajšnjih pretežno gospodarsko usmerjenih gozdov, ki pa jih je pri nas zaradi zgodovinskih razlogov manj kot drugod. Pri tem išče tudi razlago za v Nemčiji razširjeni »zeleni mit«, ki so ga ustvarjali in gojili umetniki (npr. Grimm, Grillparzer, Wagner) ali v novejšem času tudi ideologi nacionalnega socializma (die deutsche Eiche), kar je za nas kvečjemu zanimivo.

V tem prikazu seveda ne moremo obravnavati naravoslovne tematike te knjige, temveč le področja, ki se nanašajo na interakcije ljudi z gozdovi, v njihovem bivanju, preživljanju in gospodarskem delovanju. Številne knjige o zgodovini gozdov začenjajo pravo obravnavo po uvodnih, bolj splošnih in neopredeljenih navedbah o gozdovih v prazgodovinski dobi, šele za opisi gozdov v zgodnjem srednjem veku, torej v času, ko so na voljo prva pisna sporočila o razmerju ljudi do gozdov. Pogosto gre v teh zgodnjih zapisih za prve omembe krajev in za krčenje gozdov. Ti gozdno-zgodovinski opisi torej začenjajo s srednjeveškimi krčenji, s katerimi so iz še »prav naravnih« gozdnih krajin nastali deli vplivnega območja civilizacije. V Küstrovih knjigi pridejo srednjeveški gozdovi (Gozd srednjeveških vasi) na vrsto šele v 12. poglavju.

Seveda je v predhodnih poglavjih opisano zelo veliko naravoslovnih pojavov in razlag, manj pa je opisanih pojavov neposrednih interakcij ljudi z gozdovi. Omeniti velja, da v tej davni preteklosti gozd ni bil »opredeljeno zemljišče, kjer raste drevje,« kakor se glasi ena od definicij za gozd, temveč je imel pomembne prehranjevalne in druge funkcije za tedanje ljudi in domače živali. Predvsem so se gozdna zemljišča spreminjala, nekaj časa so bila gozdovi, nato so jih izkrcili in so bila kmetijska zemljišča, nato so se zarasla in so postala zopet gozd in tako naprej. To se je dogajalo povsod, kjer so bile klimatske in druge razmere ugodne za naselitev ljudi, razen seveda daleč na severu, visoko v gorah ali v prestrih in poplavnih legah. Z naraščanjem števila prebivalstva se je pretežna zaraščenost srednjeevropskih pokrajin z gozdovi zmanjševala, dokler ni dosegla videza kultivirane krajine pri nas pred nekaj desetletji. Pri tehniki neolitske dobe je bilo potrebno za preživljanje sto ljudi z žitom izkrciti jaso, veliko 35 hektarov. Avtor upravičeno spodbija trditve o požigalništvu kot pomembnem načinu krčenja gozdov pri zgodnjem pridobivanju kmetijskih zemljišč, možno in dokazano pa je bilo pri mnogo poznejših nizkih gozdovih z drevesnimi debli majhnega premera in z obilnim vejevjem.

Avtor spravlja preseljevanje narodov v zvezo z gozdovi in tedaj še ne dokončno uveljavljeno trajno naselitvijo. Poudarja pomen zgodnesrednjeveških teritorialnih zemljiških gospodstev pri kolonizaciji, ki je pri nas potekala večinoma s krčenjem gozdov. Opisuje tudi trajno konfliktno razmerje med zemljiškimi gospodstvi in naseljenci glede skupnih »gmajnskih gozdov,« ki so si jih v začetku lastila gospodstva predvsem zaradi nemotenega lova, pozneje tudi zaradi lesa, ko je ta postal pomemben energetski vir in surovina za protoindustrijske obrate pridobivanja soli, fužinarstvo, rudarstvo, steklarstvo in kot prodajna surovina sam na sebi za nastajajoča mesta. Omenjeni konflikti, ki so lahko dobivali tudi resen obseg, so nastali zato, ker ni bilo praktično nikoli in nikjer jasno dokončno opredeljeno in uveljavljeno, ali so gozdovi srenjski ali gospodstveni. Po zgodovinskem nastanku so bili obojni, odvisno pa je bilo od razmerja sil, katera opcija je v določenem času prevladala. Obe stranki sta druga drugi spodbijali pravice. Ti konflikti so se rešili šele v drugi polovici prejšnjega stoletja s separacijo kmečkih in gospodstvenih gozdov. Pri nas skuša gozdarska stroka z izdajanjem gozdnih redov iz različnih obdobj, kar je samo na sebi koristno in upravičeno, uveljaviti stališče gospodstev, kar gre stroki v prid še zdaj, zgodovinsko pa ni bilo res. Razlogov za to v tem kratkem prikazu seveda ne moremo navajati.

Čeprav zajema Küstrova »Zgodovina gozdov« Evropo in Malo Azijo, pa je razumljivo največ pozornosti namenjeno Srednji Evropi in tako velja večina zapisanega tudi za naše razmere. Poglavitj Prve kmetijske kulture in prva krčenja gozdov, Gozdovi srednjeveških vasi, Mestni gozdovi, Gozdovi kot predmet sporov različnih interesov in »totalna država« tudi kak naš kritični gospodarski zgodovinar ne bi mogel napisati bistveno drugače.

Opisane so prve nemške gozdarske šole iz 18. stoletja in prvi po sedanjí klasifikaciji višješolski študiji gozdarstva na akademijah ter prva predavanja gozdarskih disciplin na univerzah. Na gospodstvih ukinjenih samostanov pri nas je konec 18. in v začetku 19. stoletja delovalo nekaj takih strokovnjakov, ki so k nam v veliko nezadovoljstvo podložnikov uvajali tako imenovano »nemško šolo« golosekov in nato zasajevanja sadik, proti dotlej običajni prebiralni sečnji, ki se je do zdaj obdržala v gozdovih kmečkih gozdnih posestnikov. Kot eksponenti gospodstev in tujci so bili ustrezno osovraženi.

Kot zanimivost naj še omenim, da se je teorija, vendar le teorija in ne nujno tudi praksa o trajnostnem gospodarjenju v gozdovih, zdaj preselila tudi na področje splošnega narodnega gospodarstva in je bila kot vodilo za gospodarjenje na svetu sprejeta tudi na naravovarstvenem vrhu v Rio de Janeiru leta 1992.

Obravnavana knjiga je nadvse odlično delo. Menim le, da je pisec nekoliko medlo obravnaval tako imenovano »pomanjkanje lesa« zlasti v 18. stoletju, ki so ga zainteresirani stilizirali kot energetsko krizo, primerljivo z naftno krizo v naših sedemdesetih letih. Ni pa to bilo nikakršno pomanjkanje lesa na sploh, temveč transportni problem. Drevja oz. lesa je zmanjkalo le blizu mest, glažut, fužin, solnih rudnikov in fužin, prevoz iz oddaljenih krajev, kjer je bilo lesa na pretek, se za tako voluminozno surovino, kot je les, preprosto ni izplačal. Toda to je le majhna pomanjkljivost v primerjavi z odlično celoto.

Jože Maček

Ludwig Steindorff, *Das Speisungsbuch von Volokolamsk. Eine Quelle zur Sozialgeschichte russischer Klöster im 16. Jahrhundert.* Köln : Böhlau, 1998. LX + 388 strani. (Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B: Editionen. Neue Folge ; 12).

Objava teksta obedne knjige iz pravoslavnega samostana Volokolamsk, ki leži 120 kilometrov zahodno od Moskve, je rezultat večletnega ukvarjanja Ludwiga Steindorffa in njegovih sodelavcev z vprašanjem, kako so v moskovski Rusiji ohranjali spomin na mrtve. Pri svojih raziskavah so se med drugim naslonili na specifični vir, t.i. *kormovaja kniga*, ki vsebuje koledarično urejen tekst; ta prikazuje in predpisuje hrano ter pijačo, ki jo je samostanska skupnost zaužila na dan obletnice smrti premožnega dobrotnika samostana. Navada temelji na predstavi v pravoslavni cerkvi, da pokojnik tako rekoč posthumno povabi menihe na gostijo, ti pa kot povračilo za pogostitev izrekajo priprošnje za svojega dobrotnika. Ob pripravi računalniške baze, ki bi vsebovala podatke o ustanoviteljih,

dobrotnikovih in drugih podrobnostih iz treh ruskih samostanov iz 16. stoletja, se je izkazalo, da je obedna knjiga iz Volokolamska izredno zanimiv tekst. Besedilo je po Steindorffovem mnenju bogat vir za prozopografijo moskovske Rusije v 16. stoletju, posreduje vpogled v vsakdanje življenje in praznovanje v samostanu preko celotnega leta, vsebuje bogate podatke za zgodovino monastične prehranjevalne kulture kot zgodnje oblike socialnega discipliniranja in kaže na genetične ter strukturalne podobnosti meništva v vzhodni in zahodni cerkvi. Tekst predstavlja tudi izsek iz obsežnega, vendar do sedaj slabo urejenega fonda virov o organiziranosti spominjanja na mrtve in je hkrati pomemben vir za topografijo Josifovega samostana in obsežna zakladnica za leksiko stare rusčine ter je s svojo notranjo organiziranostjo in funkcionalno povezanostjo z ostalimi knjigami ter listami zgovorna priča o razširjenosti pragmatične pismenosti v Rusiji 16. stoletja.

Kot se spodobi za znanstveno edicijo, spremlja objavljeni tekst obsežna Steindorffova študija. V njej je najprej podal kratko zgodovino Josifovega samostana, ki sta ga leta 1479 skupaj ustanovila knez Boris Vasiljevič iz Volokolamska in menih Josif. Po slednjem se je v virih samostan običajno tudi imenoval Josifov samostan. Ker je obedna knjiga sestavni del *obichodnika*, neke vrste pravoslavne verzije zahodnoevropskega samostanskega *consuetudo*, kjer so zapisani običaji volokolamskega samostana, je Steindorff v naslednjem poglavju uvoda ta *obichodnik* tudi natančno predstavil. V prvih petih poglavjih *obichodnika* je opisana samostanska ureditev glede zvonov, molitve, sveč in umrlih bratov. Obedna knjiga predstavlja šesto in hkrati najobsežnejše poglavje *obichodnika*. K temu poglavju spadajo še določbe o obrekljivih samostana, bolnih in o beraških samostanih za bolne. *Obichodnik* se končuje s poglavjem o službah, kjer so našteje samostanske funkcije in naloge. Daljše odlomke iz prvih petih poglavij *obichodnika* sta že leta 1869 objavila ruska zgodovinarja Gorski in Nevostruev, zato se je Steindorff odločil samo za izdajo obedne knjige in treh krajših odlomkov, ki ji sledijo.

Najpomembnejši del uvoda predstavlja poglavje o organiziranosti spominjanja na mrtve v Josifovemu samostanu. Zaradi zanimivosti in možne primerjave z ureditvijo na zahodu jo je smiselno natančneje predstaviti. V petem poglavju *obichodnika* je ob raznih liturgičnih določbah predpisano tudi vodenje različnih knjig, s katerimi so menihi urejali stopnje spominjanja na pokojne dobrotnike. Najpreprostejši način, da so si umrli pri menihih zagotovili spominjanje v njihovih priprošnjah, je bil vpis v večni sinodik (*večnyj sinodik*), ki je stal četrtno rublja. Vplačnik je bil za to vsoto vpisan v knjigo, iz katere so menihi brali imena preko celega dneva. Vpis, kot pove že ime samo, ni bil časovno omejen. Višja stopnja je bil vpis v dnevno listo (*povsednevnyj spisok*). Menihi so iz te liste brali ob določenih trenutkih dnevnega ciklusa, največkrat v okviru liturgije. Vpis v dnevno listo je bil časovno omejen in je stal en rubelj, če pa je bilo darovanih več kot 15 rubljev je vpis postal večer. Donatorji, ki so umrli kot bratje v samostanu, so bili vpisani v *bratski spisok*. Lista bratov je bila podobno kot dnevna lista brana ob različnih delih dneva. Poleg teh so obstajali še *pamjati roditel'skie*, v katere so bili vpisani vsi člani posamezne družine. Najvišja stopnja spominjanja je bil vpis v obedno knjigo (*kormovoj spisok*). Osebe, ki je darovala več kot 100 rubljev, so se menihi poleg branja večinoma v času večerne liturgije spominjali tudi pri obedu. Čeprav *obichodnik* tega ne navaja izrecno, domneva Steindorff, da so se dobrotnika, ki so se mu morali zahvaliti, da jim je s svojim darom omogočil obed, menihi spomnili na koncu hranjenja z zdravljivo v obliki molitve. Steindorff domneva, da so pri darovalcih, ki so umrli kot bratje v samostanu, menihi po večerni molitvi obiskali tudi njihov grob. S tem namreč pojasnjuje pogoste opise natančne lege grobov posameznih dobrotnikov.

Na podoben tristopenjski sistem – dva spiska v okviru dneva in poseben spisek v okviru leta – ohranjanja spomina na mrtve dobrotnike lahko sicer, kot ugotavlja Steindorff, naletimo v številnih samostanih moskovske Rusije 16. stoletja. Če pa jih primerjamo po obsegu normativnih tekstov in ohranjenih ter uporabljenih zapiskov za ohranitev spomina na mrtve, se s samostanom v Volokolamsku ne more primerjati noben.

Na osnovi obedne knjige je v naslednjem poglavju uvoda rekonstruirana topografija samostana in njegov zunanji izgled. Zadnja poglavja uvoda je Steindorff namenil podatkom o posameznih rokopisih *obichodnika* (ohranjeni so trije, med njimi tudi avtograf ustanovitelja samostana Josifa) ter kratki predstavitvi načina izdaje teksta in prevoda. Uvod zaključuje pregled izdaj virov in literature, ki so uporabljeni v uvodni študiji, ter zemljevid današnjega obsega samostana in njegove zemljiške posesti v 16. stoletju, ko je bil samostan na višku svoje moči in vpliva.

Osrednji del knjige predstavlja izdaja obedne knjige. Vpisi se po bizantinskem začetku leta začnejo s prvim septembrom. Na levi polovici knjige je tekst v obliki faksimil, na desni strani je transkripcija v cirilici in nemški prevod teksta, ki ga je pripravil sam Steindorff. S tako ureditvijo je uporabnost knjige močno narasla, saj jo lahko uporabljamo tako za paleografske kot tudi za vsebinske študije. Zaradi sodobnega prevoda je tekst dostopen tudi nespecialistom za ruski jezik in zgodovino.

Knjiga se končuje s konkordanco oseb, ki se omenjajo v zvezi z ohranjanjem spomina na mrtve v Josifovemu samostanu, v samostanu Troice-Sergiev in v Kirillo-Belozerskem samostanu. Sledi ji še spisek v obedni knjigi navedenih grobov ter osebni in krajevni register, register samostanskih služb ter jedi, ki se omenjajo v izdanem tekstu.

Obedna knjiga daje bralcu izredno širok vpogled v vsakdanje življenje pravoslavnih menihov v 16. stoletju, za katero je značilno veliko vsebinsko bogastvo. Obdobje cerkvenega leta se je odražalo v samem ritmu življenja in prehranjevanja. Tako so menihi že ves teden pred velikim petkom bili deležni samo polovice kruha in osoljene juhe iz zelja, pili so lahko samo vodo. V petek je bil strogi post brez hrane, v soboto pa so dobili le malo kruha in medice. Velikonočni obed je bil prazniku primerno obilnejši. Po celonočnem bedenju in zapletenem liturgičnem obredu so se na mizi poleg hlebčkov in pšeničnega kruha znašli še tekoča kaša z vmešano smetano, ribe, po dve jajci in medica.

Izdaja obedne knjige volokolamskega samostana je vsekakor lep dosežek Ludwiga Steindorffa in njegovih sodelavcev. Zanimiva je ne samo za specialiste za vzhodnoevropsko zgodovino, ampak lahko po njej seže vsak zgodovinar. Marsikdo bo presenečeno ugotovil, da se na vzhodu skriva veliko več duhovnega bogastva, kot si »zahodno« usmerjeni Evropejci upajo priznati.

Janez Mlinar

Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes. Zbornik. Ptuj : Zgodovinski arhiv, 1998. 250 strani.

»Družbena prikrajšanost žensk, ki je značilna za zahodno civilizacijo, ima večtisočletne korenine, zato je namenjanje posebne pozornosti ženski in (v) izobraževanju – kot eni pomembnih sestavin celostnega ohranjanja družbenega reda vsekakor upravičeno.« Tako pravi Maca Jogan, ena izmed mnogih avtoric in avtorjev pričujočega zbornika, ki je izšel kot projekt Zgodovinskega arhiva Ptuj. Zbornik je prav posrečen poizkus interdisciplinarnega pristopa k tej problematiki, saj so v njem zbrani prispevki sociologov, psihologov, arhivistov, zgodovinarke in arheologinje. Torej prispevki iz različnih strok, ki to problematiko – vobče ali posebej za slovenski prostor in s poudarkom na mestu Ptuj – obravnavajo v obdobju od antike do danes.

Najprej se s prispevkom »Od dediščine do univerze« predstavi *Mojca Vojmer Gojkovič*, arheologinja iz Pokrajinskega muzeja na Ptuj. V prikazu razvoja šolstva v antiki poudari, da so šolski sistem, ki je zajel širši krog ljudi, izdelali šele Grki. Najprej v Sparti, kjer je bilo šolanje obvezno tudi za deklice; izobrazili so jih v zveste državljanke, katerih prva naloga je bila materinstvo in vzgoja otrok. Sočasno je bila v Srednji Evropi prva oblika šole znanje, ki so ga starejši pridobili s prenašanjem navad, tako imenovana dediščina. Rimljani so prevzeli grški način šolstva. Zasebne šole so postavile osnovo javnih, državnih šol v dobi cesarstva, kjer so bili učitelji najprej grški sužnji in kasneje izobraženi priseljenci. Po končani osnovni šoli, ki so jo obiskovali oboji, so le deklice iz boljših družin nadaljevale zasebno izobraževanje pod vodstvom učiteljev. Ženske iz cesarskih družin so imele zaradi svoje izobrazbe tudi velik vpliv na državno politiko (npr. Livija, žena cesarja Avgusta). Znano je, da so bile izobražene tudi prostitutke; z njimi so se Rimljani posvetovali o različnih bančnih in državnih poslih. Prihod Rimljanov v naše kraje pomeni tudi prihod razvitejše oblike civilizacije; keltsko pisavo so npr. zamenjali z bolj izpopolnjeno latinsko pisavo. Čeprav v Petovionii do danes niso zasledili podatkov o obstoju šol, lahko trdimo, pravi avtorica, da so gotovo obstajale in da so imele podoben način izobraževanja. Avtorica zaključuje svoj prispevek z orisom šolanja v zgodnjem srednjem veku; to se je odvijalo v samostanih in je bilo rezervirano za dečke. Ženske oz. deklice pa so se lahko za svojo izobrazbo zahvalile le srečnim naključjem oziroma bolj razsvetljenim staršem, pravzaprav očetu.

Marija Hernja Masten, arhivska strokovna delavka v Zgodovinskem arhivu Ptuj, v svoji razpravi, »Bogaboječa, možu pokorna, preudarna, pametna, izobražena, a nešolana ženska« obravnava izobraževanje in vzgojo žensk na Slovenskem od srednjega veka do Marije Terezije. O tem, kakšen je bil položaj in vloga žensk v tem obdobju, zgovorno priča že naslov razprave. Ženske je srednjeveška družba izrinila iz javnega življenja v varno zavetje doma, kjer je žena opravljala le gospodinjska dela, rojevala in vzgajala otroke, mož pa je preživel družino. Ideal je bila dobra, delavna in možu pokorna žena. O vsem tem avtorica navaja zapise ptujskih kronistov ter ptujski statut. Srednjeveška družba je bila razdeljena na razrede oz. stanove, pripadnost nekemu družbenemu razredu je vplivala na življenje in miselnost posameznika. Od tega, kateremu razredu in nenazadnje kateremu spolu si pripadal, je bilo odvisno, kakšne vzgoje in izobrazbe boš deležen. Do obdobja reformacije dekleta niti v kmečkem niti v mestnem okolju niso imela formalnega izobraževanja v današnjem smislu besede. Izobrazba je v vseh slojih, razen če so jih poslali v samostane, potekala v domači družini. Kmečke deklice so vzgajali in izobraževali na področjih, ki so se nanašala na dom in družino. Sem so spadala naslednja opravila: pridelovanje hrane, delo v kuhinji, opremljanje hiše in predelovanje materialov, prodaja za trg in skrb za zdravo družino. Podobna opravila je morala ob pomoči hišne služinčadi obvladati tudi meščanska gospodinja. Po večini so bile meščanke izobražene tudi v obrtni stroki svojih mož.

Nekoliko drugače je potekalo izobraževanje pri najvišjem sloju žensk, plemiških damah, dvorjankah in ženah vitezov, saj so poleg gospodinjskih opravil dobile tudi neko formalno izobrazbo. To so lahko pridobile na več načinov, bodisi da so jih poslali v samostanske šole, ali so jih poučevale »Zuchtmeisterinen«, ali pa so jih poslali na bližnji grad. Znanje so si pridobile tudi od potujočih igralcev, ki so pred dvorno publiko predstavljali in brali že zapisana literarna dela. Med tuznanja, ki jih je imela plemiška ženska, je sodilo branje in poznavanje Svetega pisma, znanje nemškega, včasih latinskega ali slovenskega jezika. Pismenost je ostala še vedno v krogu moškega sveta. V srednjem veku so se ženske skoraj izključno šolale le v primeru, če so stopile v samostan. Kasneje so sprejemali v uk tudi zunanja dekleta iz plemiških in bogatih meščanskih družin. Zunanje samostanske šole za dekleta najdemo: 1505 pri dominikankah v Velesovem in pred 1641 pri dominikankah v Marenbergu (Radljah ob Dravi). Leta 1703 odprejo uršulinke prvo javno dekliško šolo v Ljubljani. V času industrializacije poznamo razne obrtne šole, ki so izobraževale tudi dekleta. Toda te šole še niso bile organizirane v današnjem smislu, ampak je šlo za tečaje, organizirane v večernih urah ob nedeljah in prostih dneh. S splošno šolsko uredbo »Allgemeine Schulordnung«, ki jo je leta 1774 uvedla ženska – cesarica Marija Terezija, je bila teoretično odprta pot tudi ženskemu izobraževanju. Preproste deklice so s tem dobile priložnost, izobraziti se v pisanju, branju in računanju na ljudskih šolah, in sicer v trivialkah ter glavnih šolah.

»Ženske naj bodo doma, naj bodo dobre gospodinje in matere« je naslov prispevka *Aleksandre Serše*, višje svetovalke arhivistke v Arhivu Republike Slovenije. V njem podaja kratek pregled izobraževanja žensk v 19. stoletju na področju današnje Slovenije. Ugotavlja, da so v tem obdobju, kljub napredku na področju šolstva, dekletom z različnimi zakoni preprečevali vpis v gimnazije in s tem posredno tudi vpis na univerzo. Licej kot edina popolna srednja šola, ki je bila namenjena dekletom, ni neposredno usposabljal deklet za poklic. Tako so bila učiteljišča edine javne šole, ki so dekletom poleg zaposlitve nudile tudi višjo izobrazbo. Prve učiteljice na Slovenskem so bile redovnice, ki so že od druge polovice 17. stoletja imele izobraževalne zavode. Toda oblast je učiteljice uradno priznala šele, ko jim je dovolila vstop na učiteljišča. Učiteljski poklic je ženskam omogočal finančno neodvisnost in s tem določeno mero avtonomije in samostojnosti. Izobrazba učiteljev in učiteljic je bila izenačena z zakonom ob koncu šestdesetih let 19. stoletja, še vedno pa so bile učiteljice prikrajšane za nekatere druge pravice: če so npr. hotele obdržati službo, so tudi smele poročiti, za enako delo so prejemale manjše plačilo kot njihovi kolegi itn.

Kako je v 19. stoletju potekala vzgoja in izobraževanje deklet v ptujskem šolstvu, je zapisala *Nataša Kolar*, zgodovinarica in višja kustodinja v Pokrajinskem muzeju Ptuj. V prispevku »Najboljši cvetovi nekega naroda so žene« opisuje predvsem razvoj dekliškega osnovnošolskega izobraževanja na Ptujju od 1800 do 1902. Predstavlja tudi nekatere pobude Ptujčanov za nadaljnje izobraževanje deklet, in sicer različna mnenja za ustanovitev dekliške meščanske šole na Ptujju, ki je bila ustanovljena leta 1902.

Nato se v zborniku z razpravo »V šolo grem, pa pika!« predstavi *Tjaša Mrgole Jukič*, sociologinja in arhivska svetovalka v Zgodovinskem arhivu Ptuj. Predstavlja izobraževanje deklet v

prvi polovici 20. stoletja, ko je prišlo do izenačitve možnosti izobraževanja obeh spolov. V tem času so se namreč prvič v zgodovini izobraževanja (z nekaterimi izjemami ob koncu 19. stoletja) odprla vrata gimnazij in fakultet tudi dekletom. Že sredi 19. stoletja so se pojavljale zahteve, da bi tudi dekleta smela obiskovati srednje šole, kar je privedlo do žgočih polemik o tem, do katere mere se smejo dekleta izobraževati in kateri poklici so jim dani »po naravi«. Uredba iz leta 1872 jim je sicer priznala enakopravnost, toda vpisati so se smele le kot privatistke. Po končanih izpitih in opravljeni maturi so dekletom izročili spričevala, ki pa niso bila označena za maturitetna, tako da se dekleta niso mogla vpisati na univerzo. Šele leta 1896 je bil izdan odlok, da lahko tudi dekleta opravljajo maturo. Tako smo imeli leta 1914 v Sloveniji na gimnazijah 240 hospitantk in privatistk. Tudi za vpis na fakultete so morala dekleta dolgo čakati. Prvič jim je bil dovoljen vpis na dunajsko univerzo leta 1897, pred tem pa niso mogle študirati niti kot redne niti kot izredne slušateljke. Do leta 1918 je diplomiralo 12 Slovenk. Po prvi svetovni vojni, ko so se Slovenci združili z drugimi južno-slovanskimi narodi, so v novi državi vse do leta 1929 ostali v veljavi stari avstrijski šolski predpisi. Velika novost je bila ustanovitev univerze v Ljubljani, ki je imela filozofsko, pravno, teološko in tehnično fakulteto ter nižji oddelek medicinske fakultete. Za ženske je tako nastopilo obdobje, ko so se vpisovale na vse fakultete, nekatere med njimi celo na tehniške.

Maca Jogan, predavateljica sociologije na Fakulteti za družbene vede, se je izbrane teme lotila nekoliko drugače. Naslov njenega prispevka je »Ne delajmo pač žensk vsegavednih!«, v njem pa obravnava zgodovinsko dolgotrajno izključevanje žensk iz izobraževanja kot sestavino moško-središčne ali androcetrične kulture. Ta kultura je prežemala vse sfere človeškega delovanja in je bila neločljiva sestavina strukture družbe oziroma njenega institucionalnega reda. Danes lahko govorimo o določeni stopnji erozije tega seksizma, kar je posledica dolgotrajnega in napornega organiziranega delovanja podrejenega spola. Že v stari Grčiji je izključenost žensk iz območja javnega in razumskega delovanja opredeljeval in opravičeval predvsem Aristotel, in sicer s funkcionalistično teleološko razlago narave ter lastnosti in funkcije človeških bitij: moški je nosilec uma in zato določen, da gospoduje, ženska pa podrejeno bitje, ki mora skrbeti za blaginjo gospodujočih, da se ti lahko predajajo hierarhično višjim in pomembnejšim dejavnostim. To prepričanje je končno opravičevalo tudi zoženo in ženskam prilagojeno vsebino izobraževanja. Možne so bile zelo redke izjeme, kot npr. šolanje deklic v Sparti zaradi državnih potreb. Na Aristotela so se opirali tudi ključni novoveški misleci. Podobno je družbena vloga ženske definirana pri sociologih A. Comtu in T. Parsonsu, le da se je besednjak nekoliko spremenil. Torej, kot pravi avtorica, treba je »delati ženske in moške vsegavedne«, seveda ne v smislu vsrkavanja neskončnega obilja informacij, temveč predvsem »vsegavedne« na področju uresničevanja humanih ciljev dejansko enakih možnosti za oba spola.

Ali so ženske v Sloveniji še zapostavljene, se v članku »Še diskriminirane?« sprašuje sociologinja *Vera Kozmik*, direktorica Urada za žensko politiko pri vladi RS. Skozi prikaz položaja žensk v devetdesetih na področju trga delovne sile, izobraževanja, sodelovanja v političnem odločanju in položaja v družinskem življenju dokazuje, da v Sloveniji ne moremo govoriti o odsotnosti diskriminacije žensk in o enakih možnostih žensk in moških. Pri tem navaja številne statistične letopise in druge rezultate raziskav, ki jih hrani Statistični urad Republike Slovenije.

»Si punce sploh lahko privoščijo, da ne bi bile pridne« se glasi naslov prispevka psihologinje *Metke Mencin Čeplak* s Fakultete za družbene vede v Ljubljani. V njem opozarja na vlogo prikritega učnega načrta v (re)produkciji spolnih vlog. S pomočjo analize V. Walkerdine pojasnjuje razlike med spoloma v izbiri smeri šolanja in poklicev. Le-ta ugotavlja, da se predpostavka o pridnih (in manj sposobnih) ženskah ter bistrskih in ustvarjalnih moških kaže v različnem obravnavanju deklic in dečkov v šolskem razredu, kjer učitelji/ce opravičujejo slabši uspeh dečkov z nemirnostjo, nezbratnostjo itn. Takih opravičil pa deklice niso deležne, nasprotno, njihov uspeh ni posledica njihove bistrosti, temveč rezultat trdega dela. Kljub formalno enakim možnostim se ženske odločajo za ene, moški pa za druge študijske smeri oz. poklice. In te izbire so različno vrednotene, pri čemer gre za hierarhijo vednosti, ki je tudi sestavni del prikritega učnega načrta.

Sociologinja *Alenka Švab* z Mirovnega inštituta je s pomočjo statističnih podatkov analizirala položaj žensk v izobraževanju. Svoj članek je nasloвила »Med deklarativnostjo in realnostjo: ženske in izobraževanje v devetdesetih.« V zvezi z razlikami med spoloma izstopata predvsem dve značilnosti izobraževalnega sistema – na ravni povprečja večja uspešnost žensk v njihovi izobraževalni karieri ter spolna segregacija poklicnih in študijskih smeri. Zgolj deklarativno zavzemanje za

politiko »enakih možnosti«, kot pravi avtorica, je za rešitev problemov na področju izobraževanja žensk premalo. Potrebujemo bolj konkretne in kratkoročne ukrepe šolske politike.

Jože Glazer, sociolog z Zavoda za zaposlovanje Republike Slovenije, je napisal prispevek o zaposlovanju žensk »Tudi na trgu dela enakopravne.« Spol, ugotavlja, je eden pomembnejših dejavnikov določanja položaja posameznika na trgu dela. Med njimi je skupina »žensk« ena najvidnejših, pa tudi specifičnih. Za žensko delovno silo namreč veljajo: več nepredvidenih odsotnosti, poleg službenih opravljanje tudi večine družinskih obveznosti, krajša delovna doba in zaposlovanje za skrajšani delovni čas. Zato jih delodajalci mnogokrat označujejo kot nestalne, neprilagodljive in manj zanesljive.

»Ženske na lokalnem trgu dela« se glasi naslov razprave Žarka Markoviča, profesorja sociologije in vodje Urada za delo Ptuj na Republiškem zavodu za zaposlovanje (OE Maribor). V njej je opisal zaposlovanje žensk v Upravni enoti Ptuj in opozoril na posebnosti v zaposlovanju žensk. Opisal je tudi značilnosti brezposelnosti na lokalnem trgu dela in v okviru te brezposelnosti žensk. Vzrok je predvsem premajhno število delovnih mest za ženske ter neustrezna izobrazbena struktura brezposelnih žensk. Nadalje je zato tudi omenil aktivnosti žensk pri povečevanju zaposlitvenih možnosti.

S pomočjo podatkov iz kadrovske evidenc družbe Mercator SVS, d.d., Ptuj je Mateja Širec, sociologinja, ki je tam zaposlena, napisala prispevek z naslovom »Mercator SVS in ženske.« Mercator SVS je trgovska družba, kjer velika večina zaposlenih dela na področju maloprodajne dejavnosti (73 %). Ker je tam med zaposlenimi večina žensk (81 %) to pomeni, da so v prodajalnah zaposlene pretežno ženske in da je delo prodajalca zato feminiziran poklic.

Zadnji članek v zborniku – »Ženske in Talum« je prispevala Brigita Ačimovič, psihologinja, zaposlena v Talumu, ki je razpolagala s podatki iz tamkajšnjih kadrovske evidenc. Talum je družba, ki se ukvarja z dejavnostjo proizvodnje in predelave aluminija. V takšni družbi so, za razliko od prej omenjenega Mercatorja SVS, zaposleni predvsem delavci moškega spola. Avtorica se predvsem sprašuje, katere pogoje mora izpolnjevati ženska v pretežno moškem kolektivu in kakšna je njena možnost napredovanja.

Na koncu bi še dodala, da zbornik *Izobraževanje in zaposlovanje žensk nekoč in danes* s svojimi prispevki, ki so ponekod opremljeni s fotografijami, z arhivskim materialom ali s statističnimi podatki, širi naše poglede na zgodovino in na vlogo ženske v njej. Nanj lahko gledamo kot na prvo stran neke nove zgodovinske knjige, ki jo je potrebno še napisati.

Maja Ilich

Paul G. Halpern, Anton Haus : *Österreich-Ungarns Großadmiral*. Graz, Wien, Köln : Styria, 1998. 360 strani.

Dva najbolj znana poveljnika nekdanje avstro-ogrske vojne mornarice sta bila rojena na ozemlju današnje Slovenije. Mariborski Nemeč Wilhelm Tegetthoff (1827-1871), ki se je proslavil predvsem z junaško zmago nad Italijani v bitki pri Visu leta 1866, zavzema med vsemi mornariškimi častniki gotovo najpomembnejše mesto v vojaški zgodovini habsburške monarhije. Toda največji vzpon je avstro-ogrska vojna mornarica doživela šele tik pred prvo svetovno vojno, ko se je za kratek čas povzpela celo med najmočnejše pomorske sile na svetu. To se je zgodilo pod poveljstvom v Tolminu rojenega admirala Antona Hausa (1851-1917). O njem je ameriški zgodovinar Paul G. Halpern napisal obsežno monografijo, ki nam daje odličen vpogled v življenje in delo poveljnika nekoč pomembne pomorske sile, ki pa je že kmalu po njegovi smrti izginila iz svetovnih morij.

Halpernov prikaz Hausovega življenja temelji na bogatem gradivu, ki ga je zbral v avstrijskih, francoskih, britanskih, italijanskih in ameriških arhivih. Najpomembnejši vir, ki ga je vključil v raziskave, je Hausov dnevnik, pisan sicer v stari stenografski pisavi (t.i. »gabelsberščini«). Halpern velja za vrhunskega strokovnjaka za pomorsko vojaško zgodovino (napisal je veliko število knjig na to temo), kar je dokazal tudi s Hausovo biografijo, ki jo med drugim odlikujeta tudi odlična analiza strukture avstro-ogrske vojne mornarice in natančen prikaz njenih operacij na morju pred in med prvo svetovno vojno.

Anton Haus se je rodil v Tolminu 13. junija 1851. V Ljubljani je z odličnim uspehom končal gimnazijo. Izhajal je sicer iz nemške družine, vendar je večino mladosti preživel tudi v stiku s slovenskim svetom, zato lahko sklepamo, da mu znanje slovenščine ni bilo tuje. Tudi Halpern piše, da je Haus poleg nemškega jezika govoril še slovensko, obvladal naj bi tudi nekaj malega italijansčine, francoščine, angleščine in hrvaščine, ki je bila v mornarici skoraj nujnost. Mornariško kariero je začel leta 1869. Spočetka je bilo njegovo napredovanje dokaj počasno, hitreje se je po družbeni lestvici začel vzpenjati šele v osemdesetih letih 19. stoletja, ko je postal predavatelj oceanografije na reški mornariški akademiji. V devetdesetih letih je kot kapitan obplul domala ves svet, leta 1901 pa je kot poveljnik križarke »Maria Theresia« sodeloval v mednarodnih silah, ki so zadržale boksarsko vstajo na Kitajskem. 1907 je bil član avstro-ogrške delegacije na mirovni konferenci v Den Haagu. Vrhunec njegove kariere pomeni imenovanje za poveljnika avstro-ogrške mornarice leta 1913. Na tem mestu je pričakal tudi prvo svetovno vojno, med katero je bil kot prvi in zadnji v zgodovini avstro-ogrške mornarice povišan v »velikega admirala«.

Odlika Halpernove monografije je v tem, da ne gre za suhoparen prikaz Hausovega vzpona v vojaški hierarhiji stare Avstrije, ampak nam podrobno predstavlja tudi njegov način razmišljanja. Na podlagi zanimivih citatov iz dnevnika se nam kaže Haus z vsemi svojimi vrlinami in slabostmi. Halpern ga tako opisuje kot »intelektualnega admirala«, ki je izstopal s svojim cinizmom in sarkazmom. Do podrejenih častnikov je bil izredno strog in je avtoritativno kaznoval vsako njihovo napako. Čeprav je navzven vzbujal videz samozavestnega in »železnega« poveljnika, je večkrat zapadal v depresijo, hkrati pa je bil tudi neozdravljiv hipohonder. Temačne misli je preganjal z igranjem na klavir, ki je bil vseskozi sestavni del interierja njegove ladijske kabine. Čeprav je znal biti v družbi briljanten sogovornik, potikanje po salonih ni bilo njegov stil. Večino večerov je preživil sam, na ladji zatopljen v delo, ločen od žene in otrok, ki so domovali na kopnem. Z ostalimi mornariškimi častniki je pogosto prihajal v konflikte. To in pa dejstvo, da ni nikoli kazal kakšnega posebnega respekta do aristokracije, ki je predstavljala v habsburški monarhiji elito, bi lahko negativno vplivalo na njegov vzpon po družbeni lestvici. Toda imel je srečo, da ga je že kmalu opazil prestolonaslednik Franc Ferdinand, katerega posebna ljubezen je bila ravno mornarica. V knjigi citirani Hausovi dnevniški zapiski kažejo, da je bilo njuno sodelovanje zelo korektno, čeprav ga je motilo pogosto vmešavanje prestolonaslednikove vojaške pisarne v projekt izgradnje flote.

Tudi zahvaljujoč vplivu Hausovega protektorja Franca Ferdinanda je prišlo v letih pred prvo svetovno vojno do posodobitve avstro-ogrške mornarice, ki je zlasti s tremi modernimi ladjami tipa »dreadnought« postala respektabilna pomorska sila. Velika Britanija in Francija sta imeli v Sredozemlju sicer še vedno močnejši floti, toda avstro-ogrška je že začela loviti ravnotežje z italijansko. Ker sta bili Italija in Avstro-Ogrska skupaj z Nemčijo v trozvezi, so vojaški vrhovi teh držav sklenili dogovor, da bi v primeru vojne z antanto, kot ugotavlja Halpern, skupno vrhovno poveljstvo prevzel Haus. Toda slednjemu ni bilo usojeno, da bi poveljeval tako močni floti, ki bi lahko ogrozila britansko-francoski primat v Sredozemlju. To mu je preprečilo italijansko izdajstvo med prvo svetovno vojno.

Avstro-ogrška flota je torej med svetovno vojno ostala edina pomorska sila v Sredozemlju, ki je predstavljala resno grožnjo za antantno ladjevje, če seveda izvzamemo nekaj udarnih nemških podmornic. Čeprav je bil večkrat izzvan, se Haus ni pustil speljati v odločilno bitko na vse ali nič s francosko sredozemsko floto, ampak je zadrževal glavino ladjevja v pristanišču. Nemški zavezniki so sicer sprva obsojali Hausovo pasivnost, vendar iz Halpernovih ugotovitev izhaja, da je bila v danih razmerah takšna strategija pravilno izbrana. Haus se je namreč zavedal, da bi mu tudi morebitna zmaga proti francoski sredozemski floti ne prinesla prevlade v Sredozemlju, ampak bi zgolj povzročila za spopad takšnih razsežnosti neizogibne materialne izgube, ki bi za dlje časa onesposobile avstro-ogrsko floto. Oslabljeno ladjevje, ki bi bilo v tem primeru še vedno soočeno z nevarnostjo spopada z italijanskim in britanskim, ne bi moglo več ščititi jadranske obale monarhije. Da pa Hausova strategija ni bila posledica morebitne pretirane previdnosti, da ne rečemo bojzljivosti, je nedvoumno dokazal ob vstopu Italije v vojno. 24. maja 1915 se je odpravil s celotno floto na drzno »kazensko ekspedicijo« proti verolomni Italiji in napadel vojaške cilje vzdolž njene celotne jadranske obale. Da je res pripravljen tvegati, je pokazal tudi s tem, da je brezpogojno podprl zahtevo nemških zaveznikov po »neomejeni podmorniški vojni« proti antanti, pa čeprav je temu nasprotoval domala ves avstro-ogrski politični vrh.

Kot ugotavlja Halpern, je Haus za razliko od v pomorskih spopadih prekaljenega Tegetthoffa končal svojo življenjsko pot, ne da bi lahko vsaj enkrat potrdil svoje vrhunsko znanje in sposobnosti v klasični bitki s kakšnim od sovražnih ladjevij. Veliki admiral je umrl še pred koncem prve svetovne vojne, 8. februarja 1917, na poveljniški ladji »Viribus Unitis«. Ne, ni potonil skupaj s svojo ladjo. Vzrok njegove smrti je bila pljučnica, ki si jo je nakopal, ko se je nekaj dni pred tem peljal v neogrevanem vagonu vlaka za Pulo. Nič kaj slavna smrt za poveljnika slavne avstro-ogrske mornarice.

Andrej Rahten

Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken. Red. Arnold Suppan. Berlin : Siedler, 1998. 478 strani.¹

Pogled na zgodovino naj ne bi bil obremenjen z nacionalnimi resentimenti in naj bi odprl pot uravnoteženemu prikazovanju. Zaradi tega moramo gledati na »nemško zgodovino« v jugovzhodni srednji Evropi, torej v prostoru »med Jadranom in Karavankami«, med Sočo in Muro, v razvoju približno tisočdvestotih let s štirih različnih vidikov.

Kot prvo je to zgodovina bavarskega in frankovskega plemstva, kmetov, duhovnikov, menihov, obrtnikov, trgovcev, »lokatorjev« in rudarjev, ki so se od srede 9. stoletja dalje priseljevali v doline Drave, Mure in Save. Skupno s Slovani, ki so že živeli na področju današnje Slovenije in severozahodne Hrvaške, so krčili gozdove in gradili domove. Kot zemljiška gospoda so ustanavljali cerkve in samostane, dali so postaviti trge in mesta. Na področju Karantanije in zunaj nje pa so ustvarjali nove politične, pravne in cerkvene organizacijske oblike, iz katerih so se kasneje razvile mejne grofije, grofije in vojvodine, župnije ter samostani in škofije, ki so pripadali od Karla Velikega naprej k frankovski, od cesarja Otona I. pa k rimski državi.

Kot drugo moramo upoštevati vključevanje zgodovine teh Nemcev v avstrijsko zgodovino, odkar so Babenberžani leta 1229 kupili posest na Kranjskem, odkar je češki kralj Otokar II. Přemysl leta 1269 prvič vladal na Kranjskem in odkar so leta 1335 Habsburžani postali deželni knezi vseh štirih vojvodin, Avstrije, Štajerske, Koroške in Kranjske.

Lahko govorimo o nekem posebnem razvoju notranjeavstrijskih dežel, ki je na primer v pravni in vojaški organiziranosti trajal vse do leta 1918. K notranjeavstrijskim deželam so že v poznem srednjem veku spadale tudi notranja Istra (1374), Trst (1382), Reka (1466) in Gorica (1500). Zaradi klica na pomoč, ki so ga hrvaški stanovi naslovili na nadvojvodo Ferdinanda I. leta 1522, se je začela vzpostavitev habsburške vojne krajine v severozahodni Hrvaški med Kvarnerjem in spodnjim tokom Drave, ki je obstajala 350 let.

Kot tretje moramo osvetliti skupno življenje in življenje drug ob drugem Nemcev, Slovencev, Italijanov, Hrvatov in Madžarov, stoletja dolg proces vzajemne asimilacije kot tudi različno pogojene migracije. Pri tem je lahko šlo za beg pred Turki, za emigracijo protestantov, krošnjarjenje Kočeverjev, priseljevanje na rudarska in industrijska področja, beg s podeželja v mestne aglomeracije, izselitev v čezmorske dežele, nacionalnopolitično pogojeno odseljevanje po letu 1918, pa tudi za beg in pregon po letu 1945.

Na srečo lahko osvetlimo tudi obdobje skupnega kulturnega razcveta v 13. in 14. stoletju, izoblikovanje deželne zavesti in državnega patriotizma od 16. stoletja dalje, habsburške kulturne simbioze v obdobju baroka in izoblikovanje nacionalnih kultur v 19. stoletju, ki so bile povezane s šolskimi reformami razsvetljenstva in z različnimi jožefinskimi patenti. Revolucija leta 1848 ni uvedla le modernizacije v glavnem fevdalne družbe, ampak tudi nacionalnopolitično razmejitev. Vprašanje je, v kolikšni meri so različne pravice narodov v Cis- in Translajtaniji – v tem primeru v Notranji Avstriji in Hrvaški-Slavoniji – zavirale ali pospeševale nacionalne boje, ki so naraščali od osemdesetih let 19. stoletja. Vsekakor je delovanje novih narodnoobrambnih društev in novih nacionalnih množičnih strank povsem odločujoče doprineslo k radikalizaciji odnosov med habsburškimi narodi.

¹Predstavitve 4. decembra 1998 na zgodovinskem oddelku Filozofske fakultete v Ljubljani.

Ko je v sovražnikovi propagandi prve svetovne vojne nacionalna razmejitev eskalirala v nacionalno izključevanje, ni bilo več mogoče preprečiti »dokončnega preloma« med Nemci in Slovenci, med Slovenci in Italijani, med Hrvati in Madžari. Z oblikovanjem novih »nacionalnih držav« in z nastankom številnih narodnih manjšin nacionalno vprašanje seveda ni bilo rešeno. Nacionalno vprašanje se je razdelilo v odprta mejna vprašanja, zahteve po revizijah, iredentistično propagando in represivno manjšinsko politiko. Agresija nacionalsocialistične Nemčije in fašistične Italije leta 1941 je končno izzvala totalno ločitev narodov med Jadranom in Karavankami, do katere je prišlo po letu 1945.

Četrti vidik zadeva v prvi vrsti idealno in le redko materialno vključitev spodnještajerskih, kranjskih in primorskih Nemcev v zgodovino rimsko-nemške države, v 19. stoletju (1815-1866) v zgodovino (strogo vzeto plurinacionalne) Nemške zveze ter med 1941 in 1945 v zgodovino »Tretjega rajha.« »Zgodovina cesarstva« je vplivala npr. v zvezi s politično reorganizacijo otonskega sistema mark, v cerkveni politiki med Salzburgom in Oglejem, pri razširitvi južnonemških mestnih pravic vse do severozahodne Hrvaške, pri konfliktu med Otokarjem II. Přemyslom in Rudolfom Habsburškim, pri razširitvi reformacije in uveljavitvi protireformacije, pri »državni pomoči« proti Turkom, pri odporu proti Napoleonu, pri številnih intelektualnih odnosih, pri udeležbi na volitvah v frankfurtski parlament in pri vsenemškem prizadevanju po »mostu do Jadrana.«

Stoletja trajajoča skupna zgodovina (Nemških-)Avstrijcev, Slovencev in Hrvatov je zapustila globoke sledi v sliki o drugem v obojestranskih stereotipih, klišejih in predsodkih. V delu Josepha Rotha »Radetzkyjeva koračnica« predstavlja slovenski poročnik Joseph Trotta – po junaškem dejanju v bitki pri Solferinu (leta 1859) je bil povišan v stotnika in povzdignjen v plemiški stan s predikatom von Sipolje – utelešenje elementa zvestobe cesarju v monarhiji, in v »Kapucinski grobnici« je avtor ta habsburški mit še poglobil: »Seveda so Slovenci, poljski in ukrajinski Galičani, kaftanski Judje iz Borislava, trgovci s konji iz Bačke, Muslimani iz Sarajeva, peki maronov iz Mostarja tisti, ki pojejo »Gott erhalte/Bog ohrani« (cesarska himna). Toda nemški študentje iz Brna in Cheba, zobozdravniki, lekarnarji, frizerski pomočniki, umetniški fotografi iz Linza, Gradca, Knittelfelda, golšarji iz alpskih dolin, ti vsi prepevajo »Wacht am Rhein.«

Rothov sodobnik in pisateljski kolega Friedrich von Gagern je oblikoval drugačno in močno razširjeno podobo o Slovencih. Rojen leta 1882 na gradu Mokrice na kranjsko-hrvaški meji, je Gagern kot vnuk frankfurtskega poslanca in pranečak Anastazija Grüna odraščal tako kot zaveden Kranjec kot tudi zaveden Avstrijec in Velikonemec. Po njem naj bi bil Gorenjec »ein Schlag von besonderem Gut und Guss, zusammengeschmolzen aus bayerischen Stiertrotz einstiger Freisinger Bischofsmannen, slawischer Seele und welschem schwarzglutigem Weinblut...« – torej germanško-slovansko-romanska mešanica. Kranjski Slovenci naj bi bili že v visokem srednjem veku »das Untervolk,« gospoda in njihovi gradovi pa nemški. Za cesarstvo, zahodni svet in krščanstvo je Avstrija, za Avstrijo sta Hrvaška in Kranjska tristo let dolgo trpeli, se bojevali, branili, spočenjali in krvaveli.

Stari stric Friedricha von Gagera, grof Auersperg je že januarja leta 1863 v kranjskem deželnem zboru poudarjal pomen nemškega jezika, nemške izobrazbe in nemškega duha za dobro prebivalstva Kranjske, in *Marburger Zeitung* je 18. februarja 1870 zapisal: »Narod, ki šteje samo en milijon, ni v stanju, da bi lahko z lastnimi duhovnimi sredstvi ustanovil pošteno visoko šolo.« Toda graški profesor sociologije Ludwig Gumpowicz je že leta 1906 svaril »starejše kulturne narode« pred nadaljnjo arogantnostjo: »Dandanes, v času pare in hitrega tiska, si mladi kulturni narodi pridobijo kulturo dejansko preko noči – ni se jim treba mučiti s tem stoletja dolgo, to so za njih storili že drugi... Neverjetno je, kako hitro se dandanes narodi, katerih kultura datira od včeraj, povzpnejo do duhovne ravni starih kulturnih narodov.«

V zadnjih treh desetletjih Habsburške monarhije in preko prve in druge svetovne vojne so nemško-avstrijsko-slovenski odnosi zasenčeni s stalnim narodnim bojem. Nasprotniku oziroma sovražniku so se pripisovale vse tiste slabe lastnosti, o katerih je vsak narod zase mislil, da jih nima.

V drami Franza Theodorja Csokorja »Tretji november 1918« se po razpustitvi cesarjeve in kraljeve vojske razidejo sicer relativno mirno madžarski huzarski jahalni mojster, poljski ulanski nadporočnik, italijanski inženirski poročnik, češki topniški poročnik in judovski zdravnik regimenta, ne pa oba nadporočnika Ludoltz in Zierowitz. Kajti zdaj se začne vojni pohod Ludoltza s Koroške proti Zierowitzu, odvetniku s Kranjske. Oba po rodu s Plöckna, iz iste vasi.« Zierowitz spozna, da

sta sedaj oba ujetnika – »vsak s strani svojega naroda,« in Ludoltz vztraja v svojem novem položaju na Karavankah, kjer bo včerajšnji brat postal jutrišnji sovražnik.

Pričujoča knjiga želi opisati življenje in trpljenje, hrepenenje in strahove ljudi Spodnje Štajerske, Kranjske, Primorja in severozahodne Hrvaške, pri čemer velja posebna pozornost ljudem nemškega izvora in nemškega jezika v njihovem stoletja dolgem skupnem življenju s Slovenci, Hrvati, Italijani in Madžari. Prikazani so pomembni deli zgodovine teh dežel, politične in družbene spremembe skozi stoletja in velika pričevanja stare kulture. V Sloveniji in Hrvaški kot tudi v Trstu in Gorici je postalo sedaj že nesporno, da spada k zgodovini jugovzhodne srednje Evrope tudi zgodovina Nemcev. Ponovno približevanje Germanije, Romanije in Slavije, ki se je začelo z letom 1989, pomeni ravno za novi državi Slovenijo in Hrvaško vrnitev k starim tradicijam, ki izvirajo iz tisočletne skupne zgodovine. In sedaj, na koncu 20. stoletja, je prvič možna distanca do nacionalizmov »frontnih generacij« in odprt je prost pogled na preteklost.

Nemška zgodovina v jugovzhodni srednji Evropi ni povsem zatoniła s katastrofalnimi leti 1941 do 1945. Sicer so bili podani usodni ukrepi izključevanja Nemcev in Slovencev, končno tudi Nemcev in Hrvatov, ki so se končali v preseljevanju in izseljevanju, v izgonu in uničenju, razlastitvi in odvzemu pravic. Kljub temu so ostali ostanki stoletja dolgega skupnega življenja in skupnega delovanja, medsebojnega poznavanja in učenja. Tako je lahko postopoma vendarle bila presežena epohalna katastrofa druge svetovne vojne, od preobrata leta 1989 so se vzpostavili novi stiki.

Nemčija in Avstrija sta leta 1991 odločilno sodelovali pri relativno hitrem mednarodnem priznanju republik Hrvaške in Slovenije. Ta presenetljiva podpora Bonna in Dunaja – upoštevajoč dobre nemško-jugoslovanske in avstrijsko-jugoslovanske odnose – je imela za seboj podporo večine prebivalstva obeh držav. Niso samo postkomunistični vladni in družbeni krogi v Beogradu tega označili kot zavesten doprinos k propadu Jugoslavije, tudi v Londonu in Parizu so se pojavili očitki novega »nemškega stremljenja« na jugovzhod Ballhausplatzu in je bilo očitano revanšistično mišljenje za Sarajevo 1914. Šele naknadna grozodejstva v državljanski vojni v Bosni, ki jo je sprovočirala srbska stran, so utišala kratkovidne kritike. Sedaj so tudi oni morali priznati, da je druga Jugoslavija razpadla zaradi notranjih narodnopolitičnih, ideoloških, gospodarskih, socialnih, kulturnih in mentalnih nasprotij, predvsem pa zaradi zahteve srbskega političnega vodstva po oblasti, ki je bila za druge narode nesprejemljiva. Sredi junija 1991, slabih štirinajst dni pred razglasitvijo neodvisnosti Republike Slovenije, je odgovoril mednarodno renomirani slovenski zgodovinar na vprašanje, kakšna je alternativa k novi slovenski suverenosti: »Biti še naprej pod oblastjo Beograda.«

Ob vsem veselju nad novo pridobljeno samostojnostjo Slovenije in Hrvaške in ob vsem veselju nad koncem komunistične vladavine in etabriranju demokratično-pluralističnih sistemov jugovzhodno od Drave in Mure so seveda zgodovinarji dolžni, da spomnijo na burno skupno zgodovino. To velja tudi za pogosto kontroverzno zgodovino 20. stoletja, ki vključuje okupacijo in teror, etnično čiščenje in izgon. Slovenskim in hrvaškim, avstrijskim in nemškim, tudi italijanskim in madžarskim zgodovinarjem pripada skupna naloga, da raziskujejo zgodovino dežel med Jadranom in Karavankami, med Sočo in Muro, med Kvarnerskim zalivom in spodnjim tokom Drave, kajti to področje ima že prek tisoč let skupno zgodovino narodov v jugovzhodni srednji Evropi.

Arnold Suppan
prevod Vesna Kalčič

Bojan Godeša, Ervin Dolenc, **Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina.** Ljubljana : Nova revija, 1999. 253 strani. (Zbirka Korenine)

Predvsem v zadnjih desetih letih je v slovenskem zgodovinopisju, vzporedno z namenjanjem večje pozornosti politiki slovenskega katoliškega tabora, naraslo tudi zanimanje za čas in osebnost dr. Antona Korošca. Podelilo mu je položaj nesporne eminence *Slovenske ljudske stranke* kot tudi slovenske politike med obema vojnoma in ga s tem nekako »rehabilitiralo«.

Dr. Bojan Godeša in dr. Ervin Dolenc, zgodovinarja z Inštituta za novejšo zgodovino, sta z objavo najdenih spominov Ivana Ahčina na dr. Antona Korošca v mnogočem prispevala k raziskovanju te problematike. Ahčinovi zapisi namreč predstavljajo pomemben dodatek k poznavanju Koroščeve osebnosti, njegovega odnosa do drugih tedanjih politikov, kakor tudi k poznavanju njegove politične misli in akcije. Po eni strani se vrednost teh spominskih zapisov izraža v dejstvu, da je Ivan Ahčin kot glavni urednik osrednjega strankinega časopisa *Slovenec* dejansko veljal za drugega človeka *Slovenske ljudske stranke*, kajti preko te funkcije je bil tesno vezan na Antona Korošca, po drugi strani pa Korošec sam za seboj ni zapustil nobenega pomembnejšega osebnega ali strankarskega arhiva.

Kot izkušena zgodovinarja sta Bojan Godeša in Ervin Dolenc Ahčinov tekst oplemenitila z dodanima študijama o Ivanu Ahčinu in Antonu Korošču. Same spomine sta opremila s kritičnim znanstvenim aparatom, ki vsebuje pojasnila o osebah in dogodkih, vzporedno s čistopisom pa sta v oglatih oklepajih objavila v rokopisu prečrtan del teksta. Izpustila nista niti fotografij Antona Korošca, Ivana Ahčina in njihovih sodobnikov. Spominski zapisi so tako pridobili na jasnosti in razumljivosti. Namenoma sta zaradi ohranitve avtentičnosti Ahčinove pripovedi pustila njegove pravopisne napake, arhaizme in označbe za posamezna poglavja.

Zakaj knjiga nosi naslov *Izgubljeni spomin na Antona Korošca*, kdo je pravzaprav bil Ivan Ahčin in kakšen je bil njegov odnos do Korošca, izvemo v prvi uvodni študiji Bojana Godeše. Že Ahčinovi sodobniki so namreč vedeli, da namerava izdati spomine na Antona Korošca in so celo namigovali, da je tekst že pripravljen za zadnjo redakcijo, vendar je nato obveljal za izgubljenega. Ohranjenega v rokopisu je odkril šele Bojan Godeša v gradivu časopisa *Slovenec*, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije v dislocirani enoti II. Izkazalo se je, da rokopis ni ohranjen v celoti, zato ostaja skrivnost, če je Ahčin besedilo zares zaključil.

Sledi prikaz dr. Ivana Ahčina kot bogoslovca in njegovo razpetost med publicističnim delovanjem in sociološko znanostjo. Kot glavni urednik *Slovenca* v letih 1930–1942 in kot Korošček najbližji sodelavec se je nanj tudi močno čustveno navezal, kar je opaziti v spominskem tekstu. V ožjem vodstvu stranke je ostal še med okupacijo, dokler ni odšel v Rim in je po vojni ostal v emigraciji do svoje smrti 14. februarja 1960, saj se je zaradi očitnega protikomunizma po vojni znašel na seznamu Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njegovih pomagačev. Od tega časa se je posvetil predvsem znanstvenemu delu.

V drugi uvodni študiji nam Ervin Dolenc prikaže sprva tiste politične dokumente, katerih soavtor je bil sam Anton Korošec, pa naj gre za pisano besedo ali govore. Nato se zadrži ob pisanju njegovih sodobnikov in kasnejšega zgodovinoписja o njem. Ustavi se tako ob časopisju za časa njegovega življenja in po njegovi smrti, kot tudi ob raznih zgodovinskih delih, ki so izhajala doma, v emigraciji in v zamejstvu. Tu se nam razkrijejo stiki in odnos sodobnikov do Korošca ter vloga, ki mu jo je zgodovinoписje pripisovalo v posameznih obdobjih po njegovi smrti.

Zanimanje za Antona Korošca je v slovenskem zgodovinoписju opazno nihalo. Za časa njegovega življenja mu je priznalo vlogo pomembnega soustvarjalca političnih dogajanj med prvo svetovno vojno (dr. Dragotin Lončar, Fran Erjavec) in ga omenjalo kot nespornega voditelja *Slovenske ljudske stranke* (Silvo Kranjec).

Po Koroščevi smrti sta sprememba političnega sistema in nova uradna ideologija historičnega materializma povzročili, da se je ne samo zmanjšal interes za obdobje meščansko-kapitalistične družbe in s tem za Korošček čas, temveč ga je tudi bolj kritično vrednotil (Metod Mikuz). Politična odjuga druge polovice šestdesetih let je vplivala tudi na pisanje o Korošču (Janko Pleterški). Močnejše se je odrazilo sicer v sedemdesetih letih, ko se je zgodovinoписje zopet začelo intenzivneje in nekoliko objektivneje ukvarjati s politikom katoliškega tabora (Janko Prunk). Po nekajletnem premoru pa od druge polovice osemdesetih let ostaja raziskovanje te problematike konstanta do današnjega časa (Feliks J. Bister, Momčilo Zečevič, Janez Juhant, Stanko Ojnik, Ivan Štuhec, Anka Vidovič-Miklavčič, Dušan Biber, Jurij Perovšek). Vse drugače je bilo z zgodovinoписjem v emigraciji in zamejstvu, kjer je raziskovanje zaradi pomanjkanja primarnih virov temeljilo predvsem na spominih, a je bilo Korošču vseeno namenjenih več besed, tako pohvalnih kot kritičnih.

Ervin Dolenc za konec svoje študije izreče tudi kritično oceno Ahčinovih spominov.

Osrednji del knjige, torej zapis Ivana Ahčina, nosi naslov *Dr. Anton Korošec*. Tu nas avtor uvodoma sam opomni na svojo čustveno navezanost na Antona Korošca in prizna, da je vplivala na

njegovo objektivnost. Nato stoji pred nami osemnajst poglavij, ki zajamejo čas od leta 1921, ko je Ahčin prvič prišel v stik s Korošcem v ljubljanskem Marijanišču, do obdobja, ko je bil Korošec notranji minister v Stojadinovičevi vladi.

Ahčin začenja spomine z razčlenitvijo Koroščeve osebnosti, kot jo je uspel spoznati sam v času, ko ga je Korošec uvajal v visoko slovensko in jugoslovansko politiko. Pripoved nato usmeri v razlaganje konkretne politike vodstva SLS v času Živkovičeve vlade. Ta je v skladu z ukinjanjem političnih strank decembra 1929 ukinila tudi katoliško telovadno organizacijo Orel. To je bil za strankarsko vodstvo v Ljubljani tisti končni udarec, ki je sprožil pritisk na Korošca, da naj opusti sodelovanje v vladi. Korošec sam pa je v istem trenutku, glede na dokaj dobre odnose s kraljem Aleksandrom, še pričakoval, da bi mogoče lahko v vladi zamenjal unitarista Živkoviča. Možnost je propadla, ko je Korošec kot predpogoj svoje vdanosti kralju postavil vdanost narodu. Poleg tega je vse sile usmeril v doseg sporazuma med opozicijskimi strankami za skupno izjavo, ki bi obsodila kraljevo diktaturo. Ni mu uspelo. Zaostrovanje med njima se je nato nadaljevalo in s Koroščevo Slovensko deklaracijo iz leta 1932, ki je zahtevala samoupravo Slovenije v okviru jugoslovanske države, doseglo vrhunec.

Za kralja so Koroščeve ljubljanske punktacije pomenile vodo na njegov mlin, saj jih je izkoristil za preganjanje slovenskih katoliških organizacij in politikov, katerih tajno delovanje je do tedaj dopuščal. Korošec je moral v konfinacijo, ki ga je preko Vrnjačke banje vodila v Tuzlo in nato na Hvar. Šele v hvarski konfinaciji je nadzor toliko popustil, da je lahko obnovil stike s svojimi političnimi somišljeniki in preko posrednikov celo s kraljem. Tu je istočasno odigral vlogo enega od najpomembnejših idejnih snovalcev *Jugoslovanske radikalne zajednice*, politične zveze Slovenske ljudske stranke, Jugoslovanske muslimanske organizacije in srbskih radikalov, ki bi po padcu diktature JNS prevzela vlado in poskušala izvesti demokratizacijo državne politike. Ahčin nato prikaže tudi dogodke po atentatu na kralja Aleksandra v Marseillesu in Koroščevo zavedanje, kako nujna je konsolidacija razmer v državi. Pričakovanja, da bo kraljevi namestnik knez Pavle Karađorđević spremenil državno politiko, so bila prazna. Kar pa se tiče njegovega odnosa do Korošca, je bil kontradiktoren. Kot politiku mu je namreč priznaval vse kvalitete, jezilo pa ga je, da mu ni izkazoval popolne vdanosti.

Sledi še zanimiv del Ahčinovih komentarjev, ki se tičejo volitev leta 1935, ko namigne na možne glavne vzroke zavrnitve sodelovanja SLS na Jevtičevi listi in opiše polom le-te. Korošec je takrat v Ljubljani pred strankarskimi kolegi nastopil z govorom, s katerim jih je prepričeval, da sodelovanje z na propad obsojenim Jevtičem ne more obroditi sadov, določene koncesije pa se lahko dosežejo s sodelovanjem SLS, JMO in Stojadinovičevih radikalov v vladi. Nestabilne razmere, ki so nastopile v vladi po petomajskih volitvah leta 1935, so res privedle do Jevtičevega padca in JRZ je junija uspela s svojimi načrti prevzema oblasti. Kmalu pa se je izkazalo, da je za uresničitev svojih »posvečenih« ciljev preureditve države veliko prešibka. Z nastopom Korošca kot notranjega ministra v Stojadinovičevi vladi ta v spomilih preneha nastopati toliko osebno in tako manjka Koroščevih komentarjev o dogodkih v Beogradu. V ospredje prihaja opis strankine politike do nekaterih aktualnih problemov v notranji politiki. Prikaže strogo odklonilen odnos do komunizma, fašizma in prostozidarstva, nato odnos do problematike občinske ureditve ob občinskih volitvah leta 1936, ko poudari nujnost občinske samouprave in se izreče o delavskem vprašanju. Doda tudi poglavji o dogajanju ob Evarhističnem kongresu v Ljubljani, za katerega je bil Ahčin prepričan, da je izjemno lepo prezentiral moč slovenskega katoliškega tabora, in ob Slomškovihih praznikih v Mariboru.

Spomini se zaključijo z gradivom, ki so ga Ivanu Ahčinu poslali Koroščevi sodobniki, ko je zbiral gradivo za tekst: gradivo župnika iz Koroščevega rojstnega kraja Biserjan pri Sv. Juriju, gradivo Andreja Stakmeta, ki je Korošca nasledil kot kaplan na Sladki Gori in na koncu gradivo dveh vplivnih srbskih politikov, Miloša Trifunovića (NRS) in Milana Grola (DS). Ervin Dolenc je za konec pripravil še poglavje *Mirologija Koroščevega življenja*. Knjigo pa zaključujejo še povzetek v slovenščini in povzetek ter predstavitev avtorjev v nemščini.

V pripovedi Ivana Ahčina spoznamo dogajanje v visoki slovenski politiki, pa naj gre za pojasnjevanje konkretnih dejanj Antona Korošca, zgolj strankinih hotenj, ali na koncu (v veliki meri) lastnih Ahčinovih prepričanj. V tem smislu nam največ pojasnil nudi del spominov med leti 1931 in 1935, ki opisuje Koroščevo »abstinenčno politiko« v času, ko je bila razpuščena *Slovenska ljudska stranka* v opoziciji. Z letom 1936 pa Ahčin izgubi rdečo nit dotedanje pripovedi. Temu botruje dejstvo, da so spomini začeli nastajati direktno po Koroščevi smrti, kar je prekinila vojna, ki je

Ahčina pregnala iz domovine. Torej je moral po vojni delo nadaljevati daleč od virov, ki bi mu nudili možnost, da bi svojo zaključno pripoved podkrepil z dokazanimi dejstvi.

Tadeja Tomišek Rihtar

Josip Agneletto – slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu. Prispevki s strokovnega posveta »Josip Agneletto – slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu.« Koper : Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 1999. 163 strani. (Knjižnica Annales ; 19)

Zbornik gradiva s strokovnega posveta v Trstu 18. aprila 1998 je že tretja monografska obdelava, posvečena enemu od zaslužnih ljudi zahodne Slovenije oziroma Primorske, izšla v prvi polovici leta 1999. V Novi Gorici je Goriški muzej v sodelovanju založb Branko in Jutro objavil publikacijo o Solkancu dr. Klementu Jugu, filozofu in prvaku slovenskih alpinistov, v začetku junija so v Ljubljani predstavili nov zbornik o pisatelju dr. Ivanu Preglju z današnjega Mosta na Soči. Odvetnik dr. Josip Agneletto je tudi eden redkih primorskih političnih ljudi, katerih življenjska pot je obdelana na simpozijški in monografski način, za razliko od književnikov, glasbenikov ali upodablajočih umetnikov. Pri tem bi lahko opozorili na zbornike o Ivanu Preglju, Francetu Bevku, Joži Lovrenčiču, Vinku Vodopivcu, Stanku Premrlu, Lojzetu Bratužu, Venu Pilonu ali o literarnih zgodovinarjih Alojziju Resu in Dušanu Pirjevcu. O politikih in o javnih delavcih pa ni – kot že povedano – toliko monografij. Toda simpozijske zbornike imajo Jože Srebnič, Henrik Tuma, Virgil Šček, pa tudi publicist Franc Jeza, duhovniki in cerkveni dostojanstveniki kot nadškof Frančišek B. Sedej, Anton Mahnič, Ivan Trinko in na Primorskem delujoča kardinal Jakob Missia ter tržaški škof Andrej Karlin. Iz monografskih in simpozijških obravnav tudi niso izvzeti zgodovinarji kot Štefan Kocijančič in Simon Rutar ali pa vsestranski Matija Vertovec; na objavo čaka gradivo o prvem zgodovinarju slovenskega rodu p. Martinu Bavčerju. Več je monografij, temeljitejših ali bolj poljudnih. Tako o antifašistih Andreju Manfredi, Pinku Tomažiču, Tonetu Ukmarju in Ivanu Rudolfu, pa o tigrovcih Albertu Rejcu, Danilu Zelenu, Justu Godniču in Andreju Šavliju, o duhovnikih Jakobu Ukmarju in Filipu Terčelju, o partizanskih borbah kot so bili Janko Premrl, Aleš Bebler, Stane Žagar in mnogi drugi.

Dr. Josip Agneletto ni sodil v sam vrh slovenske primorske politike. Odločitev za lanskeletni simpozij je bila očitno spodbujena zaradi spoznanja, da je bil Agneletto eden prvih slovenskih avtohtonih istrskih politikov in da je bilo o politični smeri, ki jo je Agneletto zastopal, mogoče bolj vsestransko govoriti šele v demokratični Sloveniji tudi zato, ker so izginile zapore, ki so branile predvsem raziskovalcem preteklosti dostop do arhivskega gradiva. Slovenska politična tradicija v Istri je prav tolikšnega veka kot v ostalih predelih s Slovenci naseljenega Avstrijskega Primorja. Začela je v tistem revolucionarnem letu 1848 z izrazito narodnoodbitelskimi potezami in nagibi. Toda v Istro so prav zaradi posebnih gospodarskih in socialnih razmer nosilci političnega delovanja prihajali od drugod. Župnik v Kortah Franjo Ravnik, ki je organiziral prvo množično zborovanje istrskih Slovencev, tabor v Kubeđu leta 1870, je bil z Gorenjskega. Od tam je bil tudi duhovnik in deželni poslanec Josip Grašič, ki pa je deloval predvsem med istrskimi Hrvati. Takih primerov je še nekaj, saj je tudi politično gibanje Slovencev in Hrvatov v Istri vse do nastanka Političnega društva za Hrvate in Slovence v Istri leta 1902 vodila tržaška Edinost. Istrski Slovenci so se skušali malo pred prvo svetovno vojno znova politično osamosvojiti, a niso uspeli, kot tudi niso uspeli poskusi za ustanovitev in utrditev krščanskosocialnega gibanja, kljub agitaciji Jakoba Ukmarja in Janeza Evangelista Kreka.

Dr. Josip Agneletto je v politiko vstopil v študentskih letih. Njegovo pravo politično delovanje se začelna zlasti od takrat dalje, ko se je v Trstu pridružil Narodni delavski organizaciji, ki je bila odgovor slovenskih liberalcev in narodnjakov na dejavnost slovenskih socialnih demokratov. To svojo opredelitev je ohranil skozi svoje življenje, le da je bolj kot po političnih dejanjih posegal na gospodarska z dejavnostjo na zadržnem in bančnem področju. Med vojno se ni pridružil narodno-osvobodilnemu gibanju, ker je odklanjal komunizem. Tako je tudi po vojni sodeloval pri obudbi liberalnega in narodnjaškega gibanja izza predvojni let. Toda po drugi svetovni vojni ni bil več pravi čas, da bi se moglo obnoviti delovanje za Trst značilnega narodnjaškega tabora, ker se je takrat zlasti na Tržaškem del Slovencev, tudi zaradi vpliva razmer v matici, bolj kot kdajkoli pred tem

opredeljeval katoliško-politično. Agneletto je ohranjal liberalno držo, ki se je na zunaj kazala tudi tako, da je bil med ustanovitelji Slovenske demokratske zveze in njenega glasila, tednika *Demokracija*. Odvetnik in politik Josip Agneletto, rojen v Trseku pri Marezigah leta 1884 – tega leta sta se rodila tudi primorska politika Josip Srebrnič in Ivan Regent –, je umrl v Trstu leta 1960, tri mesece preden bi izpolnil šestinsedemdeseto leto življenja.

Knjiga prinaša gradivo o Agnelettovi življenjski usodi, ki jo je mogoče porazdeliti, podobno kot usode njegovih uglednih sovrstnikov, na tri razdobja: pred prvo svetovno vojno, čas med vojnama in čas po drugi svetovni vojni. Ta razdobja so sicer povezana med seboj, a morejo govoriti tudi vsako zase. Začetna v zborniku objavljena biografska podoba, ki bi morala biti pravzaprav skelet celotne pripovedi, je omejena na skico, povzeto po leksikonskem geslu. Biografsko izčrpnjša sta prispevka Salvatorja Žitka o Agnelettovem sodelovanju pri Narodni delavski organizaciji v Trstu in Milana Pahorja o Agnelettovih prizadevanjih na gospodarskem polju pri Slovencih v Italiji med obema vojnama. Obe razpravi sta med objavljenim gradivom najbolj biografsko naravnani, saj se vse ostalo dotika obravnavane osebnosti bolj posredno in je dr. Agneletto v pripovedovanje vpleten kot eden glavnih protagonistov. Tako sodi v čas med obema vojnama pregled Branka Marušiča o delovanju pravnikov na Primorskem. Milica Kacin Wohinz je avtor prispevka o političnem gibanju primorskih Slovencev s posebnim poudarkom na soglasjih in razhajanjih v liberalnem ter katoliškem taboru. Egon Pelikan pa se je podrobno lotil krščanskih socialcev. Podobno podrobno analizo bi si glede na Agnelettovo politično usmeritev bolj zaslužil liberalni tabor.

Temeljite in na nepoznanih arhivskih virih pisane razprave so posvečene tudi razmeram na Tržaškem po drugi svetovni vojni avtorjev Nevenke Troha, Nadje Maganja, Gorazda Bajca in Piera Purinija. Zlasti Nadja Maganja in Gorazd Bajc sta se lotila razmerja med matično domovino in Agnelettovo strankarsko in politično dejavnostjo na podlagi ljubljanskih policijskih arhivov. Nevenka Troha je pregledovala tudi arhive političnih organov matične Slovenije v času delovanja Svobodnega tržaškega ozemlja. Purini je slovensko politično dejavnost in njena razmerja z italijansko umestil v čas med leti 1954 in 1960.

To je kratka vsebina knjige, ki je namenjena politični osebnosti, globoko vpeti v razvoj dogajanj, ki so bila na Primorskem, zlasti pa v Trstu in v povezavi s Trstom, burna. Prav ta burnost, ta splet dogodkov (značilen politični pluralizem pri tržaških Slovencih v času po drugi svetovni vojni), je ustvaril podobo Agnelettovi monografiji. Vendar je bodočim raziskavam prepustila še nekaj neobdelanih raziskovalnih tem, kot so na primer razmerja med Agnelettom in fašistično oblastjo; najdemo ga namreč tako kot njegovega sina Branka, vendar z imenom Giuseppe, v prav znamenitem policijskem Casellario politico centrale. Bodoče obravnave bi se morale dotakniti tudi Agnelettovega življenja v dogodkih druge svetovne vojne ali pa podrobneje orisati njegovo dejavnost v tržaškem mestnem svetu, katerega član je bil celo desetletje, vse do smrti.

Knjiga o Josipu Agnelettu vzbuja željo, da bi izdajatelj nadaljeval in utrdil pot za izdajo takih in podobnih biografskih obdelav. Veliko nalog ga še čaka, nekaj teh sicer opravljajo tudi druge združbe, kot je na primer Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček iz Trsta, da omenimo le to pomembno izdajateljsko središče.

Ko se oziramo po izdajateljski dejavnosti Zgodovinskega društva za južno Primorsko in koprškega Znanstvenoraziskovalnega središča Republike Slovenije, se moramo pokloniti dosedanjemu delu teh institucij, ne le periodični izdaji *Annales* (doslej je izšla v 14 zajetnih zvezkih), marveč tudi preostalim knjižnim zbirkam, kot so zbornik *Acta Histriae* (7 zvezkov), *Knjižnica Annales majora* (2 zvezka) in *Knjižnica Annales*, v okviru katere nosi Agnelettov zbornik številko 19.

Branko Marušič

Luce sulla storia, n. 27. La questione giuliana. Roma : Istituto Luce, 1999.

Istituto Luce, najpomembnejši italijanski proizvajalec dokumentarcev, je pred časom pričel izdajati serijo videokaset, ki jih spremljajo agilni zvezki. Ta odkrito komercialna pobuda želi predstaviti široki publiki (kasete z zvezki prodajajo v trafikah) pregled italijanske zgodovine od prve

svetovne vojne do nastanka republike prek filmskega gradiva, ki ga hrani inštitut v svojih arhivih. Sedemindvajseta kasetna in zvezek sta namenjena vprašanju italijanske vzhodne meje po drugi svetovni vojni.

Zvezek sestavljajo intervju s tržaškim županom Illyjem, pogovor z odvetnikom in članom organizacije dalmatinskih italijanskih beguncev Associazione nazionale dalmata Luciom Di Priamom, ki je priskrbel nekaj še neobjavljenih dokumentarcev, ter krajša predstavitev problema, ki jo je sestavil Luca Criscenti. Zvezek je opremljen z bogato slikovno dokumentacijo, najzanimivejše slike pa sestavljajo poseben sklop.

Tržaški župan se sicer nekoliko oddaljuje od tradicionalnih italijanskih nacionalističnih tolmačenj zgodovine. Tako priznava avtohtonost tržaških Slovencev in celo to, da je bil ob koncu vojne del (ki pa je bil po njegovem številčno seveda zelo omejen) Tržčanov (s čimer misli seveda na Italijane) na strani jugoslovanskih partizanov. Njegove posege označuje osebna interpretacija dogodkov in problemov, pri čemer se poslužuje starih, a tudi novih stereotipov. Precej značilno je že dejstvo, da uporablja izraz Tržčani kot sinonim za italijanske prebivalce Trsta. Potem, ko nam da vedeti, da so ti Tržčani doživeli jugoslovansko osvoboditev in upravo kot eno najbolj tragičnih poglavij svoje zgodovine, se nam Illy predstavi kot zagovornik teorije, ki odgovornost vsega gorja zvrča na nasprotno nacionalizme, ki so bili seveda vsi enakovredni. V skladu s tem nam postreže tudi z enačenjem medvojnega nasilja »obeh strani«. Fojbe nam predstavi, v protislovju s teorijo o nasprotnih nacionalizmih, kot sad »ideološkega čiščenja« in ne nacionalnega. Vse to ima kot končni rezultat zavzemanje za »spravo«, ki pa je precej zmedeno in protislovno.

Najprej župan trdi, da je prišlo v Trstu do pomembne in dokončne spremembe v odnosih med Italijani in Slovenci, malo dlje to trditev zanika in pravi, da je danes Trst le v stanju, da (sicer pomembno) prispeva k spravi. Najočitnejše protislovje pa se pojavlja prav glede protagonistov sprave. Pozabljajoč na označbo fojb kot izraz ideološke in ne nacionalne mržnje Illy končno razkrije, kdo naj bi se moral spraviti: Slovenci in Italijani. In italijanski publiki servira že večkrat pogret predlog: predsednik Slovenije in njegov italijanski kolega naj bi skupno obiskala najprej fojbe in nato Rižarno v Trstu. Res zanimiv predlog. Na ta način bi se državnik poklonila žrtvam »slavokomunistov« in nemških nacistov. Fantastična poteza. Ne le, da bi to pomenilo izenačevanje žrtev s krvniki, pozabljanje grozodejstev fašistov in italijanske države, bi bilo uradno priznanje enega od mitov, ki služijo ustvarjanju »skupne nacionalne identitete« Italijanov (ki je tako draga predsedniku italijanske poslanske zbornice Violanteju): Italijani (v tem primeru pač tržaški) naj bi bili le uboge žrtve, tako nemških nacistov kot Slovencev (ali bolje »Slovanov«, kot jim pravijo v Trstu). Služilo bi tudi utrditvi drugega mita: o Slovencih (ali bolje Slovanih) kot genocidnem narodu.

Illyjevim razmišljanjem sledi zbirka fotografskih posnetkov, ki se vsi nanašajo izključno na delovanje in »žrtvovanje« proitalijanskega tabora v Trstu v času 1945–1954. Spremljajo jih kratki (večkrat tendenciozni) komentarji, vse skupaj pa ustvarja podobo enodušnega boja Tržčanov za priključitev k Italiji. Kaj pa manifestacije za priključitev k Jugoslaviji, kaj pa stavke v letih 1946/47, kaj pa neofašistično nasilje, ki se je pojavilo že v teku leta 1945? Ali nima nobenega pomena, da je ob koncu tega obdobja Trst prvič v svoji zgodovini doživel pojav izseljevanja svojih meščanov? Take »pozabe« niso naključne, ampak ustrezajo očitnim patriotskim namenom pobude, s katero želi Istituto Luce prispevati svoj delež k ustvarjanju nacionalne identitete Italijanov.

Di Priamova predstavitev dveh izvirmih dokumentarcev, ki so prvič objavljeni na videokaseti, želi ustvariti okoli teh dveh filmov tančico misterija in spletk. Razlog njenega dolgoletnega »izginotja« naj bi bil v njuni »nevarnosti«, ki bi izvirala iz njune resničnosti. Di Priamo napihuje dejstva in nam njuno izsleditev naslika kot pravo kriminalko. Kar se tiče nepogrešljivega problema fojb se Di Priamo ne spušča v »streljanje« številčk. Ne opusti pa drugih običajnih argumentov begunskih krogov: o nedolžnosti žrtev (čeprav ne vseh, a mnogih) in o okrutnosti načinov usmrtnice. Od njega ne vzemo enega najpomembnejših podatkov, izvora filmov.

Na koncu zvezka Luca Criscenti na kratko predstavi Julijsko vprašanje in njegov okvir. Njegov prikaz je v sozvočju z drugimi prispevki, čeprav mu gre priznati nekaj več objektivnosti (npr. ko pravi, da je bilo v Julijski Krajini zelo problematično začrtati razmejitveno črto med tu živečimi narodnostmi). Vendar avtor omenja le večletno fašistično preganjanje Slovencev in Hrvatov, medvojno dogajanje – z italijansko agresijo in okupacijo Jugoslavije, z grozodejstvi italijanske vojske in države – pa kratkomalo preskoči in takoj preide k »hudim okrutnostim«, ki jih je jugoslovanska »okupacija« prinesla za italijansko prebivalstvo. In tudi v tem primeru se bralcu

ustvarja podoba, da so v Trstu za časa angloameriške zavezniške vojaške uprave obstajale le proitalijanske manifestacije in žrtve.

Po tem branju je seveda radovednost o tem, kaj nam bo pokazala kaset, velika. A kaj, ko gre le za serijo enajstih starih propagandnih dokumentarcev in filmskih dnevnikov. Do onemoglosti se ponavljajo fraze o italijanstvu Julijske Krajine, o krivičnosti novih italijanskih meja, o trpljenju »neodrešenih bratov«, o »slovanskih« grozodejstvih, o begunski izbiri kot »plebiscitu italijanstva«, o beguncih kot zgledu patriotskih čustev za preseganje strankarskih razprtij vseh Italijanov v obrambi višjih nacionalnih interesov. Torej skupek vseh najbolj oguljenih retoričnih propagandnih fraz. In vse to je predstavljeno gledalcu brez vsakršnega kritičnega komentarja. Mlajša generacija Italijanov je tako deležna iste propagandne »resnice«, ki so je bili deležni njihovi očetje in matere. Kaj to pomeni za odnose med sosednjimi narodi, je, mislim, povsem očitno.

Če oceno strnemo v nekaj besedah: gre za propagandistično pobudo, katere usmerjenost nam ne vzbuja prevelikega začudenja, ko zvemo, da so pri njej sodelovale že omenjena Associazione nazionale dalmata in vrhovna organizacija italijanskega nacionalizma v Trstu, Lega nazionale. Zanimivi so lahko samo dokumentarci, vendar le kot gradivo o propagandnih argumentih in temah italijanske strani in kot dokumentacija o izgledu nekaterih istrskih krajev in Trsta pred pol stoletja.

Kot že rečeno, publikacija nima znanstvenih pretenzij. Vendar njeni nameni niso zaradi tega nič manj nevarni. Kot mnoge podobne pobude (spomnimo se le, kar se tiče Italije, na videokasete iz serije Combat film) se publiki predstavlja kot možnost neposrednega stika z zgodovino. Preko dokumentarnih filmov naj bi se odjemalec lahko seznanjal z zgodovinskimi dejstvi takorekoč iz prve roke. Tako naj bi se obvaroval pred »izkrivljajočimi« tolmačenji zgodovinarjev. Posredovanje zgodovinske znanosti in njenih kompleksnih tolmačenj naj bi bilo torej povsem odvečno, celo škodljivo. Naklonjenost publike takim pobudam utemeljuje ugibanje o zmedi, ki jo v široki publiki porajajo razne revizije zgodovine in »nova« tolmačenja, a tudi razmislek o neustreznosti načina komuniciranja zgodovinarjev s širšo publiko. Ne gre za to, da bi prešli k vulgariziranju zgodovine (kar delajo sicer mnogi, in med temi prav Istituto Luce), ampak za sposobnost stroke, da znanstvena dognanja uspešno posreduje tudi znanstveno nepodkovani publiki. Zgodovinarji morajo postati ustvarjalci (in ne le znanstveni svetovalci) poljudnih, a znanstveno utemeljenih predstavitev zgodovinskih tem in znati izkoristiti vse možnosti, ki jih nudijo nove tehnologije in mediji.

Ob tako označenih pobudah na italijanski strani in ob velikem odzivu, ki so jih deležne med publiko (v Trstu sta zvezek in kaset pošla v par dneh), postaja še posebej za slovensko zgodovino-pisje vse nujneje, da poseže z ustreznimi pristopi, za kar so na razpolago tako znanje kot gradivo. Predvsem je potrebno podobne pobude nameniti tudi neslovenski publiki (v tem primeru italijanski) in ji dati na razpolago inštrumente, da si lahko ustvari objektivnejšo sliko zgodovine mejnih teritorijev. To pa brez vsakršnih propagandnih namenov, ampak le kot prispevek k preprečevanju ustvarjanja pogubnih mitov o pretrpljenih krivicah. V dobro obeh narodov.

Sandi Volk

Zbornik za zgodovino naravoslovja in tehnike, 13–14. Ljubljana : Slovenska matica, 1998. 395 strani.

V uvodni besedi ob 13. in 14. zvezku omenjenega Zbornika razgrinja urednik dr. Sandi Sitar problematiko zgodovine naravoslovja in tehnike ter publikacij iz te tematike in seveda mesto Zbornika pri tem. Nato sledi devet razprav, osem člankov kot gradivo ter avtorsko in stvarno kazalo.

Slavko Gaberc daje Kratek oris zgodovine slovenskega pomorstva (str. 11–52). V njem opisuje kontinuirani razvoj različnih panog pomorstva, v katerega so se skozi stoletja na zahodni Istrski obali in v Tržaškem zalivu tvorno vključevali tudi Slovenci, sprva kot najemniški delavci, pomorščaki in trgovci, kasneje tudi kot lastniki ali solastniki ladjarskih družb. Na razvoj pomorstva v tem območju je skozi čas močno vplival razvejani pomorski promet vzdolž Jadranske obale, kasneje je velik razcvet doživela tudi slovenska čezoceanska plovba. To so bila osnovna izhodišča za nastanek za naše razmere velikih podjetij Splošne plovbe Piran in Luke Koper.

Andrej Paulin opisuje Metalurgijo neželeznih kovin na Slovenskem (str. 53–76). Prikazan je čas odkritij bakra, svinca, cinka, aluminija, živega srebra, zlata in srebra, t.j. neželeznih kovin, ki so jih zlasti v preteklosti pridobivali tudi pri nas. Čeprav gre v delu predvsem za arheometalurgijo omenjenih kovin in načine njihovega pridobivanja, so omenjeni tudi rudniki. Pri tem je bilo prezrto delo Janka Orožna: O nastanku rudarstva in industrije v Celju in njegovem zaledju, Celjski zbornik 5, Celje 1961, str. 55, kjer je navedenih pet manjših svinčevih rudnikov. Razprava Walterja Brunnerja: Das Bergwerk Patuetsch in Pichel. Das Grubenverzeichniss eines untersteirischen Bergwerks im Jahr 1550, v Vilfanovem zborniku Pravo-Zgodovina-Narod, Založba ZRC, Ljubljana 1999, str. 231–243, o očitno ne neznatnem svinčevem rudniku v Padežih pri Laškem, pa očitno še ni mogla biti vključena.

Mario Pleničar je napisal Zgodovino raziskav nafte v Murski kotlini (str. 77–107). V omenjeni kotlini in v Medjimurju na Hrvaškem so nahajališča nafte in zemeljskega plina. Raziskovati in izkoriščati so ju začeli že v drugi polovici 19. stoletja, oboje se je intenziviralo v sredini tega stoletja. Največje zaloge nafte in zemeljskega plina so našli pri vasi Petišovci blizu Lendave in pri vasi Dolina v Lendavskih gorica. Zaloge obeh virov so že skoraj povsem izkoriščene. Številne opravljene vrtine so bile neproduktivne, iz nekaterih zdaj pridobivajo termalno vodo za zdravilišča v Moravcih, Bakovcih in Petišovcih.

Boris Brovinsky je opisal Goriva in maziva za motorna vozila, pridobivanje in oskrbo z njimi na Slovenskem (str. 109–134). V kazalu je pomotoma drugačen naslov Nafta in njeni derivati – pridobivanje in poraba na Slovenskem. Začetna poglavja razprave obravnavajo najpomembnejše dosežke pri pridobivanju bencina ter uporabo posameznih vrst goriv in maziv za vozila v preteklosti. Najobsežnejši del obravnava razvojno pot trgovine z gorivi in mazivi za motorna vozila pri nas. Razpravo sklepa poglavje o razvoju črpalk za gorivo.

Peter Sinčič in *Renato Vidrih* sta opisala Razvoj instrumentalne seizmologije v Sloveniji. Ob 100-letnici prve potresne opazovalnice v Sloveniji (str. 135–166). Poleg omenjene obletnice opisujeta avtorja tudi vzpone in padce slovenske seizmologije. Ker se je o seizmologiji v Sloveniji v Zborniku za zgodovino naravoslovja in tehnike že sorazmerno veliko pisalo, se lahko zadovoljimo zgolj z opozorilom na pričujočo razpravo.

Stanislav Južnič je dal prispevek Fizik Simon Šubic (1830–1903) (str. 167–200). Opisano je življenje in delo tega profesorja in znanstvenika ter je hkrati »case study« zgodovine znanosti. Pojasnjuje izjemen dogodek v zgodovini slovenske fizike: v prvi polovici sedemdesetih let 19. stoletja smo se v slovenskem jeziku lahko seznanili z ožjim fizikalnim problemom termodinamike mnogo bolje kot kdaj koli prej ali pozneje do našega stoletja. Opisane so tudi raziskovalne in siceršnje razmere na graški filozofski fakulteti.

Isti pisec je prispeval razpravo Pouk fizike v Ljubljani v času študija Jurija Vege (str. 201–246); Gre za leta 1773–1775. Preučene so izpitne teze iz fizike na liceju iz štirih let tega obdobja. Ocenjeno je poznavanje fizike J. Vege ob končnem izpitu leta 1775. Opisano je znanstveno in pedagoško delovanje dveh tedanjih profesorjev fizike v Ljubljani; to je bilo na visoki stopnji. Opisani so fizikalni, matematični in astronomski inštrumenti na ljubljanskem liceju leta 1775 in 1811. Med prvim in drugim popisom se je njihovo število zelo povečalo.

Zvonka Zupanič Slavec je opisala Endemski sifilis med Slovenci v 1. polovici 19. stoletja (str. 247–260). Ta bolezen se je pojavila v prvih desetletjih 19. stoletja na Notranjskem in na Krasu. Širila se je na nespolni in ekstragenitalni način. Pospeševale so jo slabe gospodarske in higienske razmere. Opisano je prizadevanje države za njeno omejitev, npr. z organizacijo posebne bolnišnice za t.i. »škrljevske« bolnike v Postojni. Obravnavan je zdravnik dr. Andrej Mozetič kot najpomembnejša osebnost v zgodovini škrljevske bolezni v slovenskih pokrajinah.

Urednik obravnavanega Zbornika *Sandi Sitar* je prispeval obsežno razpravo O razvoju vprežnih vozov (str. 261–290). V njej upošteva glavne značilnosti iz svetovne zgodovine tovrstnih prometnih sredstev in opozarja na njihove lokalne posebnosti na sedanjem območju R. Slovenije. Dodan je pregled o razvoju osnovnih konstrukcijskih sklopov pri vozovih. Razprava je prvi celovitejši prikaz tega tipa prometnih sredstev pri nas.

Nato sledi Gradivo, kjer so objavljeni prispevki, ki jih bomo lahko le našeli. Najprej je objavljen članek *Ernesta Faningerja* in *Giona Loia*: Tam, kjer so Zoisi doma (Ob 250. obletnici rojstva barona Žige Zoisa) (str. 293–304), nato sledi članek *Franceta Adamiča* F.K. v. Hlubek in njegova humusna

teorija o prehrani rastlin (str. 305–324); v drugi zvezi je bil Hlubek v Zborniku že obravnavan. *Darko Manestar* in *Ante Škrobonja* z Medicinske fakultete na Reki sta objavila Prispevek dr. J. Cattija k slovenskemu sadjarstvu (str. 325–333). *Andrej Kranjc* je prispeval članek Dvorni matematik J.A. Nagel na Kranjskem krasu (str. 335–343), *Maruša Pleterski* pa članek Delavnice za vzdrževanje železniških vozil na Slovenskem (str. 345–355). *Mladen Bogič* je napisal članek Od Herona do Pendolina. Časovna preglednica važnejših in zanimivejših podatkov iz splošne in slovenske železniške zgodovine (str. 357–381), Lidija Wagner pa je objavila Gradivo za bibliografijo zgodovine naravoslovja in tehnike (Del IV.) (str. 383–391).

Ta dvojna številka Zbornika za zgodovino naravoslovja in tehnike, ki je izšla po presledku petih let, vsekakor obravnava zelo zanimivo in pestro tematiko. Kot tudi že v prejšnjih številkah je večina prispevkov pisana na podlagi objavljenih, toda težko dostopnih publikacij, le redki temeljijo tudi na izvornem arhivskem gradivu.

Jože Maček

OBVESTILA

Obvestila o izhajanju Zgodovinskega časopisa

1. Navodila avtorjem: Uredništvo ZČ sprejema tekste v elektronski obliki (na disketi, zgoščenki ali zip-u ter po e-pošti: zgodovinski.casopis@uni-lj.si) s priloženim izpisom (če besedilo pošiljate po e-pošti, pošljite izpis po pošti) in le izjemoma v tipkopisu. Disketa naj bo opremljena z imenom datoteke, v kateri je besedilo, in navedbo formata, v katerem je shranjena. Na disketi naj bo shranjena le navedena datoteka in nič drugega. Disket uredništvo praviloma ne vrača.

Besedilo naj bo urejeno in po možnosti pregledano s črkovalnikom. Izpis naj ustreza standardom za znanstveno besedilo (60–70 znakov v vrstici, 30 vrstic na stran – v urejevalniku besedila to pri pisavi Times pomeni velikost znakov 12 pik in razmik 1,5 vrstice). V uredništvu opažamo, da nekateri avtorji zamik prve vrstice v odstavku delajo z razmaki ali s tabulatorskim znamenjem, kar le otežuje urejanje teksta. Poleg tega številni avtorji tudi tabele urejajo z razmaki, tako da so povsem neuporabne za stavljenje. Prav tako je odveč ročno deljenje besedila. V kolikor uredništvo nima vsebinskih pripomb in je besedilo tudi jezikovno ustrezno, korekture opravimo sami.

Poleg osnovnega besedila priložite **osebne podatke** (ime in priimek, naslov, davčno številko, številko žiro ali tekočega računa, kontaktni telefon ali e-pošto), **stvarni povzetek** in **sinopsis (z vsemi podatki o avtorju in razvrstitvijo besedila po klasifikatorjih COBISS ter ključnimi besedami** – po zgledu novejših števk ZČ). Navedite, v kateri jezik naj bo preveden povzetek, če prevoda niste pripravili sami. Pri knjižnih ocenah povzetki in sinopsi seveda niso potrebni, prav tako ne pri poročilih s kongresov in simpozijev. Krajši zapisi in diskusije ter jubilejni in spominski članki pa morajo imeti samo sinopsis. Vse dodatno gradivo (fotografije, ilustracije, zemljevidi) mora biti opremljeno s podnapisi in oštevilčeno.

2. Bralce opozarjamo, da kazala vsebine ZČ in sinopsise odslej lahko najdejo na svetovnem spletu: <http://www.ff.uni-lj.si/zgcasopis/>. Stran je še »v izgradnji« in jo bomo postopno poskušali izboljševati.

3. Že v predhodnih *Obvestilih* smo opozorili na nepojasnjeno zmanjševanje subvencij našega najpomembnejšega mecena – Ministrstva za znanost in tehnologijo. Na nerešena vprašanja subvencioniranja slovenskih znanstvenih revij je **Zveza zgodovinskih društev Slovenije 8.12.1999 s pismom opozorila ministra dr. Lojzeta Marinčka**. UO ZZDS je mdr. ugotovil, »da se finančno stanje revij kritično poslabšuje in da bistveno soodgovornost za to nosi tudi Ministrstvo za znanost in tehnologijo RS. Ker so pripombe urednikov revij na posvetu, ki ga je pred časom pripravil Državni svet RS in na posvetih MZT, ostale večinoma neupoštevane in ker pisni ugovori na oddelek

MZT za informacijsko infrastrukturo ostajajo brez argumentiranih odgovorov, vas – spoštovani gospod minister – nujno prosimo, da čimprej sprejmete predstavnike naše zveze na pogovor, v katerem bi vas lahko nekoliko podrobneje seznanili z navedeno problematiko.

Doslej namreč ostajajo neupoštevana pojasnila in argumenti o specifikih urejanja historičnih revij, ki imajo stoletno tradicijo in so ne le v razvoju slovenske znanosti ampak tudi slovenskega naroda že doprinesle opazen delež in ga po vseh strokovnih in političnih kriterijih doprinašajo tudi danes. Pač pa nova pravila MZT revije silijo v unificiranje po tehničnem vzoru, ki ni običajno pri uglednih tujih historičnih (in nasploh humanističnih) revijah in ki pomeni nenaraven in škodljiv poseg v samo metodologijo stroke, v kateri objavljanje razprav in člankov v periodičnih glasilih predstavlja njen bistven sestavni del.

Neupoštevana ostajajo opozorila na mehanično in neživiljenjsko uporabo nekaterih kriterijev za delitev subvencij MZT, četudi jih posredujejo člani samih ekspertnih teles MZT (prim. npr. pismo prof.dr. Darje Mihelič 4.5.1999), drugi vidni predstavniki znanstvene javnosti (prim. pismo doc.dr. Staneta Grande 27.5.1999) ali samih uredništev (pismo akad.prof.dr. Vasilija Melika in prof. Janeza Stergarja 28.5.1999). Navzlic deklarirani strokovnosti in transparentnosti razdeljevanja javnega denarja, ostaja dejstvo, da so ob pravočasno sprejetem proračunu RS za leto 1999 sporočila MZT o dodeljenih sredstvih do uredništev prišla šele konec maja, prva sredstva pa šele sredi julija. V razliko od drugih javnih razpisov MZT razdelitve sredstev za revije in uporabljenih kriterijev ni mogoče najti na spletnih straneh MZT niti sedaj.

Posebej kritično je vprašanje sofinanciranja osrednje slovenske historične revije *Zgodovinski časopis*, ki mu je MZT od lani na letos subvencijo nominalno zmanjšalo za 21,4 %, realno pa skoraj za tretjino (upoštevaje inflacijo, dinamiko izplačil in uvedbo DDV). To bi praktično onemogočilo izhajanje osrednje slovenske historične revije po predloženem uredniškem programu, ki je po obsegu podoben doseženi realizaciji v zadnjih letih; na ugovor zoper sklep MZT uredništvo revije ni moglo dobiti prav nobenega argumentiranega odgovora ali napotka, ampak zgolj standardizirano informacijo o formalnem poteku postopka. Za ilustracijo naj navedemo, da je *Zgodovinski časopis* od MZT prejel leta 1990 kar 65,7 % vseh za izhajanje potrebnih sredstev, leta 1995 še 46,2 % (in zneskovno več kot letos!), leta 1997 še 36,8 %, sedaj pa naj bi subvencija MZT pokrila vsega 22,2 % izdatkov.«

Kljub temu, da je ministrstvu sestanek s predstavniki ZZDS in uredniki s svojim sklepom priporočil tudi Odbor za znanost in tehnologijo Državnega zbora, po več mesecih ni bilo nobenega odziva. Več pojasnil na (upravičena) vprašanja o prepočasnem odpravljanju zamude pri izhajanju *Zgodovinskega časopisa* in o rokih za izid zvezkov letnika 2000 zato tokrat v *Obvestilih* ne dodajamo.

4. Ker smo vedno bolj odvisni od naročnine, smo v uredništvu hvaležni vsem, ki ste pravočasno poravnali tekočo naročnino in morebiti zaostalo, o višini katere smo vas nedavno tega obvestili. Ker so bančni izpiski pogosto zelo nepopolni, se vnaprej opravičujemo za morebitne neuskkljenosti med evidenco naše uprave in naročniki. Pravočasno sporočanje novih naslovov naročnikov je eden od predpogojev za redno prejetje naše in vaše revije.

Janez Stergar

UDK 728.8(497.12 Kosele)

JUŽNIČ Stanislav, dr., SI 1336 Vas, Fara 2

Kosele do konca 15. stoletja

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 3 (116), str. 295–323, 187 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn, (En), Sn, En)

Ključne besede: Kosele, 15. stoletje, krajevna zgodovina

Obnavljamo razvoj gospostva Kosele od najstarejših znanih podatkov do najstarejšega urbarja iz leta 1494. Z uporabo doslej neobdelanega arhivskega gradiva opisujemo gmotne in kulturne razmere koselskih podložnikov, graščakov in župnikov ter razvoj koselskih vasi.

Avtorski izvleček

UDK 323.15(450)=163.6

PAHOR Milan, ravnatelj, Narodna in študijska knjižnica, odsek za zgodovino, I 34138 Trst/Trieste, Ul. Petronio 4

»Zrno do zrna, pogača, kamen do kama, palača!«

Društvo »Narodni dom v Trstu« 1900–2000

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 3 (116), str. 325–350, 49 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn, (It), Sn, En)

Ključne besede: Slovenci v Italiji, društva, Narodni dom, Trst

Društvo Narodni dom v Trstu je bilo ustanovljeno leta 1900. Pobuda zanj je prišla od političnega društva Edinosti, da bi v Trstu zgradili Narodni dom, simboli slovenske in slovenske enakopravnosti ter doseženega razvoja na političnem, narodnem, gospodarskem, kulturnem, šolskem in športnem področju. Operativno (finančno, tehnično, gradbeno) je pobudo izpeljala Tržaška posojilnica in hranilnica. Leta 1901 je bilo odkupljeno zemljišče na Vogaskem trgu št. 2, leta 1902 je arhitekti M. Pabiani pripravili načrt. V letih 1903 in 1904 je bila izpeljana gradnja. Od avgusta 1904 dalje so se v novo moderno večnamensko stavbo vselile razne slovenske ustanove in društva. Po dograditvi doma se je vodstvo društva Narodni dom v Trstu posvetilo načrtovanju sarabe slovenskega gledališča. Le-ta naj bi bila postavljena na trgu pred Narodnim domom. Izvedbo je preprečila prva svetovna vojna.

Avtorski izvleček

UDK 329.3(497.4)''19''929 Šušteršič, Ivan

GRDINA Igor, dr., izr. univ. profesor, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerceva 2

Nekaj opazk o Šušteršičevi politiki pred in med 1. svetovno vojno

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 3 (116), str. 351–365, 66 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn, (De, Sn, En)

Ključne besede: Ivan Šušteršič, trilateral, Avstro-Ogrska, slovenska zgodovina

Ivan Šušteršič (1863–1925) se je v obdobju od izbruh 1. svet. vojne do 1916/1917 zavzemal za ohranitev statusa quo v habsburški monarhiji, saj je bil mnenja, da bi vsaka ustavna sprememba v tem času škodovala Slovincem. Po umoru svojega političnega zaščitnika, avstrijskega ministrskega predsednika Stürgkha, je odzvil svoje predvojne načrte o trilateralni (tvegla enota monarhije bi po njegovem morala zajeti tudi slovenski prostor, ne samo Bosno in Hercegovino, Dalmacijo in Hrvaško). Leta 1918 pa se je zavzemal za federalizacijo Avstro-Ogrske in za separatno sklenitev miru z antanto ter je z namenom promocije te politike večkrat potoval v Švico.

Avtorski izvleček

UDK 262(497.12)''1949–1953''

REŽEK Mateja, dipl. zgodovinarica, asistentka – mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI 1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

»Vprašanje svobode vere je vprašanje osvobodilne cerkve od Vatikana«

Odnosi med državo in katoliško cerkvo v letih 1949–1953

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 3 (116), str. 367–390, 112 cit.

1.01 Izvirni znanstveni članek; jezik: Sn, (De, Sn, En)

Ključne besede: cerkev, politika, komunizem, Vatikan, slovenska zgodovina

Obdobje od leta 1945 do sredine petdesetih let je bilo glede odnosa med državo in katoliško cerkvo izrazito konfliktno; nasprotja so vrhunec dosegla leta 1952, ko je jugoslovanska vlada prekinitva vse diplomatske stike z Vatikanom. Kazaloguev za ta radikalen korak seveda ne gre iskati v imenovaniju dr. A. Stepičca za kardinala; precelj večjo težo so namreč imela duhovniška društva, v katerih je Vatikan videl nevarnost šizma. Jugoslovanske oblasti pa najbolj učinkoviti način diferenciacije in nadzora nad duhovščino, morda tudi zametke nacionalne cerkve, o kateri je sanjari J. Broz – Tito. Poleg tega je jugoslovanska vlada s preciznejšim nezaupanjen spremljanja vatikanske diplomatske dejavnosti, s katero je po njenem mnenju skušal Vatikan doseči za Jugoslavijo povsem neugoden razplet tržakkega vprašanja.

Avtorski izvleček

<p style="text-align: right;">UDC 329.3(497.4)''19'':929 Šušteršič, Ivan</p> <p>GRDINA Igor, PhD, Associate Professor, University in Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2</p> <p>Several Observations about the Politics of I. Šušteršič before and during World War I</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 53/1999, No. 3 (116), pp. 351–365, 66 notes Language: Sn, (En., Sn., En.) Key-words: Ivan Šušteršič, trialism, Austria-Hungary, Slovenian History</p> <p>Since he was of the opinion that any constitutional changes might hurt Slovenes Ivan Šušteršič (1863–1925) advocated the status quo of the Habsburg Monarchy in the period between the outbreak of World War I and 1916/17. After the murder of his political protector, Austrian prime minister Stürgkh, he once again resurrected his pre-war plans about the trialism (accorded to which the third monarchic unit should also comprise Slovenia, not only Bosnia and Herzegovina, Dalmatia and Croatia). In 1918 he advocated the federalisation of Austria-Hungary and a separate peace-treaty with the Entente; in order to promote his politics he journeyed to Switzerland several times.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 728.8(497.12 Koste)l</p> <p>JUŽNIČ Stanislav, PhD, SI 1336 Vas, Fara 2</p> <p>Koste! up to the end of 15th century</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 53/1999, No. 3 (116), pp. 295–323, 187 notes Language: Sn, (En., Sn., En.) Key-words: Koste!, 15th Century, Local History</p> <p>We have researched the development of manor Koste! from the earliest known records until the oldest urban from the year 1494. By using some archive sources for the first time, we describe material and cultural conditions of Koste! subjects, landlords and priests and also the development of villages in Koste!.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>
<p style="text-align: right;">UDC 262(497.12)''1949–1953''</p> <p>REŽEK Mateja, BA, Postgraduate, Institute for Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1</p> <p>»The Question of the Freedom of Religion is the Question of the Liberation of the Church from the Vatican«</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 53/1999, No. 3 (116), pp. 367–390, 112 notes Language: Sn, (De., Sn., En.) Key-words: Church, Politics, Communism, Vatican, Slovenian History</p> <p>The period between 1945 and mid-1950's was the period of constant conflicts between the state and the Catholic church. These conflicts culminated in 1952 when the government of Yugoslavia suspended all contacts with the Vatican. The reasons for this extreme measure certainly had nothing to do with the fact that Dr. A. Stepinac was appointed cardinal; much more decisive was the activity of priest associations which the Vatican perceived as the possible danger of schism; Yugoslav authorities, on the other hand, felt that these organisations presented an effective means of differentiation and control over the clergy, possibly also the beginning of the national church that J. Broz – Tito used to dream of. Aside from this the Yugoslav government followed the activities in Vatican with a large dose of mistrust, feeling that the Vatican tried to disentangle the problem of Trieste which would eventually turn to be highly unfavourable for Yugoslavia.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>	<p style="text-align: right;">UDC 323.15(450=163.6)</p> <p>PAHOR Milan, director, Narodna in študijska knjižnica, I 34100 Trst/Trieste, V. Petronio 4</p> <p>»Grain onto Grain Makes a Cake, Stone onto Stone a Palace« The Narodni dom Society in Trieste 1900–2000</p> <p><i>Zgodovinski časopis (Historical Review)</i>, Ljubljana, 53/1999, No. 3 (116), pp. 325–350, 49 notes Language: Sn, (It., Sn., En.) Key-words: Slovenes in Italy, Societies, Narodni dom, Triest</p> <p>Initiated by the leaders of the Edinost (Unity) political association, the Narodni dom (National Home) Association was established in Trieste in 1900 in order to create a symbol of Slovene as well as Slavic equality and progress in the field of politics, national awareness, economy, culture, education, and sports. The building was financially and technically supervised by Tržaška posojilnica in Hramilnica (The Triest Savings and Loan Association). A plot of land was purchased at Vojaški trg no. 2 in 1901, and a year later architect M. Fabiani drew the design for the building. In two years it was completed and different Slovene associations and institutions have started to move in in August 1904. After its completion the leaders of Narodni dom started to design the building of the Slovene theatre in Trieste which was supposed to stand in the square in front of Narodni dom, but the First World War prevented these plans.</p> <p style="text-align: right;">Author's Abstract</p>

UDK 061.6(436:1=863)

NEČAK Dušan, dr., redni univ. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

»Slovensko znanstveno središče na Dunaju«

Kratka zgodovina uredniševanja ideje ali prispevek k slovenskemu zgodovinskemu spominu.

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 3 (116), str. 391–412, 2 cit.
1,04 strokovni članek, jezik: Sn. (De., Sn., En.)

Ključne besede: znanost, Dunaj, Slovenija

Avtor podaja kratko zgodovino uredniševanja ideje o ustanovitvi Slovenskega znanstvenega središča na Dunaju, ki jo je elaborirano predal v obravnavo pristojnim ministrstvom (za znanost in tehnologijo, za zunanje zadeve, za šolstvo in šport, za kulturo) leta 1992. Opisuje probleme pri uredniševanju te ideje, zlasti izrivanje in ignoriranje interesov Univerze v Ljubljani.

Avtorski izveček

UDK 929 Maček J.

GRANDA Stane, dr., znanstveni svetnik, docent, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, SI-1000, Ljubljana, Novi trg 4

Akademik prof. ddr. Jože Maček – sedemdesetletnik

Bibliografija zgodovinskih prispevkov akad. prof. ddr. Jožeta Mačka

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 3 (116), str. 413–414, 415–419

1,04 strokovni članek, jezik: Sn. (Sn., En.)

Ključne besede: historiografija, ekonomska zgodovina, Jože Maček

Ob sedemdesetletnici dr. agronomije dr. ekonomije in dr. zgodovine akademika prof. Jožeta Mačka strokovna javnost izraža odkrito spoštovanje do dosežanjega stvaritelčevega obširnega znanstvenega opusa. Napisal je številna temeljna dela s področja zgodovinprijsja. Se posebej so zanimive monografije, ki obravnavajo probleme relukcije in abolicije lake ozirna transformacije fevdalnega družbenega reda, ekonomike agrarne proizvodnje in še posebno gozdarstva ter modernizacije slovenskega kmetijstva. Njegova dela temeljito na primarnem arhivskem gradivu in predstavljajo v zadnjih desetletjih največje dosežke na področju naše agrarne zgodovine.

Avtorski izveček

UDK 929 Pavlič S.

VOVKO Andrej, dr., znanstveni svetnik, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za biografiko in bibliografijo, SI-1000, Ljubljana, Gosposka 13; e-pošta: vovkooan@alpa.ba.zrc-sazu.si

Slavica Pavlič – sedemdesetletnica

Zgodovinski časopis, Ljubljana, 53/1999, št. 3 (116), str. 420–422, cit. 2

1,04 strokovni članek, jezik: Sn. (Sn., En.)

Ključne besede: šolska zgodovina, muzejstvo, Slavica Pavlič, Slovenski šolski muzej

Slavica Pavlič, rojena 22.9.1999 v Zemunu, je 1956 diplomirala iz zgodovine in umetnostne zgodovine na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani; 1965–61 je poučevala na gimnaziji v Idriji, 1961–1974 je bila kustos dokumentacije v Slovenskem šolskem muzeju (SShM) v Ljubljani; Leta 1978 je postala muzejska svetovalka, od 1974 do upokojitve 1993 pa ravnateljica SShM. Pripravila je številne razstave in razstavne kataloge in objavila skupaj z V. Smolegem monografijo *Partizansko šolstvo na Slovenskem* ter številne članke s področja zgodovine predšolskih ustanov, idrijskega šolstva in drugih področij zgodovine šolstva. Bila je dolgotletni urednik in je član uredniškega odbora revije *Zbornik za zgodovino šolstva in proučevanje oziroma Šolska kronika* ter dolgotletni sodelavec *Enciklopedije Slovenije*. 1986 je prejela Valvasorjevo nagrado.

Avtorski izveček

VOVKO Andrej, PhD, Scientific Counsellor, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13; e-mail: vovkooan@alpha.zrc-sazu.si

Slavica Pavlič – Septuagenarian

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 3 (116), pp. 420–422, 2 notes
Language: Sn. (De., Sn., En.)

Key-words: history of education, museology, Slavica Pavlič, Slovene School Museum

Slavica Pavlič, born in Zemun on Sept. 22, 1929, received her BA degrees in history and in art history from the Faculty of Arts, Ljubljana Univ. in 1956. Between 1955 and 1961 she worked as a high school teacher in Idrija and in the period between 1961 and 1974 as curator of the documentation department at the Slovene School Museum in Ljubljana. In 1978 she became museum advisor, and between 1974 and 1993 Head of the museum. She organised numerous exhibitions and exhibit catalogues. Together with V. Šmolej she published a monographic work titled *Partizansko šolstvo na Slovenskem* (Slovene Partisan Schools); she is also author of numerous articles on the history of pre-school institutions, schools in the territory around Idrija, and on other subjects pertaining to the history of education. She was Editor-in-Chief of the publication *Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete* (The Miscellany for the History of Schooling and Education), later named *Šolska kronika* (School Chronicle), and is still a collaborator of the *Enciklopedija Slovenije* (Slovene Encyclopaedia) series. In 1986 she received the Valvasor Award for her professional achievements.

Author's Abstract

UDC 061.6(436.10863)

NEČAK Dušan, PhD, Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

**»The Slovene Scientific Centre in Vienna«
A Brief History of Realising an Idea, or: a Contribution to Slovene Historic Memory**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 3 (116), pp. 391–312, 2 notes
Language: Sn. (De., Sn., En.)

Key-words: Science, Vienna, Slovenia

The author briefly describes the journey of an idea about establishing a Slovene Scientific Centre in Vienna, Austria. He submitted a detailed report on the future Centre to several Slovene ministries (Ministry of Science and Technology, Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Education and Sports, Ministry of Culture) in 1992. Furthermore, he describes various problems that have arisen during this journey, especially the ignorance of the interests of the University of Ljubljana.

Author's Abstract

UDC 929 Maček J.

GRANDA Stane, PhD, Scientific Counsellor, Assistant Professor, Scientific Research Centre of the Slovene Academy of Sciences and Arts, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4

**Academician Prof. DDDr. Jože Maček – Septuagenarian
Bibliography of Historical Articles of Academician Prof. DDDr. Jože Maček**

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana, 53/1999, No. 3 (116), pp. 413–414, 415–419
Language: Sn. (Sn., En.)

Key-words: Historiography, Economic History, Jože Maček

Dr. Jože Maček, now celebrating his seventieth birthday, has doctorates in agronomy, economy and history. He has written a number of fundamental, invaluable historic publications, among which his monographic works are of special interest. They deal with the problems of reclamation and abdicaton of socage, transformation of feudal society, agrarian production, forestry and modernisation of Slovene agriculture. His works are based on original archival sources, representing the greatest achievements in the field of agrarian history. In view of all this, his professional colleagues are honouring Dr Maček for his numerous scientific achievements.

Author's Abstract

ZGODOVINSKI ČASOPIS

osrednja slovenska historična revija glasilo Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, v Ljubljani, Aškerčeva 2/I (tel: 01/2411-200, e-pošta: zgodovinski.casopis@uni-lj.si) lahko dobite naslednje zvezke Zgodovinskega časopisa (ZČ):

1/1947 (pon. 1977) – 720 SIT	32/1978, št. 4 – 580 SIT	44/1990, št. 2 – 580 SIT
2–3/1948–49 (1988) – 940 SIT	33/1979, št. 1 – 640 SIT	44/1990, št. 3 – 580 SIT
4/1950 (1987) – 860 SIT	33/1979, št. 2 – 580 SIT	44/1990, št. 4 – 620 SIT
5/1951 (1987) – 1100 SIT	33/1979, št. 3 – 540 SIT	45/1991, št. 1 – 620 SIT
6–7/1952–53 (1986) – 1400 SIT	33/1979, št. 4 – 460 SIT	45/1991, št. 2 – 620 SIT
8/1954 (1990) – 1000 SIT	34/1980, št. 1–2 – 800 SIT	45/1991, št. 3 – 580 SIT
9/1955 (1989) – 940 SIT	34/1980, št. 3 – 400 SIT	45/1991, št. 4 – 620 SIT
10–11/1956–57 (1990) – 1000 SIT	34/1980, št. 4 – 400 SIT	46/1992, št. 1 – 540 SIT
12–13/1958–59 (1991) – 1000 SIT	35/1981, št. 1–2 – 640 SIT	46/1992, št. 2 – 540 SIT
14/1960 (1993) – 940 SIT	35/1981, št. 3 – 440 SIT	46/1992, št. 3 – 460 SIT
15/1961 (1989) – 760 SIT	35/1981, št. 4 – 360 SIT	46/1992, št. 4 – 540 SIT
16/1962 (1991) – 820 SIT	36/1982, št. 1–2 – 620 SIT	47/1993, št. 1 – 620 SIT
17/1963 (1978) – 940 SIT	36/1982, št. 3 – 400 SIT	47/1993, št. 2 – 600 SIT
18/1964 (1980) – 900 SIT	36/1982, št. 4 – 360 SIT	47/1993, št. 3 – 600 SIT
19–20/1965–66 (1985) – 1000 SIT	37/1983, št. 1–2 – 540 SIT	47/1993, št. 4 – 600 SIT
21/1967 (1992) – 900 SIT	37/1983, št. 3 – 360 SIT	48/1994, št. 1 – 680 SIT
22/1968, št. 1–2 (1983) – 580 SIT	37/1983, št. 4 – 400 SIT	48/1994, št. 2 – 800 SIT
22/1968, št. 3–4 (1994) – 840 SIT	38/1984, št. 1–2 – 540 SIT	48/1994, št. 3 – 880 SIT
23/1969, št. 1–2 (1989) – 640 SIT	38/1984, št. 3 – 360 SIT	48/1994, št. 4 – 960 SIT
23/1969, št. 3–4 (1989) – 540 SIT	38/1984, št. 4 – 400 SIT	49/1995, št. 1 – 960 SIT
24/1970, št. 1–2 (1981) – 540 SIT	39/1985, št. 1–2 – 580 SIT	49/1995, št. 2 – 1080 SIT
24/1970, št. 3–4 (1988) – 620 SIT	39/1985, št. 3 – 500 SIT	49/1995, št. 3 – 1080 SIT
25/1971, št. 1–2 (1985) – 640 SIT	39/1985, št. 4 – 400 SIT	49/1995, št. 4 – 1080 SIT
25/1971, št. 3–4 (1986) – 620 SIT	40/1986, št. 1–2 – 680 SIT	50/1996, št. 1 – 1160 SIT
26/1972, št. 1–2 (1980) – 760 SIT	40/1986, št. 3 – 540 SIT	50/1996, št. 2 – 1200 SIT
26/1972, št. 3–4 (1984) – 680 SIT	40/1986, št. 4 – 620 SIT	50/1996, št. 3 – 1200 SIT
27/1973, št. 1–2 (1989) – 640 SIT	41/1987, št. 1 – 680 SIT	50/1996, št. 4 – 1280 SIT
27/1973, št. 3–4 (1988) – 680 SIT	41/1987, št. 2 – 640 SIT	51/1997, št. 1 – 1280 SIT
28/1974, št. 1–2 (1988) – 680 SIT	41/1987, št. 3 – pred ponatisom	51/1997, št. 2 – 1280 SIT
28/1974, št. 3–4 (1993) – 720 SIT	41/1987, št. 4 – 620 SIT	51/1997, št. 3 – 1280 SIT
29/1975, št. 1–2 (1994) – 960 SIT	42/1988, št. 1 – 540 SIT	51/1997, št. 4 – 1400 SIT
29/1975, št. 3–4 (1995) – 960 SIT	42/1988, št. 2 – 540 SIT	52/1998, št. 1 – 1400 SIT
30/1976, št. 1–2 (1999) – 1800 SIT	42/1988, št. 3 – 580 SIT	52/1998, št. 2 – 1400 SIT
30/1976, št. 3–4 – 800 SIT	42/1988, št. 4 – 540 SIT	52/1998, št. 3 – 1480 SIT
31/1977, št. 1–2 (1999) – 2000 SIT	43/1989, št. 1 – 540 SIT	52/1998, št. 4 – 1560 SIT
31/1977, št. 3 (1995) – 1040 SIT	43/1989, št. 2 – 540 SIT	53/1999, št. 1 – 1600 SIT
31/1977, št. 4 – 640 SIT	43/1989, št. 3 – 580 SIT	53/1999, št. 2 – 1600 SIT
32/1978, št. 1–2 – 680 SIT	43/1989, št. 4 – 580 SIT	53/1999, št. 3 – 1680 SIT
32/1978, št. 3 – 540 SIT	44/1990, št. 1 – 540 SIT	

Člani zgodovinskih in muzejskih društev s poravnanimi tekočimi društvenimi obveznostmi imajo na navedene cene 25-odstotni popust, študentje pa 50-odstotni popust.

Za nakup kompleta ZČ odobravamo poseben popust. Za naročila, večja od 5000 SIT, je možno brezobrestno obročno odplačevanje. Ob takojšnjem plačilu pri nakupih v vrednosti nad 5000 SIT dajemo dodatni 10-odstotni popust. Za naročila iz tujine zaračunamo 40-odstotni pribitek na cene knjižne zaloge. Pri poštnini nad 100 SIT zaračunamo dejanske pošne stroške.

Publikacije lahko naročite in prejmete osebno na sedežu Zveze zgodovinskih društev Slovenije, prav tako pa tudi po pošti.

ISSN 0350-5774

9 770350 577019